

Lator László

Tragikus bel canto – A bori versek

A testét-lelkét roncsoló második munkaszolgálat után egy év viszonylagos nyugalom. A harmadikra 1944. május 19-én kapta meg a behívót Radnóti Miklós. Másnap, 20-án kellett bevonulnia. *Mik behívót kapott, holnap reggel megy Vácra. Most tele vagyok még a készülődési feszültséggel, nem is érem fel, mit jelent ez. Elszakadást, Isten tudja, mennyi időre... Tíz felé kezdtünk csomagolni, amikor már mindenki elment, és Mik nagy kinnal megvacsorázott. Alig evett már egész nap. Így írja le naplójában Gyarmati Fanni utolsó közös napjukat. És hogy fogja bírni ilyen testtel azt, ami még jön? Az utolsó, tegnap kezdett verse csak borzasztó töredék maradt. Mikor fogja tudni befejezni? Így csupa nyers borzalom. A Töredék töredék maradt. De mennyire jellemző, hogy ezen a zaklatott napon is volt Radnótinak ereje, ideje, hogy megírja, és más versekkel együtt még gyorsan útnak indítsa Boldizsár Ivánnak. A tehetetlen kétségbeesésben is hatékony, szervezett cselekvés. Lelkében már megfészkelte az elháríthatatlan pusztulás tudata. De az életműről annál inkább intézkedni kell. *Hogy tudd: ezek nincsenek még a meg nem jelent verseskötény anyagában. Annak kéziratáról Gyula és B. Dezső tud. A Tajtékos* ég akkor még utolsó darabjairól van szó. Radnóti, Vas Istvántól tudjuk, még csonkának érezte életművét, *bántja, hogy esetleg ezek lesznek utolsó versei*, ilyesmit mondott barátjának. Pedig micsoda remeklések még a kisebb, a dalforma darabok közt is! Van egy hatsoros, úgy kezdi, mintha csak gyerekkori indián-olvasmányait akarná felidézni: *Már mozdulatlanul lapult az indián*, de a második sorban visszhangos tere támad, a könyvillusztráción átüt egy másfajta rajz, a szavak, a képek váratlan képzeteket indítanak, s a kisvilágból, az olyannyira radnóti *apró rebbenésekből* kicsapó riadalom, kimondatlanul, jelen idejű. És éppen az benne a jó, hogy kimondatlanul: *Egy megrémült levélen két vércsöpp csillogott, / s a törzsön szédelegve tornázott egy bogár*. Milyen pontosan közvetíti Radnóti közérzetét, 1944-et ez a *megrémült levél, a vércsöpp, a szédelegve tornázó bogár!* És ha a záró sorban visszatéríti is a verset gyerekkora, gyerekkorunk közegébe, csak azért, hogy felhangosítsa az utolsó tőmondatot: *Rézbőrű volt az alkony. És hősi a halál. A hősi halál* persze csak képlet. Az emberhez méltó végé. Hol van már a régi börtönök nyugalma, a szép és régimódi szenvedés, halál, a jó halál *kegyelme*? Ezek az idézetek nem sokkal a bevonulása előtt született verseiből valók. De a halál, így vagy úgy, kedélyállapot, a kor áramingadozásai szerint változva, kivált 1936-os kötete, a *Járkálj csak, halálraitélt!*-től fogva, lírájának vissza-visszatérő szólama. Fiatalon majdnem játék, *kacér kapaszkodó*, szelíd beletörődés, később, egyre inkább, a végső kiszolgáltatott-*

ság, az elháríthatatlan szenvedés keserves számbavétele. És minél inkább úgy érzi, hogy *a valóság, mint megrepedt cserép, / nem tart már formát és csak arra vár, / hogy szétdobhassa rossz szilánkjait*, annál erősebb a késztetés, hogy amit csinál, kívül-belül kikezdetlenül tökéletes legyen. Az erőszakos-véres rendetlenségben a tiszta forma nem egyszerűen szép. Az erkölcs hordozója is. Költészetében, írta róla Vas István, *olyan szorosan és elválaszthatatlanul függ össze az erkölcs és a szépség, az élet és a halál és a szépség, mint az Evangéliumban*. Csakugyan, legszebb verseit pusztulásba torkolló sorsa alja bugyraiban éppen az alakatlan iszonyatról írta. De a *Tajtékos ég* közvetlenül bevonulása előtt lezárt kézírata utolsó darabjában, a *Töredékben*, legalábbis egy versnyi tartamra, mintha mégis hangot váltana. Előtte a három nappal korábban befejezett, a keltezés szerint hosszú időn át alakuló *Álomi táj*. A német másodromantikát, Clemens Brentanót, de hézagaival, szeszélyes tár-sításával a szürrealista dalok Apollinaire-jét is idéző kis költemény egymásba mosódó képeivel, tündéries-lidérces káprázataival, édes-fájdalmas, fátyolos zené-jével, természetesen bomló anapesztusaival, bár utolsó szava a *halál*, zavartalanul gyönyörű. Utána a *Töredék*. Ha még dolgozott volna is rajta, a lényegét aligha változtatja meg. Ez a súlyos, göcsörtös írás más anyagból van, másképpen meg-munkálva, mint a *Tajtékos ég* akár csak néhány nappal, héttel korábban hasonló közérzetben fogant, csak más versszemlélethez igazodó darabjai. Azokhoz képes a *Töredék* nem szép. Úgy teszi bele a valóság nyers koloncait, ahogy, egy kicsit később, a 3. és 4. *Razglednicába*. Itt-ott ugyan meg-megemeli a hangját, van benne egy-egy biblikus színezetű mondat: *mikor gyermeknek átok volt az anyja, / s az asszony boldog volt, ha elvetélt*, egy-egy irodalmias, régies szó, igealak: *az élő irigylé a férges síri holtat*, de ez mit sem változtat az egész vers goromba-köznapias tónusán. Öt hónappal később az abdai tömegsír közelében szól majd hasonló hangon: *Az ökrök száján véres nyál csorog, / az emberek mind véreset vizelnek, / a század bűzös, vad csomókban áll. / Fölöttünk fú a förtelmes halál*.

De Borban, bevonulása után két-három hónappal, a szinte-szinte sikeresnek ígérkező, mindig épp csak egy kicsit elkésett mentési kísérletek már bizonyos kudarca után, a Lager Heidenau nagyon is ingatag mégiscsak-biztonságában nem ilyen nyelven szólnak a versei. *Most megismétlem, hátha nem kaptad meg az előző lapot, hogy egészséges vagyok, szép és egészséges hegyvidéken dolgozom, kicsit lefogytam, de semmi bajom*, írja feleségének 1944. július 23-án feladott levelezőlapján. Keze szép írásában semmi nyugtalanság. *Radnóti elmondta, hogy a táborban aránylag jó dolga van, gyakran megengedték neki, hogy ne vonuljon ki a többiekkel a munkahelyre, vagy ha ki is vonult, egyes keretemberek megengedték neki, hogy a domboldalon lefeküdjék, sőt írhatott is ilyenkor*, így emlékezik a bori-heidenau-i időkre Radnóti munkaszolgálatos sorstársa, az orvos-költő Mária Béla. S hogy nyomorúságos helyzetében is van ideje, figyelme nemcsak az írásra, hanem költőjövőjére is, tanúsítja az a bizonyos július 23-i levelezőlap: *nagyon izgat a könyvem sorsa. Történt-e valami vele kapcsolatban?* Ezzel a mondattal egy időben írhatta első szerbiai versét, a *Hetedik eclogát*. Alatta, nagyon rávall ez is, a nemcsak magának, hanem az utókornak is szóló gondos, pontos keltezés: *Lager Heidenau, Žagubica fölött a hegyekben, 1944. július*. Van még vagy két hónapnyi ideje, ideiglenes, mindig sérülékeny nyugalma, hogy megírja utolsó nagy költeményeit, a két eclogát, a *Levél a hitveshez*, az

À la recherche-et, az Erőltetett menetet. Azután már csak három *Razglednicára* marad ereje. Úgy dolgozik, olyan múgonddal, mintha elveszített otthona békéje-csendje venné körül. Pedig micsoda kiszolgáltatott nyomorúságban! *Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva, / úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin, hernyóként araszolgtatván a papíron,* mondja a *Hetedik eclogában.* És fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat.

De ez se tart sokáig. A németek parancsára augusztus 29-én kiürítik a Lager Heidenaut, mert *Bulgáriából vastag, vad ágyúszó gurul,* jegyzi le Radnóti 30-án a *hegyek közt.* Közel a szovjet csapatok, a partizánok. Ráadásul: gyomorgörcsök, fogfájás. Mária Béla segít rajta, amennyire lehet. Borba kísérik-hajtják őket. Ez volt az első *erőltetett menet.* Ijesztő lenyomata ott van utolsó szép versében, a már Borban, a kéthetes várakozásban, a még mindig valami talán-bizakodásban, szeptember 15-én befejezett *Erőltetett menetben.* Ijesztő és szép, ez is, az is. Sötét mozgóképsorok és tündöklő látomások. Sűrűn, súlyosan árad és anyagtalanul, súlytalanul lebeg. Így változik a lázgörbéje: jobb feladni, nem érdemes tovább kínlódni, *bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked.* Másfél hónap múlva, testi-lelki ereje fogytán, már csak ennyire futja: *Tarkólövés. – Így végzed hát te is, – / súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan. / Halált virágzik most a türelem. –* De itt, most mégis útnak indul, felel az első sorpárral az életöszön. Hanem a negyedik sor után / *s hiába hívja árok, maradni úgyse mer /* nem az történik, amire számítunk, másfelé fordul a vers. Nem a várható büntetés, a tarkólövés hajtja tovább, hanem a képtelen remény, *hogy várja őt az asszony s egy bölcsebb szép halál.* Az áhított *szép halál* sok versében jó ideje ott van a gyalázatos pusztulás ellenpontjaként. Micsoda ítéletet mond vele a korról! És megint váratlan folytatás: *Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok / fölött régóta már csak a perzselt szél forog.* Következik az elpusztult otthon, az ott is félelemtől bolyhos éjszaka, de ez a rémálom is csak négy sort kap az *Erőltetett menetben.* A vers második fele szinte-szinte himnusz. Lázás vágyakozás hívja elő az emlékezetből az eltűnt idő még eleven, még sértetlen képeit. Feltételes módban: *Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben hordom / mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon: / ha volna még!* De aztán olyan testesen, tapinthatóan, ízlelhetőn-szagolhatóan képzenek meg a részletek, hogy elfelejtjük a *ha volna méget.* Vagy talán nem egészen. Van is meg nincs is, káprázat is, való is, éppen álomszerű kétértelműsége adja elemi erejét. A szívünkbe nyilalló révült, elragadtatott záró sorpár kétfelé húz, ígéri is, el is bizonytalanítja az ajzott képzelet festette lehetőséget: *de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek! / Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!* Tragikus költemény hát az *Erőltetett menet?* Az, persze, és kegyetlen igazságát az hangosítja fel igazán, hogy tudjuk, hogy akaratlanul is hozzágondoljuk a gyalázatos folytatást. De salaktalanul szép is, emelkedett, katartikus, mert úgy van megcsinálva, hogy az legyen, mert szavaiból, képeiből izzón sugárazik a már-már testies vágyakozás.

Aztán a forma. Ez a *nibelungizált alexandrin,* ahogy, úgy tudom, nálunk elkelesztették, 13–14 szótagos, középen kettétört jambikus soraival lassú sodrú forma. Radnóti többször is használta, illetl kedélyállapotához, nagy versei tömör anyagához. *Eddig úgy ült szívemben a sok rejtett harag, / mint alma magházában a négerbarna mag,* ez az 1944-es *Sem emlék, sem varázslatból* való, ez meg: *Hisz bűnösök vagyunk*

mi, akár a többi nép, / s tudjuk, miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp, alighanem legismertebb verséből, a *Nem tudhatomból*. A Minnesängerektől, a középkori német udvari költőktől vette, leginkább talán Walter von der Vogelweidétől, lefordította tőle az *Ó jaj, hogy eltűnt mindent*, ezt az olyan modernül hasadt lelkű nagy elégiát. De az *Erőltetett menet* az egyetlen olyan verse, amelyikben, középfelnémet szokás szerint, fehér sávval jelöli a sormetszetet. Ez a tipográfiai fogás nemcsak arra jó, hogy a vers jobban kiadja a formát, hogy a két sorfél elváljon egymástól. Itt mintha az el-elfúló zihálást jelentené, a ki-kihagyó lélegzetet. És: az első sorfélben bukik, ereszkedik a sorvég / *Bolond, ki földre rogyván /*, a másodikban, három sorpár kivételével, emelkedik, / *maradni úgyse mer, /* mintha a vers rapszodikus hullámvérését, súlyos lebegését, ereszkedését-emelkedését, reménytelenség és remény, erőtlenség és erő egymással tusakodását a metrum is leírná.

Az *Erőltetett menet* szavai, képei mást mondanak, mást is mondanak, mint amit versbeli szerepük szerint mondaniuk kell. Olyan gyönyörűen festik az iszonyatot, mintha költőjük kedvét lelné a részletek rajzában-színezésében. A *de mégis útnak indul* dísztelen próza, közli, amit közölnie kell. De a rá következő sorfél már más hangfekvésben szól. A *mint akit szárny emel* világít a sötét alpanyagban. Vagy: a nemrég még meghitt menedéket adó otthon azóta talán szétzüllött, elpusztult. De milyen megejtő képekben ölt alakot a rémlátás: a *perzselt szél forog* fölötte, és nem ledőlt, leomlott, hanem *hanyattfeküdt a házfal*, így, ilyen torokszorítóan, egy cseppet sem mesterkéltén megszemélyesítve, ahogy a klasszikus poétika mondaná. A gyümölcsök a *lomb között*, sokféle képzetet indítva, *meztelen ringanak*, a *nyárvégi csönd*, eleven lény az is, *napozik*, a *lassú délelőtt árnyéket ír*, mert emberformája, lelke van az árnyéknak is. És egy-egy választékos, a köznyelvben alig honos, a dikcióba mégis magától értetődően illeszkedő szó: a béke méhe *zöng*, a sövény, mondhatni, egy kicsit divatjamúltan, adysan-babitsosan *rőt*. És hadd tegyem ezek mellé a *Hetedik ecloga* egy, nekem legalábbis, felejthetetlen képét: *Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok / Szerbia vak tetejéről búvó otthoni tájra*. Ott van a versben minden szörnyűség, amit el kell szenvedniük, már-már naturalisztikus részletezéssel. De ezt a groteszk, fájdalmas-mesés képsort nem lehet nem elragadtatottan olvasni, akármilyen fekete is a magva. Ilyenek Radnóti pályazáró versei: komor belsejüket, szakadékos poklukat kikezdehetetlen tökéletesség pántolja körül. De ebben nem érzik egy cseppnyi disszonancia sem. Szavai háttérderengésükkel, visszhangos zengésükkel, sugárzó képei egy-egy pillanatra el-eltakarják, majd megint élénk lökik a fenyegető valóságot. Az álmainknak van ilyen bizonytalan természetük. Szép jeleneteik olykor, nem tudni miért, szorongást gerjesztenek, vagy fordítva: lidérces káprázataik nem nyomasztanak, mintha az álom alakja nem volna közvetlen kapcsolatban a jelentésével. Különös fény-árny játéka van a Radnóti-versnek is. Együtt, egymáson át-áttűnve látni bennük ronthatatlan fényt és alvilági sötétséget. Utolsó bori napjáig, az *Erőltetett menetig* tragikus fogatású bel cantót énekelt.

Tornai József

Radnóti közöttünk

Az 1970-es években Beney Zsuzsa költő és orvos esszét írt arról, hogy Radnóti túlságosan nagylelkű volt, amikor munkaszolgálatos megaláztatásai közben még mindig hazájának nevezte Magyarországot a *Nem tudhatom* című versében:

*Nem tudhatom, másnak e tájék mit jelent,
Nekem szülőhazám e lángoktól ölelt
Kis ország, messzeringó gyerekkorom világa.
Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngye ága.*

Az esszét akkoriban sehol sem közölték. A témát nem tartották időszerűnek. Vagy nem mertek vele foglalkozni?

Nem emlékszem, azóta is publikálhatta-e valahol.

Zsuzsa nekem akkor már évek óta barátom volt: hozzá fordultam érzelmi bajaimmal. Ő is velem osztotta meg férje és kétéves kisfia váratlan halálát.

Nemcsak költő, orvos, hanem nagyon finoman elemző pszichológus is volt. Mindig egyetértettünk egymással.

Ezúttal vitatkoztunk.

Nem azért, mintha az esszé kiindulópontjában másként gondolkoztam volna: a zsidótörvények következményei szerintem is ellentétben álltak a magyar állampolgárok jogaival és méltóságával. Radnótit és sok társát indokolatlanul megalázták, kínozták, megölték a Horthy-világ zsoldosai, politikusai.

Mondtam Beney Zsuzsának: egyáltalán nem biztos, hogy Radnóti helyében én még mindig „hazámnak” tartottam volna szülőföldemet. Volt azonban egy zsidó családból származó magyar költő, akit büntetésnek is beillő módon dolgoztattak Budapestről Nagyváradig vagy Székelyhídig, Körösfeketetőig. Ő minden idegszálával magyarnak, magyar költőnek vallotta magát.

Hogy tudhattuk volna ezt mi jobban, mint ő maga?

Ráadásul irtózatossá vasalt költészete a magyar líra egyik legkülönösebb, legtitokzatosabb fejleménye. Radnóti hangja átüt azon a nem kis európai-világirodalmi műveltségen, melynek birtokában élt.

Nekem fiatal koromtól kezdve az volt az eszményképem: mindent tudni kell, ami a távolabbi vagy a közelebbi múlt írásbeliségében történt, és mégis saját hangon szólni. Radnóti fordításai a francia, a német, az angol, a görög és a latin hagyományból mind az ő verseit szolgálgják. És akkor még nem beszéltem arról:

hogyan lépett túl az európai kultúrán, hogyan nyitott kaput az afrikai, íratlan költészet felé a mítoszok és ősi énekek fordításával. Ha nem ismertem volna a *Karunga, a holtak ura* című mítoszköltéseit és a fekete törzsi énekek többi darabját, talán sose fogok hozzá az egész világ civilizáció előtti költészetének fordításához (*Boldog látomások*, 1977). Nyelvi, ritmikai megoldásai elemi hatással voltak rám.

És van-e a magyar líra történetében még egy verseskönyv, amelynek olyan tragikus legendája van, mint a *Tajtékos ég*? Petőfit ledöfték a cári seregekbe besorolt lengyel dzsidások, József Attila a vonat kerekei alá feküdt, de Radnóti magyar bakák lőtték agyon Abdán! Jártam ott az emlékműnél. Van-e még magyar költő, akit tömegsírból kellett kiásni? És van-e, aki az utolsó percéig költő volt, írt, és verseit – szinte halálos üzenetként – hátrahagyta nemzetének a kabátja zsebében?

Az írásnak ő volt a legnagyobb hőse (a szó legősibb, legnemesebb értelmében) a XX. század Európájában.

Milyen szorongató és fájdalmas, ahogy kötetről kötetre halad a „bevégeztetett” krisztusi sorsa felé! Már az 1936-os *Járkálj csak halálraitélt!*-ben érzem ezt. S ott a bizonyíték:

*Az ég a földig ér!
vonulj a hallgatóg erdők felé,
komisz jövőd ügyis elkísér
és sorsod ügyis lankadó,
mint holtrasebzett őzeké.*

*És holnap már lehet,
hogy utolszor tétováz ajkamon
elillanó leheleted
s halott arcodra árnyakat
a hulló bombák árnya von.*

(Decemberi reggel)

Halott arc 1936-ban? Igen, mert Hitler már uralmon volt, elkezdődött a spanyol polgárháború. Ezt Radnóti is tekinthette a második világháború kezdeti viharfelhőjének.

Mindig emlékezetes marad nekem a *Hispania, Hispania*, majd a *Federico García Lorca*:

*Mert szeretett Hispania
s versed mondták a szeretők, –
mikor jöttök, mást mit is tehettek,
költő voltál – megöltek ők.
Harcát a nép most nélküled víjja,
hej, Federico García!*

Ez a „*hej, Federico García!*” hosszú évekig a szívembe nyilallt még azután is, hogy először olvastam. És a demokrata, humanista Radnótinak természetes, hogy tele volt lelkesedéssel a költészete a forradalom sikerei hallatán, de keserűséggel, mikor Franco diktatúrája ráborult az országra. Ma már azt is tudom: miután a költő Madridból visszautazott szűkebb hazájába, Granadába, a francóisták elhurcolták, de a hadsereg (García Lorca nem volt kommunista) egy ideig nem tudta, mit kezdjen a nyilvánvalóan forradalomparti értelmiségivel. Aztán jött a tábornok közvetlen telefonja, hogy tarkón kell lőni.

Így halt meg.

De a forradalom nem úgy végződött, ahogy Radnóti is tudhatta: hogy Franco német és olasz egységek, fegyverek, repülők segítségével tudott csak a köztársaságiak fölébe kerülni.

A köztársaságiakat, ahogy a derékhadat hívták: az anarchistákat, Sztálin ítélte, Moszkvából, vereségre. Ő vonta vissza a Spanyolországban harcoló orosz egységeket, tiszteket és vadászrepülőket (otthon többnyire kivégzés volt a „jutalmuk”, ismerem egyik-másik életben maradt „spanyolos” vallomását). A köztársaság mellett állókat: Hemingwayt, Dos Passost, George Orwellt megdöbbsentette, hogy a szovjet tanácsadók egymás után végeztetik ki a legkiválóbb tiszteket, hogy a vezetők nélkül maradt katonák minél előbb elvérezzenek a tábornok ágyú- és géppuskái előtt. Mi lehetett Sztálin terve? Éppúgy nem az én dolgom itt ezt megfejteni, mint annyi más irracionális akcióját.

Hogy Hitler milyen apokaliptikus éveket szán Európának, azt viszont Radnóti egyre tisztábban látta: versei szinte híradásként adják ennek tanúságát.

Ezeknek a verseknek a súlya, végzetes ereje úgy nő, ahogy a háború felénk közeledik. A címek, a kifejezések, metaforák azóta jól ismert szállóigékké váltak. (És mi mutathatná jobban egy költő profetikus nagyságát?) Ilyen a *Sem emlék, sem varázslat*, az eklogák egyre elsötétülőbb hexameterei vagy a *Töredék* egymást erősítő freskóinak vádbeszéde. Az abbahagyhatatlan leleplezés és sikoltozás:

*Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg ballhitekben hitt s tajtékozott téveteget,
befonták életét vad kényszerképzetek.*

Nem tudom eldönteni (talán nem is lehet!), melyik refrénnel induló strófa megbélyegzőbb fajunkra. Ő volt a „*rettentő szavak tudósa, Ésaías*”. Radnóti nem tudhatta, mi következik a nyugati és a keleti „*demokrácia*” győzelme után, mikor az ember még jobban „*elaljasult*”, mint az ő kálváriájának idején. József Attila, az annyira szeretett és nagyra becsült társ sem tudhatta: nem érte meg. Illyés a harmadik „*jövendőmondó*” megtudta, neki föl kellett ébrednie. És odakiáltotta a világnak az *Egy mondatot* föld alatti barátai helyett is.

Egyetlen XX. századi magyar költő (még Ady, ha él) sem írhatta meg a csalódásnak és haragnak ezt a ráolvasását, csak ő.

Radnótinak legalább megmaradhatott a hite a humanizmusában, Európa fölvilágosult hagyományában. Bárhogy mélyült alatta az embertelen mocsár. Bármennyire fokozták pöffeszkedő őrei a kényszermunka gyötrelmeit. Nem tudom, kellő nyomorúságukban el tudjuk-e képzelni, amilyen körülmények között Radnótiékat dolgoztatták? Idézek a *Naplóból*: „1942. július 7. Az altisztek berohannak a szállásra, – vigyázz! »Senki a helyéről el nem mozdul, senki a zsebébe nem nyúl, nem érinti a holmiját! Értik?« Tíz percig állunk, majd »Leülhetnek, de senki sem mozdul!« Egy félóra múltán kihordatják a szerelvényünket az udvarra. »Mindenki a szerelvénye mögé áll!« Mögé állunk. »Hátra arc« – süvölt a vezényszó. Megfordulunk. Az altisztek megrohanják a sorokat, kibontják a hátizsákokat, takarókat és – szitkozódik, »hogya lehet valakinek ennyi kacatja!« »Forduljon meg!« Megfordulok. »Ez mi?« »Arany János költeményei, az a Toldi például.« »Minek?« »Olvasni.« A Toldi szerelmének már leszakította kotorászás közben a címlapját, látom. Tűnődik, majd elviszi megmutatni. Csikorgatom a fogam. Visszahozza.”

És így folytatódik tovább a megalázás, brutalitás, perverz fegyelmezés. Mit érezhetett a költő, hogy a saját anyanyelvén hangzik el mindez az ember-, magyar- és irodalomellenesség?

Szégyellem magam. Most fél évszázad után is? Hát ilyenek vagyunk mi, Rákóczi, Kossuth, Csokonai, Bethlen Gábor, Berzsenyi, Babits, Ady, Kosztolányi, az 1849-es mártírok, Petőfi, Arany, Széchenyi nemzete?

Írhatnám tovább az örület példáit.

A „*halálraítélt járkál csak*” tovább. Remekművekbe suttogja, amit csak költő mondhat el:

*Mikor kiléptem a kapun, tíz óra volt,
fénylő keréken pék suhant és énekelt,
gép dongott fenn, a nap sütött, tíz óra volt,
halott néném jutott eszembe s már repült
felettem mind, akit szerettem és nem él,
sötétben szállt egész seregnyi néma holt
s egy árnyék dőlt el hirtelen a házfalon.
Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt,
az uccán béke lengett s valami borzalom.*

(Béke, borzalom)

Én ezt a „*valami borzalom*”-ot nagyon fiatalon, diákkoromban olvastam először. Most még szörnyűbbnek találom. Az előérzetet, amely Radnóti tudatának vezetője volt. Tudta már 1937/38-ban mi következik?

Az eklogák következtek, a halálba roncsoló táborok. És a költő pokolra szállásával egy időben a költő magasba emelkedése.

Nehéz erről pátosztalanul beszélnem.

Inkább sírnék. A nagyságnak miért van ilyen megfizethetetlen ára? Vagy Radnóti megfizette?

Nem megfizette: megbűnhődött érte. Tudják ennek értelmét-okát a messzi s a közeli istenek. Radnóti vallásos volt, de akkor el is fogadta szenvedéseit, mint aki-ben hitt: Jézusét? Az eklogákban és a razglednicákban mindenesetre olyan lélek beszél a lét abszurditásáról, aki nem rémül meg a kötelező orcus előtt. Vergilius vagy Hermész nélkül is képes a szenvedés évezredek falára festett arabeszkjei között eligazodni. Persze a XX. század, a magyar költészet Orpheuszának is van Eurüdikéje: Fanni, a százszor, ezerszer megidézett, megköszöntött, szalmaszál, az utolsó. Csak hát a mítosz itt megfordul: Fanni néz hátra, és szerelmesének kell a Hadészban maradnia. De nem örökre.

A lant nem hallgat el.

Ezért nagy költő, súlyos költője a háborús zivatarnak, pusztulásnak, aljasságnak és halálnak Radnóti.

Halhatatlanság nincs, de halhatatlan versek vannak. Az eklogák, a *Levél a hitvesnek*, az *Á la Recherche...*, az *Erőltetett menet* és a *Tajtékos ég* minden ránk maradt darabja. Még azokat a látszólag egyszerű varázsdalokat is szeretem, mint a *Két karodban* (amely olyan rokon, éppen a mágiája miatt József Attila *Ringatójával*). Az első sor szótöve is azonos:

*Két karodban ringatózom
csöndesen.
Két karomban ringatózol
csöndesen.
Két karodban gyermek vagyok,
hallgatom.
Két karomban gyermek vagy te,
hallgatlak.
Két karoddal átölelsz te,
ha félek.
Két karommal átölellek
s nem félek.
Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy
csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.*

Ez az úgynevezett ősi, mágikus vers, amit az afrikai primitív költészettől és a magyar népdaloktól tanult. Ellenállhatatlan líra: a szerelem együtt hangzik a halállal. Itt irodalomnak, műveltségnek nincs helye. Maga a lét beszél, ahogy Heidegger mondja.

Ugyanez fogott meg, mikor évtizedekkel ezelőtt az eklogákat legelőször olvastam. Csak azokban már kiterjesztve sorsra, háborúra, történelemre.

Ráadásul a hexameterek és a párbeszédék a hellén kultúra és forma érettségével ejtenek foglyul. Radnóti visszanyúlt valamihez, nyíltan, ami kikerülhetetlen

alapja a condition humaine-nek. Csakhogy az ősi szövegek itt a XX. századnak, a második világháborúnak és természetesen a költő rabhelyzetének a medrében hullámoznak. Olyan méltósággal, amely a drámával ellentétben áll.

A roppant feszültséget így teremti meg. A kimért hangban a borzalommal:

*Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként tapogatva a papíron
.....
Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben
.....
Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostroma megindul...*

Mint a szögek a Megfeszítettbe, úgy döfnek ezek a képek, sorok. Lehetséges ez a tökéletes kiszolgáltatottság?

Lehetséges.

Tolnai Gábor, a régi barát úgy tudja: volt Borban valamilyen választási lehetőség. Radnóti elmehetett volna partizánnak. Végül úgy döntött, biztonságosabb itthon, Magyarországon.

Ezzel vége. Beteljesedett. Abdáig hajtják a magyar örök a foglyokat, s ott a tehetetlen, csontig soványodott rabokat a maguk ásta gödörbe lövik.

Utoljára, Borban, megszületik az *Erőltetett menet* a befejezés reménykedő két sorával:

*de hisz talán lehet még! A hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!*

Már csak a razglednicákra marad idő és egyúttal élet. A négy levelezőlapra írt vers keltezése: 1944. augusztus 30. a hegyek közt, Cservenka, 1944. október 6., Mohács, 1944. október 24. és Szentkirályszabadja, 1944. október 31.

Ez Radnóti örökhangyása, művének csúcsa. Ilyen közelre csak József Attila utolsó verseiben kerül az írás az élethez (*Íme, hát megeltem hazámat, Édesanyám, egyetlen, drága..., Drága barátaim...*).

Hosszú évekkkel ezelőtt (1972) írtam már a razglednicákról. „A nyilas őrség okkal, ok nélkül lőtte, kínozta őket. Sebesültek, kiéhezettek, rongyosak, erőtlenek voltak... És a költő még írt, írt, amikor már minden más költő megnémult volna a rettenettől... Ha van hősiesség, akkor ez az: egy összerombolt, gonosz világban az utolsó pillanatig a művészi kifejezés tökéletesítésén fáradozott.” Akkoriban a negyedik, az utolsó razglednica foglalkoztatott. A költő ebben már nem képes a teljesen szimmetrikus megformálásra. A hét sorban öt gondolatjel van. Mindegyik a legvégzetesebb szavakat választja el a szövegtől: „*tarkólövés, így végzed hát te is, sűgom magamnak, csak feküdj nyugodtan, der springt noch auf*”. Ezt a német mondatot (Az még fölkel) én annak jelzéseként értelmezem, hogy Radnóti láttatni akarja a szóke SS-katonákat, akik szintén ott menetelnek a foglyok mellett.

És itt visszatérhetek Radnóti magyarságára. Alföldy Jenő a költő utolsó, hazájának tett gesztusát föltételezi ebben a mondatban. Szerinte csak magyarok hajtották tovább és tovább a munkaszolgálatosokat. A német kifejezéssel a rab erről a valóságról szeretné elterelni a figyelmet. Hogy ne legyünk mindnyájan olyan bűnösök, amilyenek a bestiák voltak.

Mi az igazság? Ismereteink ellentmondásosak. Kőszegi Ábel (*Emlék és varázslat. Vallomások Radnóti Miklósról*. Szerkesztette Pomogáts Béla. 1984) azt írja: „Őszivácon egy lovas Volks-SS-szakasz csatlakozik a kísérethez. Lépésben lovagolnak az ötszáz ember mellett, hátukon géppisztoly, néhánynak a kezében ostor. A főtérnél álljt vezényelnek.

– *Hinab vom Weg! ...Nieder! Kopf nieder! (Le az útról! Feküdj, fejedet le!) Aufsteh'n! (Föllátni!) Zurück, auf den Weg! (Vissza az útra!)* A járdán, az árokban holttettek hevernek. Lorsi Miklóst, a muzsikust egy lovas SS szólította magához. Elvette a hegedűjét, és rálőtt. Még él, de nagyon vérzik. Radnóti és egy társa belékarolnak, és próbálják az árkon átsegíteni az útra.

– *Der springt noch auf! – üvölti a Zugsführer. Egy legény odaugrik, és közvetlen közelről fejbe lövi a hegedűművészt. Az árokba zuhan.*”

Eszerint a magyar keretlegényeket a bácskai sváb lakosság köréből toborzott Volks-SS-különítmény váltotta fel. Később mégis így ír könyvében Kőszegi: „A kocsisok a kórház elé hajtanak. Itt kell leadniuk a beteget... Nem veszik át őket... A katonák tanakodnak, majd egyikük átmegy szerszámokat kérni az országút túloldalán álló csárdába... A kocsisok kifogják a lovakat... Néhány munkaszolgálatost leparancsolnak a kocsiról, és ásót, kapát nyomnak a kezükbe. Gödröt kell ásniuk... Egy fiatal nő és a gátőr nézi a két kocsit és az ásó embereket.

– *El innen! – kiált rájuk a kövér altiszt... délután négy óra körül készül el a széles, de nem mély gödör. – Leszálni! ...Az első lövésekre a foglyok nem fordulnak el. Nézik, amint két társuk arccal bukik a gödörbe. A következők parancs nélkül állnak a sír szélére. Az altiszt és egy katona egész közelről lövi tarkón az embereket.*”

A gyilkosok tehát mégis magyarok voltak. Radnóti őt ölték meg. A „*Der springt noch auf!*” nem szépítés: rabtársa, a hegedűművész, Lorsi Miklós sorsát örökítette meg a szintén halála előtt álló költő. Az a németek áldozata. Radnóti a magyaroké. SS-ek, hungaristák egyaránt tömeggyilkosok. Minek tegyünk köztük különbséget?

Radnóti *Nem tudhatom...* című versének vallomásos őszinteségét ez semmivel sem kisebbíti. Magyar költőtől vették el az életet Abdán.

Így olvasom az utolsó razzlednicát, a világirodalomnak ezt a nagy versét:

*Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak, – csak fekédj nyugodtan.
Halált virágozik most a türelem. –
Der springt noch auf, – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülelem.*

Nagyon meglepett, öreg költőt, amit Pilinszky mond Radnóti-élményéről: „Vannak bizonyos alkotók, akik számomra egyszerű szóvá, szótári szavakká váltak. Nem

irodalom- vagy kultúrtörténeti nevekké. Számomra fű, tenger vagy pitypang ugyanúgy szó, mint behelyettesíthetetlen megnevezése, mint Mozart, Platón, Novalis... Amit Radnóti életében egyedülállónak érzek, azt száználmas elvontsággal »szituációs zsenialitásnak« nevezném. Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet s méghozzá olyan tragikum növesztette föl, melyre indulásakor aligha számított.”

Vagyis, ha jól értem, ha Radnóti nem válik ártatlan áldozatává a Gonoszságnak, nem lesz belőle költő. Folytatom az idézetet: „Az, amit barbár ésszel szituációs zsenialitásnak neveztem, de amit egyszerűen hűségnek is mondhatnék, hozza létre utolsó korszakában valóban »kiszámíthatatlan« remekeit... Mert a nagyságban mindig ott van a bizonyos személytelen elem, amit korok szerint örületnek, véletlennek vagy a külső összefüggések szerepének nevezünk. Radnóti, mint a legkülönbek, több önmagánál.”

Ez aztán a diplomatikus remekelés! Radnóti több önmagánál, mert mártír, mert tarkón lőtték Abdán. Egyébként csak átlagosan jó költő.

Én azért megkérdezném Jancsitol, ha még élne: És ha így van? Ha kegyetlen sors, élet és mű egybeszövődik? Ha a „testvérgyűlölési átok” irracionalitása nagy művekké válik, éppen a helyzet mint „véletlenek vagy külső összefüggések” szerepe folytán? Radnótié talán az egyetlen példa erre a homo sapiens gyászos és abszurd történetében? Nem: „az úgynevezett alkotó”, akiben a tehetség „alig több néhány százaléknál”, soha nem juthat el a zsenialitásig, bármilyen fájdalom, szenvedés éri. Számptalan írogató költő, író élte meg a Radnótiéhoz hasonló sorsot, mégse jutott föl a csúcra. Ahhoz eleve nagy tehetségnek kell lenni, hogy a kín, mint a – szerintem – legelső múzsa, kiváلتsa a tudatalattiból a legnagyobbat, a szinte lehetetlent. Dosztojevskij nem azért lett a világirodalom egyik óriása, mert elját-szották vele a kivégzés komédiáját, és Szibériába száműzték.

Radnótiból akkor is nagy költő válik, ha megszökik a munkaszolgálatból, és megéri az 1945 utáni időket. Az oroszok és Rákosi totális diktatúrája megterem-tette ennek a föltételeit.

Lengyel András

Radnóti identitás szerveződésének kérdéséhez

1

Radnóti Miklós Komlós Aladárhoz írott, 1942. május 17-i levelének ismertté válása jelentős fordulatot hozott a Radnóti-kutatásban. A levél sokáig ismeretlen volt, a címzett, maga is irodalmár, bár birtokolta a missilis változatot (ez ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található), nem közölte, sőt nem is emlegette. A szöveg léte és tartalma így csak a költő *Naplójának* 1989-es kiadása révén került be a szakmai köztudatba – Radnóti ugyanis levelét, mint fontos szöveget, *Naplójába* is bemásolta. E levél jelentőségét az adja, hogy Radnóti identitásának önértelmezését ez a szöveg teszi megismerhetővé; benne a költő olyasmiről beszél, s úgy, amiről s ahogy máskor nem. S mivel a zsidó identitás egyébként is bonyolult kérdésköre Auschwitz után különösen érzékeny értelmezési terep, amelyhez nem illik durva kézzel nyúlni – az e levélben kifejtett önértelmezés elsőrendű fontosságú dokumentum lett. Nem szokványos irodalomtörténeti forrás, hanem annál jóval több. Kulcsdokumentum, bonyolult dolgok megértésének kulcsa.

Magának a levélnek (s életrajzi mögöttesének) legutóbbi, s alighanem legjobb, legalaposabb elemzését Ferencz Győző adta. Áttekintésének higgadt, minden lényegest mérlegre tevő konklúzióját érdemes itt is idéznünk: „*Radnóti önmeghatározása [...] egyértelmű: katolikus magyarnak tekintette magát, akinek ősei zsidó vallásúak voltak. Pontosan érzékelte, hogy a magyar társadalom nincs felkészülve arra, hogy az identitást szociális-kulturális alapon értelmezze. Radnóti magyarságát, katolicizmusát szinte minden oldal fenntartásokkal kezelte (kivételt jelentett a vele azonos helyzetben lévő Sík Sándor), és személyes identitástudata ellenére a magyarok és a zsidók is zsidónak tekintették. Radnóti számára az identitástudat személyes választás joga. Ahová tartozni akart, onnan kirekesztették, akik elfogadták volna, azokkal ő nem vállalt közösséget. Költészete azonban, szerzői szándéka ellenére, a történelmi körülmények folytán mégiscsak többféle identitás számára vált fontos kapcsolódási ponttá. Radnóti lírája értelmezhető a magyar katolikus költészet vonulatán belül is, akárcsak Vörösmarty Mihályé vagy Babits Mihályé. Értelmezhető továbbá a baloldaliság irodalmi hagyományában. Személyes sorsa és költészetének legfőbb tematikája miatt értelmezhető a magyar zsidó kultúrán, valamint az egyetemes holokauszt irodalmán belül is. Kizárólagosan azonban nem tartozik egyikhez sem, és mindegyik magában foglalja. Költészete saját leghőbb törekvéseit beteljesítve az egyetemes magyar líra kimagasló eredménye*” (Ferencz 2005. 545–546.).

Ezzel az értelmezéssel nagyjából-egészéből magam is egyetértek, két problematikus pontját látom csupán. Az egyik ilyen pont a zsidósággal való közösségvállalás kérdése (ez az idézett summában is szóba kerül), a másik az úgynevezett disszimiláció kérdése (ez csak a summázatot megelőző szövegben fordul elő, idézetként). Egyik sem döntő mozzanat, de érdemes helyre tenni őket. S ezekhez társul számomra harmadikként egy Ferencz Győzónél nem exponálódó probléma, amely – éppen mint hiány, mint magyarázat nélkül maradó összefüggés – válik problémává: hogyan, milyen életmozzanatok aktualizálódásaként lett Radnóti identitás szerveződése olyanná, amelyet ez a levél mutat? Az identitás megszerveződése ugyanis, minden látszat ellenére, nem pusztán választások sorozataként ragadható meg, legalább annyira „adottság” is – Radnóti esetében is. Az identitást minden pillanatban újra és újra meg kell erősíteni, mert minden új szituáció új választás elé állít bennünket, de ez a választás nem lehet önkényes.

2

Ferencz Győző idézett szövege azt állítja, hogy Radnóti „nem vállalt közösséget” a zsidósággal. Ez a tézis természetesen csak elszórt, pontatlan megfogalmazás, a kitűnő irodalomtörténész maga is tudja (s könyve egésze dokumentálja is), hogy ez így nem helytálló formulázás – hibája mégis, vagy talán éppen ezért tanulságos. A hiba ugyanis annak a nyelvi csapdának a következménye, amely abból adódik, hogy megközelítésünk, igazodva a hétköznapi nyelvhasználathoz, nem kellően disztingvál: nem választja szét azt, amit pedig meg kellene különböztetnie. A „közösségvállalás” kínálkozó nyelvi sztereotípiája két, merőben különböző dolgot mos össze: az identitás-közösséget és a szolidaritás-közösséget. Miért különbözik ez a kettő? A válasz egyszerű. Én, a magyar, nem vagyok identitás-közösségben, mondjuk, az afrikai bantukkal, de lehetek velük szolidaritási közösségben. Anélkül, hogy bantuvá válnék, emberi szolidaritásom lehet az övék, „közösséget vállalhatok” velük, s szolidaritásom meglétét gesztusaim és tetteim sorozata mindenki számára nyilvánvalóvá is teheti. Úgy vélem, Radnóti esetében is csak arról volt szó, hogy egy közösséggel (amely saját „származási” közössége volt) immár nem alkotott identitásközösséget – ő másként határozta meg magát, mint pl. Komlós Aladár vagy Sós Endre. A magyar zsidósággal azonban, függetlenül a magyar zsidók egyébként nagyon is heterogén alakzatokat produkáló identitás szerveződésétől, pusztán a „helyzet” miatt igen is közösséget vállalt. A zsidótörvények által megbélyegzettek és meghurcoltak neki – ahogy többször is fogalmazott – a „bajtársai” voltak. Azaz szolidaritási közösségben volt velük. Ő is ugyanabban a sorsban részesedett, amiben a többiek is, s társainak „bajtársaiként” való megnevezése jelzi, hogy a közösségnek ezt a módját nemcsak elfogadta, kényszerűen, de vállalta is. Semmi olyan adat nincs legalábbis, amely arra mutatna, hogy ebből a szolidaritásból Radnóti kivonta volna magát. Sőt azzal, hogy költőként e közösség sorsát magasrendű művészi alkotásokban dokumentálta, „ércnél maradandóbb” monumentumot emelt „bajtársainak” – igaz, saját sorsának bemutatásán keresztül.

Más jellegű probléma a disszimiláció kérdése. A *Naplóból* jól kivehető, hogy Radnóti nem értett egyet a disszimiláns-magatartással. Szóvá tette például, hogy

Pérelly Imre grafikus, a korszellemhez igazodva, visszavette régi, német nevét (Hercz), azt a nevet, amelyet korábban éppen ő változtatott Pérelyre (vö. Ferencz 2005. 533–534.). Kérdés: hogyan ítéljük meg ezt? Nyilvánvaló, magát a disszimilációt, az egy adott közösségből való kiválást nem lehet, nem szabad nehezményezni: minden asszimiláció – a másik oldalról nézve – disszimiláció. Ennek megkérdőjelezése pedig az identitásválasztás jogának tagadása volna. Ám amit Radnóti Pérelly esetében nehezményezett, az nem ez az eset. Ő – megítélésem szerint indokoltan – egy másik jelenséget kifogásolt. Azt, amikor az egyén identitása, kompként, ide-oda közlekedik két „part”, két identitás között, konjunkktúra szerint. Hol *a* pozícióból *b*-ig, majd vissza, *b* pozícióból *a*-ig mozog az identitáskomp. (Pérellynél, tudjuk, ráadásul egy harmadik váltás is volt: utóbb, az újabb konjunkktúra szerint újra Pérelly lett.) Ez viszont már mind szociálpszichológiai, mind morálisan csakugyan problematikus gyakorlat: az identitás megválasztásának szabadsága ugyanis nem korlátlan, s főleg nem pusztán önkény kérdése. Az identitás újjászerveződése mindig előzetesen föltételezett: a „választás” már csak egy lelki s szociokulturális folyamat mentális tapasztalatainak tudatosulása lehet. Ha nem az, hanem önkényes elhatározásból ered, s a „külvilágnak” szól, éppen az önazonosság mentális alapja hiányzik, s pusztán konjunkkturális igazodásnak tekinthető. Ezzel pedig az egyén – vélt vagy valóságos érdekeknek engedelmessé – saját éniintegritását töri össze. Nem valóságos adottságaihoz igazodik, nem lépésről lépésre változik, rendeződik át önazonossága, hanem erőszakot tesz magán. Még hozzá kétszer: egyszer az „odaúton”, s egyszer a „visszaúton”. Mindkétszer éniidegen módon. S ez mindkét közösség, sőt az egyén szempontjából is fölöttébb problematikus. (Az úgynevezett kettős identitás, a látszólagos – s részleges – hasonlóság ellenére más kérdés: ott ugyanis az egyén mindkét, esetleg konfliktusos, adottságát tudomásul veszi, önmaga előtt is „elismeri”).

S itt eljutunk tulajdonképpeni problémánkhoz: Radnóti identitásszerveződésének kérdéséhez. Szembesülve egy kimondatlan, de latensen alighanem kísértő föltevéssel: vajon Radnóti identitásszerveződése nem önmegettévesztésen alapult-e? Vajon nem önmagát csapta-e be, amikor „magyarnak” tudta magát, jóllehet „oly korban” élt, amikor az antiszemitizmus hivatalos magyar kormánypolitika volt?

3

A Komlós Aladárhoz írott levél tanúsága szerint Radnóti identitásszerveződésének két alapvető jelentőségű eleme volt: egy hiány, s egy „pozitívum”. A hiány, amelynek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, a zsidó vallásos nevelés hiánya. Ahogy Komlósnak írta: *„Zsidóságot soha sem tagadtam meg, »zsidó felekezetű« vagyok [...], de nem érzem zsidónak magam, a vallásra nem neveltek, nem szükségem, nem gyakorlom, a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom és nem »szellemiségem« és »lelkiségem« és »költőségem« meghatározásának.”* Majd hozzáteszi: *„Még szociálisan is csupán botcsinálta közösségnek ismerem a zsidóságot. Ilyenek a tapasztalataim”* (Napló, 210.). Nincs ok rá, hogy kételkedjünk e tapasztalatok őszinteségében, így el kell fogadnunk,

hogy a korán árvaságra jutó kisfiú nem kapta meg azt a vallási nevelést, amely a zsidó közösség diaszpórában élő tagjai számára önazonosságuk legerősebb és legbiztosabb – az ortodoxok hite szerint: az egyedül igazi – forrása. Az a nevelés, amit mégis kapott, az önmagában elégtelen volt a vallási elköteleződés kialakulásához. S szocializációja e hiánya ráadásul egy kimondottan asszimilációs opciójú, bomló közösség kereteiben zajlott le. Az, amit nem neveltetése részeként, hanem spontán tapasztalatként erről az asszimilálódó társadalmi aggregátumról „megtudott”, azaz amilyenek „megismerte” származási közösségét, az – gyöngye kötésnek bizonyulván – nyitottá tette a nem-zsidó környezet impulzusai iránt. S itt jutunk el a levél önjellemző helyeinek egyik legjelentősebbikéhez: a kínálkozó ősök „megválasztásához”. A szobája falán függő Arany- és Kazinczy-képről szólva ugyanis kimondja: *„Igen – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy-, vagy dédnagybátyáim ők. S rokonom a hitétváltó Balassa, az evangélikus Berzsényi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty, vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő, vagy Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök? A Berzsényi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ésaías, vagy Jézus, Máté vagy János, stb. rengeteg rokonom van. De semmiesetre sem csak Salamon, Dávid, Ésaías, Szép Ernő vagy Füst! Vannak távolabbi és közelebbi rokonaim. [...] Ezt így érzem és ezen a belső valóságon nem változtathatnak törvények”* (Napló, 209–210.). Mi ebben a rokonság- és ősvállalásban az érdekes? Az első olvasói reakció nyilvánvalóan az, hogy a fölsorolt rokonságban zsidók és nem zsidók egyaránt vannak, sőt Radnóti hangsúlyozza is, hogy nem csak a zsidó alkotók a „rokonai”. Ez tehát egyféle asszimilációs gesztus, a magyarsághoz való érzelmi kötődés jele. Ennél az identitásválasztó gesztusnál azonban nem kevésbé fontos az, hogy „rokonait” Radnóti két körből válogatja ki (illetve ismeri el hozzájuk tartozását): a magyar irodalomból és a bibliából, azaz egy szent szövegből. Érdeemes volna aprólékosan megvizsgálni, kikből is áll össze ez a Radnóti megnevezte kánon (s miért éppen belőlük), de ennél most fontosabbnak látszik az a tény, hogy itt nem a dicsőséges magyar nemzeti múlt: királyok, hadvezérek és politikusok neveztetnek meg azonosulási pontként, hanem írók, s egy magas rendű irodalomként is fölfogható szent szöveg, a biblia. Radnóti azonosulása tehát erősen kulturális jellegű, sőt ezen belül is irodalmi. Azonosulása a magyarság legmagasabb rendű önkifejezést mutató alkotóival, a magyarságot legjobb lehetőségei szintjén megmutató írókkal történik meg. S abból, hogy ehhez az irodalmi identitáskánonhoz a szent szöveg is hozzátartozik nála, láthatóvá válik attitűdjének egy metafizikai, sőt spirituális szintje is. Azaz: a magyar irodalom itt nem pusztán a tetszőség terepe, a választás nem egyszerűen esztétikai indítékú, hanem mélyebb, s az esztétikainál szélesebb körű. Ez az – irodalmi és spirituális – választás az identitás megszerveződésének fontos eleme, sőt több annál: már-már generálója.

S itt szólni célszerű egy evidens, de evidens voltában is külön említésre méltó másik kettősségről is: az, amivel Radnóti azonosul, mind irodalomként, mind spirituális entitásként magába foglalja a zsidóság bizonyos momentumait is. Abba a magyar irodalomba, melyet a fölsorolt nevekkal Radnóti körbehatárol, beletartozik a „zsidó” Szép Ernő és Füst Milán is, az ugyancsak meghivatkozott biblia pedig maga is kettős, zsidó–keresztény alkotás. (E kettősséget egyébként Radnóti

nyíltan ki is mondja, amikor mind az ó-, mind az újszövetségre *expressis verbis* utal.) A „rokonság” fölsorolásából tehát egyértelművé válik, hogy a Radnóti saját önértelmezéséből kielemezhető identitás szerveződésének szerkezete úgynevezett kettős identitást mutat – a valóságos élethelyzetnek megfelelően. Szó sincs itt tehát semmiféle önmeghamisításról, a zsidó *én* elfojtásáról. Más kérdés (s ez ugyancsak a valóságos élethelyzetnek felel meg), hogy ez a kettős identitás nem valamiféle mechanikusan fölfogott kettősséget mutat. Nem „egy rész” zsidó s „egy rész” nem-zsidó összetevővel kell számolni. A személyes identitás szerveződése Radnótinál a származási közösségtől az „új” közösség felé irányulva bontakozik ki, s az én már nem „zsidó”, hanem „magyar” – az eredet világos és meg nem tagadott tudatával.

4

Radnóti identitás szerveződése nem egyedi, sőt közvetlen mintáit és a „választását” megerősítő kulturális kontextust is meg lehet határozni.

Identitás szerveződése, amennyire megítélhető, nagy valószínűséggel Szegeden kapta meg döntő impulzusait. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, amelyet egyik verse ajánlásában Radnóti a „*növelő közösség*”-ként aposztrofált, egyféle nagyhatású asszimilációs bölcsőként is fölfogható (vö. Csaplár 1967, Lengyel 1990. 209–491.). Ez a csoportosulás ugyan formailag a református egyetemi hallgatók Bethlen Gábor Körének az „élcsapata” volt, az egész szerveződés mozgatója, a személyében is integratív Buday György azonban e felekezeti diák-egyesületet, nagyon tudatosan, egy értékorientált felekezetközi csoportosulássá szervezte át. (Az élcsapat formális intézményvoltát csupán kifelé, eszközszerűen működtette, valóságos összetartó ereje az informális összetartozás-tudat volt.) Ebben a „*növelő közösségben*” reformátusok, katolikusok és zsidók már-már véd- és dacsövetségyszerű együttműködést produkáltak. Itt Radnóti nemcsak zsidó barátaival (Hont Ferenc, Reitzer Béla, Kárász Judit) pendült egy húron, de egyebek közt a katolikus Ortutay Gyulával (és egy ideig: Bálint Sándorral) vagy a többségi reformátusokkal is. E tekintetben szimptomatikus, hogy maga a csoport vezéregyénisége, Buday György is sajátos identitásképletet mutat, hiszen székely apa és zsidó, de már fia születése előtt református konvertitává lett anya gyermekeként olyan önazonosságot képviselt, amelynek lényege éppen a teljes azonosság volt – nyitottan más identítasalakzatok felé. S ez a csoportosulás érzelmi védelmet jelentett tagjai számára a „*csuklóforgató*”, kurzista diákegyesületek föl-föllángoló antiszemitizmusával, mentális erőszakoskodásaival szemben. Ugyanakkor, túl az együvé tartozás erősítő élményén, tagjai számára a művészi és intellektuális fejlődés lehetőségét kínálta. Maga a város, Szeged pedig – egyetemével és külterületi, „tanyai” lakóival – éppen a szociokulturális határhelyzet természetességét sugallta: a „*katolikus*” Szeged „*református*” egyetemének mindenfelől érkező hallgatói a tanyai parasztok közt találtak feladatot maguknak. S az a véletlen, hogy egyik kedves professzoruk, mentoruk, a költő Sík Sándor lett, közvetlen identifikációs mintát nyújtott Radnótinak. Sík ugyanis maga is zsidónak született, de katolizált, sőt piarista szerzetes lett, erkölcsi és intellektuális integ-

ritása kikezdhetetlen volt, s mindezek betetőzéseként példászerű irodalomértő, kitűnő tanár – s költő is volt. Radnóti számára így elsőrendű apapótlék lehetett, olyan támogató és erősítő vezető, aki személyes példájával és tapasztalataival is alakíthatta tanítványa identifikációs önszerveződését.

Aki a szempontunkból leghitelesebb indikátort, a Radnóti-életművet ismeri, tudja, hogy a Szeged előtti és a Szegedet követő versek összevetése jelentős lelki metamorfózisról árulkodik. Szegedről már nem az az ember tért vissza Budapestre, aki oda 1929-ben „*numerus clausus-emigráns*”-ként megérkezett. Önazonossága – „*asszimilációja*” – érzelmi visszaigazolást és megerősítést nyert.

5

Ezt a visszaigazolódott, megerősített identitást természetesen a kirekesztésre irányuló, mind erősebben antiszemita korhangulat, majd a „*törvények*” (értsd: a zsidótörvények) kétségbevonták, sőt – legalábbis jogilag – hatálytalanították. S erre az új helyzetre valamiképpen Radnótinak is reagálnia kellett. Döntését ismerjük, de jellemző, hogy ahhoz, hogy úgy döntött, ahogy – láttuk – döntött, megint csak az irodalom adott számára mintát.

A *Nyugat* 1938. júliusi számában (melyben egyébként maga Radnóti is szerepelt írással) jelent meg a ma teljességgel elfelejtett, ám ma is figyelemre érdemes költőnek, Fenyő Lászlónak két verse: a *Füst Milánnak* című és a *Hűség*. E két vers, mely az új helyzetre adott egyik „*zsidó*” reakció paradigmaticus esete, közvetlen előképe Radnóti 1942-es önértelmező gesztusának. Fenyő e versei már az új helyzet ismeretében, arra reagálva íródtak. A *Füst Milánnak* címzett vallomás nyíltan utal erre: „*Ősz mester, ezt kellett megégnünk hát...hogyan jön...hogyan közeleg / az izgatottan szaglászó szelek / tavaszi áramában... Ezer év... és hatezer...*” (45.). Ez az indítás, persze, szándékoltan csak utalásszerű, nem részletezi, hogy mi történik, nem mondja ki, hogy „*mi jön*”, hogy „*mit kellett megégni*”. De a folytatás már direktben következik, saját reakcióját nyíltan megfogalmazza, s megjelenik versében a Radnóti magatartását is megelőlegező egyik motívum: „*Ha jó a bocskor s szól: Mózeshitű! / Mondd csendesen: Az én őszám Arany / s jusson eszedbe az az este, mikor / Aranyt olvastál fel nekem – ó, nem nekem, / csak hogy a magad bánatát hallgasd meg oly szövegből, / mely arra hiteles...*” (45.). A magyar irodalommal való személyes azonosulásnak ez a megvallása, úgy vélem, magyarázó szerepű. Jelentősége a Radnóti-identitás megértése szempontjából nem pusztán motivikus, nem pusztán textuális. Nemcsak az az érdekes benne, hogy *expressis verbis* kimondja: az „*én őszám Arany*”, s nem is csak az, hogy ezt a vallomást a Radnóti számára is fontos Füst Milánhoz intézi. De azért is, s azért mindenekelőtt, mert ezt az ősvallást a Fenyő által földíszített Arany-vers, s a hozzá fűzött argumentáció mintegy „*érthetővé*” is teszi.

Aranyt Fenyő László verse így idézi meg: „*S emlékszel? Felzokogtál ott hogy a vén tamburást / Nem is a művész babérja hevíti, Csak gémberegett ujját melegíti.*” (45.) Az idézett (s Fenyő által tipográfiailag is kiemelt) pretextus itt Arany verse, a *Tamburás öreg úr*. S ez a vers, ismeretes, a művészet gyakorlásának az esztétikai ambíció túl, már az ember végső lényegéhez tartozó fölfogását jeleníti meg.

Arany Fenyőtől megidézett magatartása tehát affirmatív, s a szövegköziség révén a saját autoritásával erősíti meg a körülményekkel dacoló, az önmagával való azonosságot képviselő művész alkotói beállítódását. S a „hiteles szöveg”-re való visszautalás költői magyarázata is az identifikáció erősítését szolgálja: „Hol az a bánat, mely gőgösebben / vallhatná rokonának e magyar / bánatot: – Megszenvedtem érte, Az enyém. / S nem gyönyörű, hogy ezen sírni tudtunk?” (45.)

Az irodalommal, jelesül Arany költészetével való ilyen azonosulás természetesen szubjektív vállalás kérdése: nem biztos, hogy az éppen akkor aktuális magyar etnikai közösség ezt a vállalást visszaigazolja. S Fenyő számol is ezzel, s helyzetértelmezése – bármennyire gyakorlatiatlan és „naiv” – egy hősie *modus vivendi*t jelent: „Ha testéből kivetne a haza, / édes testéből nem vet ki a nyelv. / De értelmének eltörök a rugója.” Ám, s ez a döntő mozzanat, a törésnek e lehetősége ellenére számára már nincs másik megoldás, másik lehetőség: „Hová legyünk vele s hová kiáltunk? / Csak méláznánk idegen ég alatt, / kemény, vicsorgó csillagok alatt, / száműzött, mondhatatlan bánatunkkal”.

A másik Fenyő-vers, a *Húség* szinte folytatása ennek az előbbinek. E második versnek szempontunkból két eleme fontos. Az egyik a megidézett szituáció nyíltabbá, direkttebbé exponálása: „Míg jósnyelvek bal-jövőd papolják / hírvívők rossz híred szerte hordják: / állok nagy csöndedben Magyarország.” (46.) A másik az ön maga számára elfogadható (s Radnóti számára is mintát teremtő) magatartásnak a kijelölése:

*Ha a vég jó, jöjjön, ámde hős vég
legyen, légy a csendes vakmerőség,
légy talapzat, melyen áll a Húség:
ahogy Isten adta dallanod,
azt cifrázd és azt meztelenítsd le,
azt a lágyhajlású dallamot.*

Sajnos, filológiai adatok, nem tudjuk megmondani, a Radnóti sorsára jutó, szintén meggyilkolt Fenyő László mennyire tudta megvalósítani e maga elé tűzött célt. Az ő halál előtti verseit sajnos nem ismerjük. De az bizonyos, egyik olvasója, az önmagát szintén magyar költőként meghatározó Radnóti Miklós ezt a célt a legmesszebbmenőig megvalósította.

6

Radnóti 1938-ban a *Nyugat* viszonylag sokat publikáló munkatársa volt, az év nyarán és őszén több „figyelője”, verse is megjelent a lapban. Így aligha alaptalan föltételezni, hogy olvasta is az írásait közlő lapot. Nemcsak Fenyő László iméntiekben emlegetett két versét, de egyéb szövegeket is. S ha ez igaz, akkor identitás szerveződésének két további eleme is megfogható.

Az egyik: barátjának, Vas Istvánnak ekkori helyzetérzékelése. A *Nyugat* 1938. augusztusi számában jelent meg Vasnak *Levél Weöres Sándorhoz* című „alkalmi”, az adott viszonyokra közvetlenül reflektáló verse, amely afféle aktuális pesti

helyzetkép. Ebben olvashatjuk, hogy Vas szerint: „*Pesten forogni nem nagy élvezet. / Ne is gondolj rá, azt ajánlhatom, / sőt újságot se olvass, Sándorom, / mert városunkban minden, ami élt, / kifordította visszas belsejét*” (153.). S Vas István szerint e visszasszágok fölszínre kerülését nemcsak a „*vice*” „*bárgyú gyermeke*” mutatja, aki nyilasnak állt, mert: „*Így ő is még lenézhet valakit*” (153.), de a gazdag zsidóság magatartása is: „*»Jaj, hova lett a szebb emberiség? / Ausztria meg a lélek, értelem? / A hagyományok?« – így sír szüntelen. / De közben persze van mit féltsen itt. / A birtokát, bankbetétjeit.*” (153.) A vers zsidó reakciókat festő részletei bőségesen idézhetők lennének, de szempontunkból itt elég annak jelzése, hogy a zsidó származású Vas aktuális „*zsidóságtapasztalata*” ekkor oly negatív, hogy itt – miként más összefüggésben Németh László is megtette – ő is főlemlegeti jellemzésésként Schylockot, Shakespeare nevezetes figuráját. Azaz, a valóságos veszélyeztetettség ellenére, e zsidóság, vagy legalábbis annak egyes csoportjai, Vas tapasztalatai szerint nemigen adtak alkalmat a velük való érzelmi azonosulásra. Ez az összefüggés pedig, mivel Vas István ekkoriban már Radnóti legközelebbi barátainak egyike, egy másik oldalról, negatívumaival erősítette meg a Fenyő László által is képviselt „*irodalmi*” azonosulásmintát.

A másik, szövegszerűen megfogható identitásalakító mozzanat alighanem Babits Mihály nagy verse, a *Jónás könyve*, amelyet a *Nyugat* 1938. szeptemberi száma vezető anyagként közölt, a szokásosnál nagyobb betűkből szedve, kiemelt tipográfiával. Babits e versének az adott viszonyokban gyökeredző aktuális indítéka régóta ismeretes. A szerző s a vers morális intenciója is nyilvánvaló. Nem teljesen evidens azonban a babitsi attitűd egyik eleme: Ninive a maga „*bűnösségével*”, egy összefüggésben, rájátszik az 1919-cel kezdődő korszak nevezetes ideológiájára, a „*bűnös városra*”. Ninive maga is „*bűnös város*”, Jónásnak ellene kell fölszólalnia, s e várost – a fiktív szöveg összefüggéseiben – csakugyan bűnös-ként látjuk. Az Úr azonban, saját korábbi parancsával szembefordulva mégis megkegyelmez a városnak (167–168.):

[...] *Ne szánjam Ninivének
ormát mely lépcsőt emel a jövőnek?
A várost amely mintegy fákllya égett
nagy korszakokon át, és nemzedékek
éltek fényénél, s nem bírt meg vele
a sivatagnak annyi vad szele?
Melyben lakott sok százszor ezer ember
s rakta fészket munkálva türelemmel:
ő sem tudta, és ki választja széjjel,
mit rakott jobb-, s mit rakott balkezével?
Bízd azt reám, majd szétválasztom én.
A szó tiéd, a fegyver az enyém.
Te csak prédikálj, Jónás, én cselekszem.*

Ez az attitűd, amely az Úr végső megnyilatkozásában megnyilvánul, a zúrzarban is érvényesülő *gyakorlati humanizmus* magatartása. Olyan minta, amely

– a költészetten keresztül – morális megerősítést ad. Erejét éppen az adja, hogy a valóság nehéz ellentmondásait nem elkeni, hanem – megjelenítve őket – följük emelkedik, távlatot teremt hozzájuk. S ez a babitsi példa a költészetnek mint élethalakító princípiumnak az újabb, Radnóti „választását” ismételten megerősítő példája.

7

Radnóti, akár Don Quijote, az irodalomra alapozta valóságértelmezését, s erre tette föl életét is. Ha cinikusak vagyunk, ez a választás számunkra akár meg is kérdőjelezhetődik. Ám ha azzal az erkölcsi komolysággal vetjük mérlegre döntéseit, amely kijár egy tudatosan vállalt emberi életnek, ez az élethalakító elv – a költő tragikus halála, meggyilkolása ellenére – igazolódik. Ma már tudható: Radnóti sorsa és költészete, egységet alkotva, az erkölcsi integritás újjászerveződésének paradigmaticus esetévé magasodott. Ő maga így nem áldozat volt, hanem – ne féljünk a szótól – hős: „*talapzat, melyen áll a Hűség*”.

Vagy ahogy immár távlatból, Vas István (1981. 177.) írta róla: „*Mert igaz ugyan, hogy zsidóként ölték meg őt is, de ő nem zsidóként halt meg: az ő utolsó eklogáit, elégiáit, razglednicáit nem zsidó írta, nem is olyasvalaki, aki szabadulni akar a zsidóságától – a tisztaságnak ezek a vérrel pecsételt remekművei olyan magasban szállnak, ahová föl sem hallatszák ez a vagylagos kérdés.*”

Irodalom

Babits Mihály 1938: *Jónás könyve*. = Nyugat, szeptember, 156–168.

Csaplár Ferenc 1967: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Bp.

Fenyő László 1938: *Füst Milánnak. Hűség*. = Nyugat, július, 145–146.

Ferencz Győző 2005: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Kritikai életrajz. Bp.

Lengyel András 1990: *Útkeresések*. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp.

Napló: *Radnóti Miklós: Napló*. Sajtó alá rend. Radnóti Miklósné, a szöveget gondozta Melczter Tibor és Székely Sz. Magdolna. Bp. 1989.

Vas István 1938: *Levél Weöres Sándorhoz*. = Nyugat, augusztus, 153–154.

Vas István 1981: *Mért vijjog a saskeselyű?* I. köt. Bp.

Péter László

Tápé, öreg este

Radnóti Miklós legutóbbi, legalaposabb monográfiusa, Ferencz Győző nyilván csak verstani alapon állapította meg, hogy a költőre nem hatottak Juhász Gyula „életművének kiemelkedő darabjai”, tápai versei.¹ Arról neki sincs tudomása, mit olvashatott Juhász Gyula kötetei közül. A szegedi költő válogatott verseinek gyűjteményében (*Hárfa*, 1929), melyet Radnóti leginkább forgathatott, mindössze három olyan verse van (*Tápai lagzi*, *Magyar tél*, *A tápai Krisztus*), amelyet a spontán ciklust alkotó majdnem tucatnyi között valóban a legjellegzetesebbnek ítéltünk.² „Juhász pár szóval érzékletessé tudta tenni a poros, mozdulatlan levegőjű alföldi tájat. Radnóti ekkori költészeteszményének jegyében mozgalmasabb — és dekoratívabb — képet festett” — úgymond Ferenc Győző. Baróti Dezső általánosabb érvénnyel szögezte le: „Radnóti Miklós szegedi versei azonban egyáltalán nem Juhász Gyulá-sak.”³ A két költőnek e verseikben tükröző különbségét Ilia Mihály csaknem fél évszázada így jellemezte: „a hangulat nem úrhodik el a versen, a pontosság az ereje, az esetlegesnek tűnő mozzanatok a falusi lét egészére utalnak.” Ő azonban a közös jellegzetességre is utalt: „tárggyal való bensőségesség, a faluval való megértő harmónia sűt ki a versből.”⁴

Szintén hiányoznak Radnóti tápai verseinek ihletéséből Balázs Bélának hasonló indítékú kísérletei. Balázs Béla neve sem fordul elő életművében, naplójában, levelezésében. Kevésbé ismeretes, hogy a szegedi Bauer Herbert számára is Tápé jelentette a néppel, a magyarsággal való azonosulás vágyának, szándékának alkalmát és jelképét.⁵

1

A *Tápé, öreg este* címe szerint is tápai ihletésű költemény. A költő keltezése szerint 1930. december 6-án írta. Mindössze tehát bő negyedévvel azután, hogy szegedi lakos lett. Először az *Újmódi pásztorok éneke* (1931) című kötetében Sós Endrének és Sós Endréné Koncz Erzsébetnek szóló ajánlással jelent meg. Sós

1 Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Bp., 2005. 212.

2 Péter László: *Juhász Gyula*. Bp., 2002. 285–295.

3 Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére*. Bp., 1977. 162.

4 Ilia Mihály: *Tápé az irodalomban*. = Tápé története és néprajza. Szerk. Juhász Antal. Tápé, 1971. 898.

5 Péter László: *A Tápai-rét Balázs Béla jelképrendszerében*. Csongrád Megyei Hírlap, 1984. okt. 2.

Endre (1905–1969) maga is tollforgató volt: jogásznak tanult a pesti egyetemen, de a *Népszavában* 1931-ben megjelent cikke miatt tanulmányait abba kellett hagynia; újságíró lett; verseskötetei, tanulmánygyűjteményei, irodalmi portréi jelentek meg. 1948-tól a *Magyar Nemzet* fõmunkatársa, kulturális rovatvezetõje volt. Radnóti õt is azok közt említette, akikkel bizonyos zsidó költõi antológia kapcsán 1942 májusában vitába keveredett zsidóságának értelmezése miatt. A tervezett antológia szerkesztõjének, Komlós Aladárnak fejtette ki nézeteit, ezt másolta be naplójába. Ebben a sokat idézett szövegrészben vallotta rokonának Aranyt és Kazinczyt, Balassit és Berzsenyit, Kölcseyt meg Vörösmartyt, Petõfit és Babitsot, de Szép Ernõt meg Füst Milánt is. „A zsidóságom »életproblémám«, mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ. Kényszerbõl probléma. Különböen magyar költõ vagyok, rokonaimat felsoroltam, s nem érdekel (csak gyakorlatilag, »életilag«), hogy mi a véleménye errõl a mindenkori miniszterelnöknek, Maróthy-Meizlernek, Féjának vagy Sós Endrének. Ezek kitagadhatnak, befogadhatnak, az én »nemzetem« nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars büdös zsidó, hazám tájai kinyílnak elõttem...”⁶

A szélsõjobboldaliak zsidósága, a zsidó szélsõségesek magyarsága és katolikus-sá keresztelkedése miatt tagadták meg Radnótit. Ez a kérdés a vers születésekor még nem élezõdött ki; barátsága Sós Endrével és feleségével, amely föltehetően a Vajda János Társaságban vállalt közös szerepük révén született, még háborítatlan volt. Sós Endre a *Magyar Hírlap* 1933. március 19-i számában *Három új költõ* címû ismertetésében a *Lábadózó szélrõl* szólva azt írta barátjáról: „Radnóti szocialista költõ ugyan, de nem pártköltõ. Az õ szocializmusa — a szív szocializmusa.”⁷

Akár hatott Juhász Gyula valamely tápai verse Radnótira, akár nem, nem ez lehetett az egyetlen, amelyre „az õsiségbe rekedt” Szeged melletti falu ihlette. Az ifjú költõ 1930 szeptemberében kezdte meg tanulmányait a szegedi egyetemen. Már az elsõ napokban barátokra lelt, Berczeli Anzelm Károlyra, Tolnai Gáborra, Baróti Dezsõre, Ortutay Gyulára, Buday Györgyre, Kún Miklósrá. Az éppen ezen az õszön alakult Szegedi Fialatok Mûvészeti Kollégiumának munkájába kapcsolódva vett részt õ is „kiszállásokon” a környékbeli falukba, elsõk közt a várossal csaknem összeépült (azóta, 1973-ban, közigazgatásilag is Szegedhez csatolt) Tápéra. Ferencz Gyõzõ is észrevette, hogy a *Zaj, estefelé, a Péntek éji groteszk* ugyanúgy a falu – Tápé! – képét jeleníti meg, mint a *Tápé, öreg este*. Sõt: a *Keseredõ, a Kedvetlen férfiak verse, az Elégia vagy szentkép*, szõgetlen szintén a falu, gyanúm szerint e falu, életképszerû jeleneteit rögzíti.⁸ Radnótinak is van tehát magától összeálló *tápai ciklusa*.

6 Radnóti Miklós: *Napló*. Bp., 1989. 210. — Maróthy-Meizler Károly (1897–1964) nyilas politikus, a *Pesti Újság* szerkesztõje (uo. 66, 306). Radnóti Miklós *Meredek út* (1938) címû kötetét állítólag (l. Török Gábor, *Csongrád Megyei Hírlap*, 1989. júl. 15.) Féja Géjának (1900–1978) még „barátsággal” dedikálta, de a *Magyarország* 1941. február 8-i számában *A fejlett technika* címmel megjelent „mocskos cikke” miatt „félmûvelt vidéki tanárnak”, a Március Front kapcsán ellene indított pör miatt „botcsinálta mártírnak” bélyegezte (uo. 142).

7 Ferencz: i. m. 268.

8 Uo. 189.

Csaplár Ferenc (1940–2007) találta meg Radnótinak a Bethlen Gábor Kör tanyai kiszállásaira 1931 októberében írott *Mese a szomorúfűzfáról* című művét.⁹ Jellemzően így kezdődik: „Él Tápé felé, a Tisza-parton egy fűzfa...” Csaplár tartotta fontosnak hangsúlyozni azt is, hogy a fiatal Radnóti – főként szegedi éveiben – mennyire tudatosan törekedett a népköltészet, a népnyelv jellemző elemeinek befogadására.¹⁰

2

Baróti Dezső a szegedi kezdetek kiemelkedő versének, Radnóti első falukutató kiszállásának emlékeként minősítette a ciklus jellegadó versét, a *Tápé, öreg este* címűt.¹¹ Az *öreg este* a köznyelvben is 'késő este'. Ez Radnótinak, akkoriban, kedvelt jelzője. Tolnai Gábornak már megismerkedésük után pár perccel úgy dedikálta még márciusban megjelent első verseskötetét, a *Pogány köszöntőt* (1930): „*öreg barátsággal*”.¹² A szóalak azonos, jelentése mégis változatos, mert más: itt 'régí' az értelme.

Radnóti, aki első alkalommal sikertelenül kollokvált Sík Sándornál verstanból,¹³ a hagyományos versformát (négy ötsoros szakaszt) hagyománytalan rímtelenséggel (*abcde*) és szabálytalan (10 és 13 közt váltakozó) szótagszámmal vegyítette. Berczeli Anzelm Károly szerint akkoriban ő a kötött formában írt, rímelő verseket „kuplészövegeknek” tartotta.¹⁴ Mégsem érezzük e verset költői-etlennek, prózainak. Az antik mértéknek és a szabad versnek valamiféle előnyös kereszteződését érezzük lüktetésében. Baróti fölhívta a figyelmünket, hogy a verset a groteszk szemlélet felől közelítve értelmezzük helyesen. Erre már első szava bizonyíték:

*Szerencselepények füstölnek az úton
a ködben, jó tehenektől, de ők már
pisla jászlak előtt eldőlve pihennek
és orrlükük köré is enyhülni száll a légy!*

Ezt a bizonyos első szót mindenki érti, noha szótárakban nem található. A tájszótárban sem. Mi csak *tehenlepénynek* mondjuk. (Karácsony Benő, talán népnyelvi hozadékként, *tehénpalacsintának* írta.¹⁵) Alighanem Radnóti saját leleménye, *hapax legomenonja*. Keletkezésében nyilván az a városi folklórban is ismeretes hiedelem játszott szerepet, amely szerint szerencséje lesz annak, aki belelép. Az intonáció tehát realista kép, de nem hízalgó a falura, kivált arra, amelyet már

9 Uo. 192, 240

10 A 2×2 *józansága*. Emlékezések Radnóti Miklósról. Bp., 1973. 58–59.

11 Baróti: i. m. 168–169.

12 Ferencz: i. m. 172.

13 Uo. 175.

14 A 2×2 *józansága*, 47.

15 Karácsony Benő: *Pjotruska*. Kolozsvár, 1927. 117.

akkor neves festők tettek híressé, némiképpen eszményítetté. Éppen erre hívta föl a figyelmet Baróti: Tápé ábrázolásában többen a képzőművészetben és az irodalomban a csábító idilli festőiséget ragadták meg. „Néha még Juhász Gyula is, hogy azután legerőteljesebb verseiben, később majd a parasztlelet elesettsége jelképének tegye meg a falu kopottas Krisztus-keresztjét és azt a tragikus-groteszk vonásokkal ábrázolt tápéi [tápai!] lagzit, amely körül »a halál kaszál.«”¹⁶

Azt nem értjük, miért *pisla* a jászol? Ha csak a pislákoló istállólámpának gondolattársításával nem magyarázzuk. Azaz a költészetben gyakori és hatásos jelzőcsere: nem a jászol hunyorog, pislog, hanem fölötte a lámpa. (József Attila költészetéből, *Munkások* című verséből legismertebb a példa: a *tátott tőke sárga szája*.) A városban, polgári körülmények között nevelkedett Radnóti számára különleges élmény lehetett belépni valamely tápai tehénistállóba a korán sötétedő decemberi estén. Nézni az elheverő, párát fújó teheneket, meleg párájukban röpdősö legyeket... A *pisla* egyébként hamarosan, egy év múlva újra előjött Radnóti tollán, ezúttal mint a parázs egyértelmű jelzője (*Főtárgyalás*).

A strófa utolsó sorát értelme szerint át kell vinnünk a második versszakba:

Most a híjjas ákácot kalapozza

*haloványan a holdfény, s nem csillagzik
az ég! mert angyalaink magukra húzták
a fekete takarókat, már hiába
áll ki várni apját, anyját, csillagok nélkül
nem nő nagyra ilyenkor a kicsi legény!*

Radnóti próbált néhány népnyelvi szóval a helyhez illő (Lukács György kedvelt szavával: *adekvát*) hangulatot teremteni.¹⁷ Ezeket mondta ő „a pesti dumákkal” keveredő *réti szavainak* (*Huszonharmadik évem*). Meglehetően hamar, néhány hónap elmúltával már megfigyelte, elsajátította az *akác* tájnyelvi alakját; meglehet, hogy ebben segítette Juhász Gyula lírája: a szegedi költő – a Benkő László összeállította költői szótárának (1972) tanúsága szerint – 11 előfordulás közül ötben ezt használta. Hasonló a *kácsák* a már szeptember 16-án született *Kiskácsa fürdik* címében meg az október 12-én írott *Zaj, estefelé* című versében. (Erre szintén található két példát is Juhász Gyula verseiben.) Az *ákác* jelzője (*híjjas*) ellenkezik a helyesírással, de a kiejtéssel (a magyarban két magánhangzó közt a mássalhangzó törvényszerűen megnyúlik) nem. Elsőre talán nem világos: miért *híjjas* az akácfa? A levele hullott, kopasz téli fának látványa rögzült a költőben. Az állítmány (*kalapozza*) szintén magyarázatra szorul: a holdfény a fa tetejét világítja meg. Ez a szó is hamarosan visszatér a *Férfinapló*ban.

Gyanús, hogy a *csillagzik* is hapax legomenon; ez is sikerült, közérthető.

¹⁶ Baróti: i. m. 168–169.

¹⁷ Vö. Nemes István: *Radnóti Miklós költői nyelve*. Bp., 1979. 132–138. /Irodalomtörténeti Füzetek 94./ – Sajtóhibából *szerecsenlepény* helyett *szerecsenlepény* áll (138).

A helyi hagyomány ismerete nélkül viszont nem világos, mit akart Radnóti mondani azzal a metaforával, hogy a tápai fiú a csillagok nélkül nem nő nagyra. Ezt a különös képet Baróti magyarázata is elkerülte. Ő a vers egészének kezdetől hangsúlyos sötétjét tartotta fontosnak, szembeállítva az impresszionista festészet látványos színragyogtatásával. Laczkó „a kicsi legény” valamiféle hiedelméről beszélt, de nem fejtette ki. A falu legjelesebb szülöttétől, Ilia Mihálytól, tápai dolgokban legilletékesebb barátomtól, munkatársamtól, kaptam érdekes és meggyőző magyarázatot. Szerinte Radnóti hallhatott a helyi hagyományról, amely szerint „*ha a csillagok magukra húzzák a takarót*”, azaz olyan sötét van, hogy a szüleit hazaváró kisfiú nem látszik, akkor az egész napi munka után hazatérő apja nem mondhatja neki, hogy „*nagyra nőttél, míg nem láttalak*”. Ez szokásos szólás volt estelente, erősíti meg Ilia Mihály, hozzátéve, hogy ezt Radnóti jól megfigyelte.

Laczkó Andrásnak meg az a megfigyelése helytálló, hogy a vers addigi, ember nélküli világa a 'kicsi legény' említésével lép be a szobába.

*De azért hazafelé jönnek szekéren
és papírral ápolt glóriákkal sötétben
a gazdák, s eldőlnék, ha asszonyuk kilép
meleg szoknyáiból előttük, és szolgálva
hozzájuk bontja a testét melegen!*

Baróti – és föltehetően az ő nyomán – Laczkó András e versszaknak Radnóti ekkori költészetét annyira jellemző erotikus vonásait hangsúlyozza.¹⁸ Baróti így: „*A parasztemberek szintén »sötétben« jönnek hazafelé a kopár, téli akácok között, még szeretkezésük sincs azzal a ragyogó fénnel körülvéve, amely az ekkori Radnótinál különben sohasem hiányzik, ha szerelemről szól.*”¹⁹ Laczkó pedig így: „*A határ, az útszéli bokrok, kazlak körül erotikus képzetek sokasága rajzik, s ezek után — mondhatni — törvényszerű, hogy a parasztszoba levegőjében ugyancsak töményen jelenik meg. A Tápé, öreg este harmadik szakasza teljesen erre épül.*” Ezt ugyan erős túlzásnak tartom, de a strófa nagyobbik felére, utolsó három sorára, kétségtelenül érvényes. Nem lehet véletlen, hogy a budapesti királyi ügyészség is „*szemérem elleni vétség*” címen kifogásolta ezt két és fél sort: „*eldőlnek, ha asszonyuk kilép / meleg szoknyáiból előttük, és szolgálva hozzájuk bontja a testét melegen!*”²⁰

Értelmezésre szorul a *papírral ápolt glória*: szokatlan, de hihető Barótinak (talán közös emléken alapuló) magyarázata: 'a kocsilámpa helyett használt, papirossal körülcsvart gyertyákat jelenti'. A keménypapír a lángot védte. Nem költői erény egy versben, egymáshoz közel, azonos szó, ige alkalmazása. (Ha csak épp az ismétléssel nem akar a költő valamilyen összefüggést sugallnia.) Az első versszakban a tehének, a harmadikban a gazdák *dőlnek el*, ott pihenésre, itt szeretkezésre.

18 Laczkó András: *A látott világ visszaadásáért*. Napjaink, 1979. 5. sz. 4–5.

19 Baróti: i. m. 169.

20 Ferencz: i. m. 221.

A kutya a falusi ház természetes „kelléke”. Juhász Gyula tápai verseinek is nélkülözhetetlen szereplője. Nem túlzás, ha állítom: funkciója van a versben, mondanivalójának hangulati fokozásában. „S a bakter a vak éjszakában / Kuttyákkal kezd nagy háborút...” (Magyar falu csöndje, 1915). „Kutyák vonítanak a holdra fel...” (Tápai lagzi, 1923). „Az ember medve, alszik és morog. / Benn emberek és künn komondorok.” (Uo.) „A Bodri szűkül, a havat kaparja...” (Magyar tél, 1924). Radnóti versének utolsó strófájában csak a falu egyik jellegzetes, érdekes színe, akár a figyelő gyermek és a ház másik elengedhetetlen háziállata, a macska:

*Kinn kutya nappali mérgét játssza
a láncsal, benn a gyerek figyel még ó
szemekkel s a macska! És szerető zajban
álmodnak együtt már, köcsög tejekről
boldogan, nyáluk csorgatva a vackon!*

A csorgó nyál szintén ismétlődő kifejezés Radnóti költészetében: nem ebben a versben ugyan, de az ugyanebben az évben, még január 11-én írott Pogány köszöntőben is előfordul. Utoljára pedig az 1944. október 24-én született harmadik *Razglednicában*, immár tragikus változatával: „Az ökrök száján véres nyál csorog...”²¹

3

Laczkó nem félt bírálni a költőnek pályakezdését jellemző fonákságait, a ’banális jelzőket’, ’meghökkenítő furcsaságokat’. Fölveti, hogy nem ezek határozzák-e meg a verset, kétségbe a paraszti lét valóságos rajzolata, amely alapján — furcsa ellentmondásként mégis — „kis lírai remeknek” minősíti. Baróti könyvének különféle helyein eltérő jelzőkkel értékeli: hol egyszerűen *szépeknek*, hol *kiemelkedőnek*, kétszer is *erőteltjesnek*. Ezek mértéktartóbb, elfogadható értékítéletek. Baróti is a vers értékes ismerveiről próbál meggyőzni bennünket: „Képeiben épp ezért nem csupán költője groteszk hajlamának kivetítését látom. Már akkor tendenciát éreztünk benne, amikor még csak kéziratban ismertük, és olyan értelmezéssel olvastuk, hogy groteszk képeinek sorozata a parasztság akkoriban divatos romantikus színezetű eszményítésével szemben valóságos életük változásáért kiáltó lehetetlen, »groteszk« voltára utal.” Ezt belemagyarázásnak, apologetikának vélem.

A valóságnak megfelelőbben, érvényesebben jellemezte Radnóti e kísérleteit Pomogáts Béla: „Arra törekedett, hogy költészetének hangoltságában is átfogja a kétkézi dolgozók széles táborát, tehát nem csak a munkásságot, hanem a parasztságot is. Ezért tett próbát a népnyelv kifejezéseivel, akár nyers és kihívó fordulataival. És minthogy ehhez a stílushoz nem voltak természetes eszközei, népiessége tudós forma, tanult népiesség volt, akárcsak később az afrikai néger folklórt utánzó játéka. Valójában egy városi

21 Uo. 744. – Változata, az *ökörnyál* (amely nem növénynév, mint a szerző írta, hanem a póknak ősszel a levegőben röpdöső fonadéka) az *Oktoberi vázlat* (1930) és a *Hajnal* (1935) című versekben fordul elő.

jellegű expresszionizmus öltötte fel alkalmilag a népi költészet stílusát...²² Bori Imre azt is fölismerte, hogy Radnótiban a néppel való azonosulás vágya oly erős volt, hogy még városi tárgyú verseiben (*Este, Asszony, gyerekekkel a hátán*) is hat bizonyos „elfalusiasító tendencia”.²³

4

A *Tápé, öreg este* a huszonegy éves, költői pályájának elején még kísérletező Radnóti Miklósnak azt az őszinte törekvését tükrözi, hogy a magyar falu vigasztalan sorsát költői eszközeivel híven fejezze ki, de városi, polgári neveltetése, pályakezdésének jellemző tehertételei, a groteszk iránti különleges hajlama és a fiatalságával meg a korabeli költői divattal magyarázható erotikus túlzások még korlátozták e szándékának bensőséges, hiteles, zavartalan művészi valóra váltását.

Ugyanennek a költői mondanivalónak ennél sikerültebb, szinte tökéletes megvalósulása a talán szintén tápai fogantatású *Pontos vers az alkonyatról* 1934 szeptemberéből.

---

22 Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*. Bp., 1977. 29. /Nagy magyar írók./

23 Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*. Újvidék, 1965. 29.

Végh Dániel

Mint észrevétlenül az irodalom peremén

Radnóti Miklós *Don Quijote*-átdolgozása*

A *Don Quijote* hazai fordítás- és fogadtatástörténetét tárgyaló dolgozatok mind ez idáig nem, vagy alig foglalkoztak az ifjúság számára készített átdolgozásokkal, annak ellenére, hogy minden jel szerint nem elhanyagolható mértékben vettek és vesznek ezek részt Cervantes regényének befogadásában.¹ Korábban a XIX. századi „apokrif” *Don Quijoté*ket, köztük a Lukács Móric által 1848-ban készített legelső magyar nyelven megjelent ifjúsági kiadást mint a Győry Vilmos-féle teljes magyar fordítás előzményét; Győry saját, gyermekeknek szánt átdolgozását pedig mint az 1873–76 között megjelent fordításának kiegészítését vizsgáltam meg, s megkíséreltem az átdolgozásokat fordításeleméleti kontextusban elhelyezni.² Radnóti Miklós jelen dolgozatban tárgyalandó *Don Quijoté*ja nem csak a rövidített kiadások, de talán a magyar *Don Quijoté*k vonatkozásában is fordulópontnak tekinthető: megjelenése óta ezt a változatot adták ki legtöbbször, és azóta sem készült újabb, fiatal olvasóknak szánt átdolgozás.

Az elmúlt bő fél évszázadban Cervantes regényét – korábban társadalomkritikai felhangjai, majd megjelenésének négy századik évfordulója miatt – igen sokszor kiadták. 1943 után Győry Vilmos teljes fordítása (újabb és újabb szerkesztői igazításokkal) teljes terjedelmében hétszer, a rövidített, de egyéb tekintetben változatlan Diákkönyvtár-kiadásban nyolcszor, Radnóti átdolgozásában pedig tízszer jelent meg.³ Mindezek ellenére kettős hallgatás övezi a szöveget: minded-

---

* A tanulmány a szerző „*A Don Quijote magyarországi fordítás- és fogadtatástörténete*” címmel készülő PhD-disszertációjának részeként született.

1 A téma összefoglalását lásd Végh Dániel: „Olvasható-e a *Don Quijote* magyarul?” *Literatura*, 2008/2, 217–233.

2 Végh Dániel: „Apokrif magyar *Don Quijoté*k a XIX. században” in Menczel Gabriella – Végh Dániel (szerk.): *A szőnyeg visszája. A spanyol nyelvű irodalmak és a fordítás*. Budapest, Palimpszeszt, 2009. (megjelenés alatt)

3 A *Don Quijote* magyarországi kiadástörténetét Rákosi Marianna dolgozta fel *Miguel de Cervantes Saavedra: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha magyar kiadásai* című könyvében (Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék, 2005). Győry Vilmos fordítása 1943 után csonkítatlanul, de időről időre átszerkesztve megjelent: 1951, 1955, 1962, 1965, 1970, 1989, 2005; Diákkönyvtár-rövidítésben: 1965, 1966, 1971, 1976, 1979, 1993, 1997, 2002; Radnóti Miklós átdolgozásában: 1953, 1955 (2x), 1959, 1962, 1977, 1988, 1992, 1998, 2006.

A szocialista irodalompolitika és a *Don Quijote* viszonyát szemléletesen példázza az az eset, amikor az 1942–43-as Révai-kiadások Márai előszava miatt később a lovag könyveihez hasonlóan máglyán végezték volna, ha Lukács György személyesen nem lép közbe. Lásd Kiss Tamás Zoltán: „*A betiltott Don Quijote. Epizód a magyarországi Cervantes-recepció történetéből.*” In Fischer–Majoros–Vonyó (szerk.): *Dél–Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára*. Pécs, JPTE, 2000. 137–144.

dig a magyarországi hispanisztika és a Radnóti-kutatás is mellőzte. Jellemzően csak életrajzi adalékként említik a lírára koncentráló értelmezők, noha – mint azt reményeim szerint sikerül bizonyítani – Radnóti életművébe, különösen annak kései szakaszába szervesen illeszkedni látszik.

A következőkben ezért Radnóti átdolgozásának a *Don Quijote*-receptióban kitüntetett szerepére tekintettel egyfelől azt vizsgálom, milyen viszonyban áll Cervantes és Győry Vilmos szövegével, s másrészt megkísérlem a szöveget a költői életmű kontextusában elhelyezni.

„Don Quijoték ezreire van szükség”

Radnóti Miklós nem tudott spanyolul,⁴ költészete Federico García Lorca révén mégis szorosan összefonódott a spanyol irodalommal. A spanyol polgárháború, Lorca alakja és mártírhalála számos versében hagyott nyomot (*Elégia; Aludj; Istenhegyi kert; Hispánia, Hispánia; Hej, Federico García Lorca*). Schöpflin Gyula, Baróti Dezső, Tolnai Gábor és mások visszaemlékezéseiből pedig azt is tudjuk, hogy Radnóti nemcsak a spanyol események iránt érdeklődött élénken, de Lorca verseinek magyarra ültetésével is megpróbálkozott. Az angol–spanyol kétnyelvű kiadásból készült nyersfordításokat Bálint György készítette számára, akinek 1936-os spanyolországi élményeiből összeállított *Spanyolországban jártam* című kötete József Attilát is meghihlette (*Egy spanyol földműves sirverse, Március*).⁵

Feltehető, hogy a *Don Quijote* is Radnóti 1937-es párizsi tartózkodása során, illetőleg Bálint György és mások révén került a látókörébe. Maga Radnóti legalábbis a „*Livre d'Art világhiállítás*” című 1937-es cikkében számol be a Párizsban látott *Don Quijote*-illusztrációkról, s írásaiban másutt, tudomásom szerint, nem fordul elő Cervantes vagy műve.⁶ Ekkor vett részt a Lorca emlékének szentelt írókongresszuson Schöpflin Gyulával együtt, aki szintén megjárta Spanyolországot, s a *Nyugatban* időről időre publikált a *Don Quijotéről*.⁷

A Lorca-fordításokban közreműködő Bálint György szintén több írásában utal Cervantesre: 1935-ben például a Fojdor Saljapin főszereplésével forgatott *Don Quijote film* (rendezte G. W. Pabst) elmélkedik a kóbor lovagról, s határozottan tagadja, hogy bolond vagy nevetséges volna. A szélmalomharc hőstét – a

4 „Német és francia költők nyelvén értek...” – írja maga Radnóti egy helyen („[A könyv és az ember].” In Ferenc Győző (szerk.): *Radnóti Miklós Összegyűjtött Prózaí Írásai*. Budapest, Osiris, 2007. 73.).

5 Tolnai Gábor „*Radnóti Miklós*” című cikkében (ItK 1962/5., 614.) ír a vázlatban maradt Lorca-fordításokról, de utal rájuk Schöpflin Gyula „*Közélet és magánélet IV.*” (Irodalomtörténet 1978/4, 1013.) című írásában is. Lásd még a Réz Pál szerkesztette *Erőltetett menet*. In memoriam Radnóti Miklós (Budapest, Nap Kiadó, 1999) című kötetben összegyűjtött írásokat, különösen Baróti Dezső (108–129) és Pierre Robin (132–136) cikkeit. E források alapján a Lorca-fordítások történetét rekonstruálja Emery George: *The Poetry of Miklós Radnóti: A Comparative Study*. Karz-Cohl, New York, 1986. 286–292., valamint jóval pontatlanabban Jánosi Zoltán: *La acogida de Federico García Lorca en Hungría: la vida y poesía de Federico García Lorca*. Almería, Universidad de Almería, 2007. 11–15. A spanyol polgárháború magyar költészetre gyakorolt hatása a *Guernica* című antológia oldalain tanulmányozható (Budapest, Magvető, 1963).

6 In Ferenc Győző (szerk.): *Radnóti Miklós Összegyűjtött Prózaí Írásai*, 63.

7 Vö. Schöpflin Aladár: „*Madrid, 1616. április 23.*” *Nyugat* 1916/8.; „*Don Quijote*” *Nyugat* 1926/7.

Radnóti is bevallottan ható Lukács György értelmezéséhez hasonlóan⁸ – szociológiai érzékenységgel és éleslátással, valamint némi anarchizmussal ruházza fel, aki „bátran nekirohan ezeknek a »sérthetetlen« érdekeknek” (410). Bálint már-már politikai programot fogalmaz meg: „mindezek alapján nagy szükség volna Don Quijotéra. [...] Szükség van rajongására és fanatizmusára, de ez a rajongás fegyelmezett legyen, és ez a fanatizmus hideg. [...] Don Quijoték ezreire van szükség. Don Quijote-seregekre: az egyetlen Don Quijoténak el kell tűnnie, és a tömegeknek kell Don Quijotévá válniuk” (uo).⁹ Hogy nem csak felületesen érdekelte Cervantes műve, 1938-as „Még egyszer Saljapin” című cikkéből láthatjuk, ahol is a színész alakítása kapcsán újra visszatér Don Quijote figurájához, s Jean Cassou két évvel korábban megjelent, a cervantológiában azóta is viszonyítási pontnak számító könyvére hivatkozik.¹⁰ Gondos Ernő továbbá arról is beszámol, hogy az 1942 áprilisában Cserépfalvi Imrével és Kovács Imrével egyszerre letartóztatott Bálint Cervantesszel foglalkozott a börtönben: „Közel fél évet töltött Bálint György a Margit körúton, vizsgálati fogságban. Spanyol nyelvkönyvet és a Don Quijote első kötetét adta be neki felesége. Spanyolul tanult!”¹¹

Csak találgatni tudok azt illetően, szándékában állt-e magának Bálint Györgynek a *Don Quijoté*t lefordítani s megjelentetni azt, vagy esetleg Radnóti számára készített volna nyersfordítást, amint a Lorca-versek esetében tette. A végül 1943 karácsonyára megjelent kötet fogantatása körüli homályt nem osztják el a Bálinttal együtt raboskodó kiadó, Cserépfalvi Imre visszaemlékezései sem. Az ötlet legalábbis közös voltára utal az, hogy a '40-es évek fordulójáról, tehát éppen a spanyol témák felbukkanása és Bálint bebörtönzése idejéről így ír Cserépfalvi: „gyakran értekeztünk szerzőimmel, Bálint Györggyel, Kovács Imrével és Pálóczyval arról, hogy milyen témájú könyveket kellene sürgősen megjelentetni. [...] E kis szellemi kör egyre bővült, Radnóti Miklós [...] is tagja volt”.¹² Mi több, Cserépfalvi – nyilvánvalóan tévesen – 1938 körülre teszi a kiadásában megjelent kötet keletkezési időpontját is, melynek ötletére az előbbieken leírthoz hasonló közös munkára utaló többes számban emlékezik: „Ebben az időben kapcsolódott be Miklós egyre jobban a Cserépfalvi Kiadó munkáiba: az ifjúsági irodalomban akkoriban sok bányász, egyforma könyv jelent meg. Az a gondolatunk támadt, hogy meg kellene próbálni a világirodalom nagy klasszikusainak egy-egy művét az ifjúság számára átdolgozni, és újszerű grafikákkal megjelentetni. A 10 kötetre tervezett sorozat első kötete: Cervantes

8 Lukács ifjúkori regényelméletében (Lukács György: *A regény elmélete*. In Uő: *Heidelbergi művészet-filozófia és esztétika. A regény elmélete. Ifjúkori művek*. Magvető, 1975. 479–593.; majd később *Cervantes* című esszéjében elemzi a *Don Quijoté*t. Lukács György: „*Cervantes*”. In uő: *Világirodalom I.* Budapest., Gondolat, 1969, 9–16. Radnóti többek között a fentebb hivatkozott „*A könyv és az ember.*” című írásában (71–72) említi Lukács eszméit.

9 Bálint György: *A toronyőr visszapillant*. Budapest, Magvető, 1961. [1935] I/400–402.

10 Uo. II/232–5 (1936-ban jelent meg a könyv, a cikk pedig 1938-ból származik.)

11 Gondos Ernő: *Bálint György alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, Szépirodalmi, 1969. 213. Hivatkozik rá Emery George (i. m. 641, 83. jegyzet), aki a szóban forgó kötetet látta is („the copy was displayed at the special György Bálint memorial exhibit that opened at the Nyugat museum /the former home of Lóránt Basch/ on Thursday, 29 October 1981.” – magam nem jártam szerencsével a PIM anyagának átvizsgálása során).

12 Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései I.*, Budapest, Gondolat, 1982, 260.

Don Quijotéja Radnóti Miklós átdolgozásában, Enyvvári Herbert illusztrációival nagy sikerrel jelent meg." (97.) Nem kizárható, hogy a *Don Quijote* ifjúsági átdolgozásának ötlete, de legalábbis az a tény, hogy épp e regény lett a sorozat egyetlen megjelent darabja, összefügg Bálint György *Don Quijote-víziójával*. Azt, hogy Radnóti Cervantes-átdolgozása Bálint Györgytől nem teljesen független, az átdolgozás keletkezéstörténetének hiteles forrásokkal dokumentálható szakasza is alátámaszthatja.

Ferencz Győző monográfiájából tudható, hogy Radnóti Miklós feleségének küldött, mátraházi keltezésű – publikálatlan, és pillanatnyilag nem kutatható – leveleiben utal arra, hogy a *Don Quijotén* dolgozik.¹³ Az üdülési lehetőséget Ortutay Gyula szerezte a második munkaszolgálatból visszatért költőnek, aki föltehetően itt látott hozzá a munkához. Noha Ortutay a készülő Cervantes-átdolgozásról nem tesz említést, emlékező szavainak jelentőségét aligha becsülhetjük le: „*az eljövendő magyar közoktatásügy gondjairól, feladatairól beszélgettünk, 1943 októberében. Azon az őszön mindkettőnknek akadt némi pénze, gondolom, Miklós a '43 őszére megjelent Orpheus nyomában kötetéért kapott honoráriumából tett félre erre az útra; a mátraházi vasutasüdülőben kaptunk két egyágyas szobát, s igen terveztük, hogy a tíz napot végigbeszéljük, alusszuk, olvassuk. [...] Két vers, '43 novemberi dátummal az itteni élményekhez kapcsolódik: egyik a Mint észrevétlenül, ahol is nemcsak a »megrendelésre fordít«, »eladja verseit«, »már szerződést bogoz« jut eszébe, hanem a záró strófa hangvétele is ezekre a napokra utal, legfőbb témánkra: »a gyermekekre gondol« – mondja a vers, s mi valóban főként az eljövendő fiatal nemzedékekről, az iskola, a művelődés eljövendő reformjáról beszélgettünk. [...] Bálint György sorsa is ott forgott akkoriban témáink között. Az Ötödik ecloga őt idézi.*”¹⁴

Talán nem tévedés a *Mint észrevétlenül* háttereként a gyermekeknek szánt *Don Quijote*-átdolgozásra is gondolni. Feltételezésünket erősítheti a szóban forgó költemény utolsó versszakának Ortutay által nem idézett, sokatmondó félsora:

*És míg tollára dől, a gyermekekre gondol,
és nincs nehéz szívében most semmiféle góg,
mert értük dolgozik, akár a néma portól
csikorgó gyárban élők s műhelyben görnyedők. (kiemelés tőlem)*

Amennyiben a sorok mögött önéletrajzi vonatkozásokat sejtünk (amint a vers születésének körülményeit ismerő Ortutay teszi), gondolhatunk-e vajon Radnóti más, kifejezetten gyermekeknek szánt művére, mint a Cervantes-átdolgozásra, amin épp akkor dolgozott? Másfelől talán nem túlzás összefüggést sejtteni a

13 ö. Ferencz Győző: i. m. 593. Radnóti Vas Istvánnak is küldött levelet Mátraházáról. Ebben a következőket írja: „*A Don Quijotét nyögöm, remélem, készen viszem haza. Aztán a Szerb Tóninak fordítottam le áhitott Rimbaud-ját, véletlenül nem választott rosszul (Ma bohéme), ez minden. Verset nem írtam, a Búsképű lovag teljesen megevevtt.*” (Radnóti Miklós – Vas Istvánnak, Mátraháza, 1943. október 12. Közli: Monostori Klára: *Vas István levelesládájából*. Holmi 1994. augusztus 8. 1102–1115.) Hálás köszönetemet szeretném kifejezni Bíró-Balogh Tamásnak, aki a levélrészletre felhívta a figyelmemet.

14 Ortutay Gyula: „*Mátrai emlék.*” [1969] In *Uő: Fényes, tiszta árnyak*. Budapest, Szépirodalmi, 1973, 207.

Don Quijote-átdolgozás munkálatai és a regény iránt érdeklődő Bálint György sorsa fölötti beszélgetések között sem. Amennyiben helytálló a keletkezéstörténet mozaikjait egymás mellé illesztő hipotézisünk, Radnóti *Don Quijotéja* olyan költeményei közé illesztve értelmezendő, mint a Federico García Lorca és Bálint György sorsát tematizáló elégiák és eclogák, a *Mint észrevétlenül*, vagy az *Orpheusz nyomában* műfordításai.

Mielőtt azonban a szöveg elemzését és értelmezését megkezdենék, a Cserépfalvi kiadásában készülő kötet még egy nem jelentéktelen kontextusára kell utalnunk, s ez nem más, mint Mándy Iván szintén 1943 karácsonyára, a Vigilia felkérésére és gondozásában megjelent, mára azonban gyakorlatilag elfeledett átírása.¹⁵ A megfelelő Cervantes-fejezetre csak igen távolról emlékeztető „*Don Quijote és Don Gomoco*” című fejezetet (89–92) Mándy arra használja fel, hogy saját irodalmi környezetét a „szövegbe beleírja”.¹⁶ Don Gomoco (Cervantesnél Cardenio) vendéglőkben írja legjobb verseit, egy bizonyos Don Apuleya de Felfalám „*vele[m] viteti el a műveit a kiadókhöz*”. Míg az eddig mondottakban Mándy fiatalkori önarcképére ismerhetünk rá, a fejezetet lezáró szarkasztikus mozzanat mintha Radnóti mátraházai pihenésére utalna: Don Gomoco ugyanis Don Quijote dárdáját mankóként használva sántának tettei magát, hogy beutalják egy üdülőbe... Vajon milyen viszony húzható a Vigilia és a Cserépfalvi egyszerre megjelent *Don Quijotéja* között, különösen, ha figyelembe vesszük Radnóti és a katolikus kiadó egyre hidegebb viszonyát?¹⁷

„korábbi szövegekből készített »válogatás«”

Ha nem is tudjuk egyelőre minden kétséget kizáróan felgöngyöltetni Radnóti *Don Quijotéjának* keletkezéstörténetét, forrásait illetően jóval biztosabb talajon járunk. Amint az az 1943-as kötet kolofonján olvasható: „*Az átdolgozó haszonnal forgatta Cervantes remekművének György [sic!] Vilmos-féle teljes magyar fordítását (Az elmés nemes Don Quijote de La Mancha, Révai, é.n.) és az ifjúságnak szánt francia átdolgozást (Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche, Hachette).*” A magyar fordítás bizonyosan az 1926-os, Schöpflin Aladár által is recenzeált kiadás,¹⁸ mivel mind az 1942-es, mind az egy évvel későbbi kiadás tartalmaz évmegjelölést. A meglehetősen hiányosan hivatkozott francia szöveg pedig a párizsi Hachette

15 Possonyi László: *Tettenérés*. Budapest, Ecclesia, 1980. című könyvében emlékszik így vissza: „*A fiatal Mándy Iván elbeszéléssel, Hunyady István versekkel jelentkezett, s mondani sem kell, hogy ők sem zörgettek hiába. Mándy Iván egyébként a Vigilia könyvkiadótól is kapott munkát. Megindítottuk az Ifjúság klasszikusai című sorozatunkat, és mind Cervantes Don Quijote-ját, mind Mark Twain Koldus és Királyfi című művét Mándy Iván dolgozta át a fiatalok számára. Oly jól végezte ezt a munkát, hogy reá hárult Beecher Stowe Tamás bácsi kunyhója, a rabszolgaság eltörléséért indított mozgalom bestsellerjének átdolgozása is.*” (253)

16 Balassa Péter szerint Mándy prózájának irodalmiságának kulcsa „*az irodalom szétírása, illetve a már meglévő klasszikus szövegbe való beleírás*”, aki e poétika előképeként említi is Cervantest, ám anélkül, hogy a *Don Quijote* és Mándy kapcsolatára kitérne. (Balassa Péter: „*Mándy és az írás-olvasás*”, *Holmi* 1996/4, 566–567.)

17 Lásd Radnóti 1942. január 26-i naplőbejegyzését (Radnóti Miklós: *Ikrek hava. Napló*. Budapest, Osiris, 2003., 185.) Vö. Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, Osiris, 2005., 507–511.)

18 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította György Vilmos, bevezette Dr. Wildner Ödön. Budapest, Révai, [1926]. A kiadás évét Rákosi Marianna határozta meg idézett bibliográfiájában.

kiadó – ahol Cervantes regénye több fordításban és számtalan alkalommal megjelent – „*Bibliothèque Rose Illustrée*” sorozatában megjelent, Bertall és Forest által illusztrált változata, mely Filleau de Saint-Martin azonos című, 1670-es években készített fordításának átdolgozása. A Radnóti által használt példányok felkutatása mindeddig nem járt sikerrel, és azt sem zárhatjuk ki, hogy a kötetek nem is az ő tulajdonát képezték. A francia könyv a megbízással együtt akár Cserépfalvitól is érkezhetett, aki fiatalkori párizsi tartózkodása alatt éppen a Hachette-nél dolgozott raktárosként.¹⁹

A francia szöveg – átdolgozójának neve a birtokomban lévő 1924-es kiadásban nincs feltüntetve – voltaképpen Filleau de Saint-Martin fordításának csonkolt változata: szövege azon alapszik, ám a kitérések, beszédek java része, valamint jó néhány kevésbé fordulatossá kaland hiányzik belőle.²⁰ A XVII. századi fordító, sorban a harmadik a franciák közül, persze maga is jócskán élt kihagyásokkal és rövidítésekkel, továbbá a spanyol szöveg vaskosságát is a francia ízléshez igazította (később pedig két apokrif kötetet is megjelentetett). A francia nyelven megjelent *Don Quijoték* közül ez az első, amely valóban *franciára fordította* Cervantes művét, amennyiben a korábbi göröcsös, szó szerinti fordításokhoz képest élvezetes francia szöveget hozott létre Filleau de Saint-Martin. Talán ennek is köszönhető, hogy a fordító a Dauphinnek, XIV. Lajos fiának ajánlotta négy kötetben kiadott munkájának első könyvét.²¹

Ebből az eredeti művel szemben a célnyelvi szempontokat előnyben részesítő, az ifjúság számára átdolgozott francia változatból kölcsönözte Radnóti saját változatának struktúráját és dramaturgiáját. A fejezetbeosztáson a megrövidített francia kiadáshoz képest némileg alakított: Don Quijote első útját vissza-egészítendő beillesztette eredeti helyére a francia kötetben nem szereplő, András juhászbojtár felszabadítását elmesélő kalandot. Így azonban új, Cervantesnél (és a cervantesi tagolást tökéletesen tiszteletben tartó, csupán egyes részeket elhagyó Hachette-kiadásban) nem szereplő fejezet jön létre. Később hasonló módon eljárva, a Hachette-hoz képest új fejezetet nyitva éppen az eredeti struktúrát állítja helyre, amikor Sancho kormányzóságának – Cervantesnél egy közbeékelte fejezettel elválasztott – szakaszait bontja meg, vagy amikor a történet végét szakasztöréssel lassítja. Teljesen elhagyja azonban a fogadóbeli kalandot, melynek – megfelelően finomított – burleszkjelenetein a Hachette-kiadás olvasói jól szórakozhattak, s helyére a Don Quijote szerencsés „győzelmével” végződő, bencés barátokkal és a biscoyai hölgyvel megesezt kalandot illeszti (9. fejezet).

19 Cserépfalvi: i. m., 29.

20 Ezekről az átdolgozásokról írja Gerard Genette: „*Don Quichotte allégé de ses discours, digressions et nouvelles rapportées*” (Genette, Gérard: *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris, Seuil, 1982. 266.)

21 A Don Quijote francia fordítás- és fogadtatástörténetének első két évszázadát 1500 oldalon feldolgozta Maurice Bardon: „*Don Quichotte en France au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Paris, Honoré Champion, 1931. *Slatkin Reprints* II/327–346. A szóban forgó fordításról a következőket írja: „*omissions et allongements, suppressions et paraphrases [...] cédé à son goût de l'atténuation, de la fausse élégance*” (334); „*Filleau de Saint-Martin a naturalisé en France le Don Quichotte.*” (345)

Radnóti nem csak követi több-kevesebb következetességgel a francia kiadás beosztását követi, hanem terjedelmes – általában elbeszélő – részeket átültet szövegéből. Ahol nem a Hachette-féle változatból fordít, ott Győry Vilmos szerényen csak haszonnal forgatottnak titulált magyar fordításából merít. Mindenekelőtt Don Quijote és Sancho párbeszédeit takarják e szakaszok, amelyek a francia kiadásban is jól felismerhetően régiesebb, a XVII. századi szöveghez képest alig módosított formában szerepelnek. E helyeket csaknem szó szerint veszi át Radnóti Győrytől, ám a szöveget általában egyszersmind rövidíti, vagy átfoglal-mazással könnyíti a spanyol megfogalmazást követő, idegenszerű szerkezeteken. Mindent egybevetve Radnóti szövege igen nagy mértékben valamelyik korábbi szöveg újramondásának tekinthető.

Akár a francia, akár a magyar „eredetiről” legyen is szó, Radnóti a jellegzetes fordulatokat megőrizve, de nem szó szerint követi forrását, amikor pedig mindkét szöveghez képest tömörít, Győry fordításából átvett kifejezésekből alkot új mondatokat. Olykor saját invenciójával gyógyítja a megcsonkolt részeket, míg máskor a két forrás keveréséből Győry-féle magyar szövegben szereplőktől eltérő fordítói megoldások születnek. Radnóti egyéni megoldásait mindenekelőtt a közmondások és tulajdonnevek fordításaiban fedezhetjük fel. A szent testvériség jelentésű Santa Hermandad, a XVI. században megalakított spanyol milícia (polgárőrség) nevét „magas Bíróság”-ra magyarítja – Mándyhoz némiképp hasonló módon, akinél rendőrség szerepel. A Cervantes szavaihoz e helyütt meglehetősen hű francia szöveghez, illetőleg az azzal egybevágó Győry-fordításhoz képest a testvériség jelentésmezejének elvesztése miatt új, de cervantesinek látszó elemeket hoz játékba:

Győrynél: „Most pedig egy szóval se mondj ellent, mert ha csak gondolatban képzeled is, hogy én akármely veszély elől, főleg pedig a mostani elől – melyben csakugyan lehet az ijesztésnek némi árnyéka – félelemből menekszem: akkor meg sem moccanok innét, hanem bevárom egyesegyedül nem csak a Santa Hermandad-ot, hanem Izrael tizenkét törzskének minden testvérét és a hét Makkabäust és Kastort és Polluxot s a világ valamennyi testvéreit és szövetségeseit.”²² (218)

Radnótinál: *Most pedig egy szóval se mondj ellent, mert ha csak egy pillanatig is azt gondolod, hogy csakugyan félelemből menekülsz, akkor meg sem moccanok, hanem bevárom itt egyes-egyedül nemcsak a magas Bíróság embereit, hanem Izrael tizenkét törzsét, a spanyol hadsereget, Frankhon összes vitézeit és az óriások egész lovasságát!*²³ (70, kiemelés tőlem)

Kétségtávol Radnóti hozzatétele az átdolgozást lezáró, [*Don Quijote sírverse*] címmel költeményként is számon tartott sírfelirat személyes hangú tercínái. A Cervantesnél tíz soros, a Hachette-kiadásban egyáltalán nem szereplő verset

22 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította Győry Vilmos. Budapest, Révai, 1942. I. kötet, 218.

23 Cervantes *Don Quijote*. Radnóti Miklós átdolgozásában. Budapest, Cserépfalvi, 1943. 217.

Radnóti szonetté bővíti. Míg a négyesekben a Győry Vilmos által tolmácsolt cervantesi gondolatokat és kifejezéseket variálja, harmadik szakasza – Cervantestől meglehetősen idegen módon – közösséget vállal a megdicsőülő lovaggal, a negyedik pedig a prédikátor hangját idézi:

*„Hóbortos volt, akár mindannyian,
kik többre s jobbra vágyunk itt e földön,
s halálunkig nem hagyjuk annyiban.*

*Legyen testének könnyű lent e börtön,
e sír! a szép erdők, mezők helyett.
Gondoljunk rá e néma hant felett!”*

Nem meglepő, hogy a fiktív történet Carrasco Sámson szájába adja a fenti szavakat, az a tény, hogy az átdolgozás egészére jellemző tömörítés helyett itt bővítéssel találkozunk, mindenképpen Radnóti módosításának kiemelt fontosságára utal.

S Radnóti módosítása mindenekelőtt az, hogy Don Quijotéje nem groteszk figura: pórul jár, de nem fejjel megy a falnak, és nem szégyeníti meg rendszeresen Sancho (hiszen ezeket a jeleneteket akkurátusan kikerülte Radnóti). A fegyverhordozó pedig – szövegének megrövidítése következtében – egyáltalán nem az a cserfes, feleselő ellenszóló, mint Cervantesnél. Amint a sírfelirat átdolgozásából is kitűnik: a Győrynél szereplő „bolond” szót Radnóti a „hóbortos” kifejezésre cserélte. Fontos megjegyeznünk, hogy a kóbor lovag felszín alatti rezignált életbölcességét hangsúlyozza Bálint György említett „Szélmalomharc” című írása, de Márai 1942-es előszava is.²⁴ Radnóti továbbá következetesen helyesbíti Cervantes regényének szándékolt vagy szándékolatlan logikai bukfenecit, dramaturgiai bonyodalmait – azaz „bolondságát”. Az első kötet harmadát kitevő közbeékelte történetet áthidaló Micomicona-Dorottya megfeleltetést még a francia szövegből veszi át, de saját egyszerűsítése, hogy Sancho nem veszi el Don Quijote Dulcineához írott levelét, hanem azt együtt olvassa el a pappal s a borbélyal. A forrásául szolgáló kiadásoktól eltérve javítja a Sancho szamarának ellopásával kapcsolatos „cervantesi tévedést” is.²⁵

Radnóti átdolgozását mérlegelve érdemes egy pillantást vetnünk Mátyás Iván korábban már szóba hozott átírására is. (A két szöveg eltérő poétikáját pontosan jelzik a paratextuális jelzések: az idézett kolofonon Radnóti munkáját átdolgozásnak, Mátyást – ezúttal a belső címloldalon – átírásnak nevezi a kiadó.) Mátyás,

24 Vö. Fried István: „Márai Sándor és a spanyol világ.” Nagyvilág, 2001/7. 169–183.

25 A Révai-féle kiadások XXIII. fejezetében hosszú fordítói lábjegyzet taglalja Cervantes feledékenységét, regényének következtelenségeit. Vö. Csuday Csaba: „Öt pont a magyar Don Quijote történetéhez.” Holmi, 2005/3., 322–325.; Bikfalvy Péter: „Győry Vilmos, a Don Quijote fordítója (Kis magyar palimpszeszt).” Filológiai Közlöny 2006/ 3–4 (2008), 293.; Francisco Rico: „A Quijote szövegtörténete.” In Cervantes és a Don Quijote. Szerkesztette Csuday Csaba. Piliscsaba, PPKE BTK, 2005, 185–235.

aki – „az idegen nyelvekkel hadilábon áll[t]”²⁶ – kizárólag a Radnóti által is használt Révai-féle kiadás alapján dolgozott.²⁷ Mándy átírásának két legfontosabb jellemzője a párbeszéd és – Genette szavával élve – a „bőrleszk travesztia” (67): modern nyelven pergő dialógusokká és humorban bővelkedő jelenetekké alakított ugyanis szinte minden elbeszélő részt. Cervantes regényének olyan alapvető rétegeit állítja ezzel reflektorfénybe (gyakran nyers humor, paródia, dialogicitás, tiszteletlenség), melyek a *Don Quijote* első olvasói számára bizonyosan jobban érzékelhetők voltak, mint az illemhez igazított francia fordítások által befolyásolt XIX. vagy XX. századi befogadók – köztük Radnóti – számára, akik kimért fordítások közvetítésével, történeti távlatból s a kanonikus műnek kijáró tisztelettel fordulnak Cervanteshez. Mándy átírásának nem kevésbé figyelemre méltó elemei a nyelvjátékok és magyar irodalmi vonatkozások, melyek révén a *Don Quijote* tolmácsolói közül egyedülként sikerült Cervantes nyelvi humorát és irodalmi utalásrendszerét „lefordítania”. A cervantesi beszélő nevekéből Mándy – spanyol tudás és francia minta híján – azokat magyarította, melyek hangzásukban magyar szavakra hasonlítanak. Micomicona hercegekisasszonyt példának okáért Cicamica királykisasszonyra (137) változtatja, és Micomico országa Mándy *Don Quijotéja* szerint „*Meotis tavánál lehet*” (101). A lovag csak amúgy Rózsa Sándor-osan „összevonja szemöldökét” (104), de elhangzik az intertextusként is értelmezhető „*csatára, vitézek*” (141) felkiáltás és a „*sehonnai*” (145) jelző is. Radnóti átdolgozása különösen Mándy átírásának nyersességéhez képest visszafogott, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy tompítja a Búsképű Lovag groteszk és karikatúrisztikus vonásait, s sokkal inkább tragikus hősként állítja elének.

Radnóti szövegének másik vonatkoztatási pontja Győry Vilmos 1943-ban már háromnegyed évszázados fordítása. Talán gyanakodhatunk arra, hogy Radnóti Győrytől kölcsönzött szakaszokon elvégzett változtatásai nemcsak a megcélzott olvasóközönséget szem előtt tartva következtek be, hanem egyúttal a teljes magyar fordítás szövegének olvashatóságáról, érthetőségéről is árulkodnak. Megítélésem szerint Radnóti átdolgozása – ha nem is olyan radikálisan, mint Mándyé – azt is jelzi, hogy Győry (részint azóta is változatlan) megoldásai felett eljárat az idő. Egyetlen kiragadott példa a második kötet 67. fejezetéből:

Az 1926-os szöveg, mely csak helyesírásában különbözik az 1876-os első kiadásától:

„S már több ízben figyelmeztettelek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd minden lépten-nyomon a szűrőd újjából. De úgy látszik, az az intés elhangzó szó volt a pusztában. Falra hánytam a borsót.

26 Vámos Miklós írja visszaemlékezésében: „Kérdeztem, mivel foglalkozik. Il faut cultiver notre jardin, felelte, dárabos kiejtéssel. Gondolom, köztudott, hogy Voltaire *Candide*-jének utolsó sora ez. Mándy Iván nem szégyellte, hogy az idegen nyelvekkel hadilábon áll, lefordíttatta magának. Műveljük kertjeinket. Hol az a kert, az Isten szerelmére! – mondta Mándy égre emelt arccal.” ÉS, 49/17. (2005. 04. 29.)

27 Az egyértelműen a Révai-kiadásból vett idézetek árulkodnak a forrásról, így *Don Quijote* Dulcineaéhoz írt levele (Cervantes: *Don Quijote*. Átdolgozta Mándy Iván. Budapest, Vigilia, 1943, 89, Cervantes 1942/43, 268) vagy a nevezetes „Az értelem hiányának értelme, mely az én értelmemben mutatkozik, értelmet annyiira meggyengíti, hogy érthető, hogy szépséged ellen panaszra fakadok!” mondat. (Mándy 9, Révai 1942/3, 36)

– Nagyságod szakasztott úgy tesz, – viszonzta Sancho – ahogy a példabeszéd tartja: Azt mondja a tepsi az üstnek, menj innen, te kormos.”²⁸

Ugyanez Radnótinál:

„De hiába figyelmeztet téged az ember ilyesmire, pusztában elhangzó szó az intelem. Falra hányt borsó!

– Nagyságod szakasztott úgy tesz, – felelte Sancho – ahogy a példabeszéd tartja: bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfejű!”²⁹

Szász Béla 1955-ös, Győry szövegét frissítő átdolgozásában:

„S már több ízben figyelmeztettelek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd minden lépten-nyomon a szűrőd újjából. De úgy látszik, az intés pusztába kiáltó szó volt. Falra hánytam a borsót.

– Kegyelmed szakasztott úgy tesz, – válaszolt Sancho – ahogy a példabeszéd tartja: Azt mondja a tepsi az üstnek, menj innen, te kormos.”³⁰

Benyhe János 1962-es átdolgozásában és 2005-ös fordításában:

„S már sokszor figyelmeztettelek, ne pazarold oly bőven a közmondásokat, s ne rázd őket lépten-nyomon a szűrőd újjából. De úgy látszik, az az intés pusztába kiáltó szó volt. Falra hánytam a borsót.

– Kegyelmed szakasztott úgy tesz, – válaszolt Sancho – ahogy a közmondás tartja: bagoly mondja verébnek, de nagy a fejed.”³¹

Kétségtől úgy tűnhet, a spanyolból készített fordítás döcögős megoldásaihoz képest Radnóti átdolgozása javított a szövegen, különösen ami az idegenszerű vagy eltorzult közmondásokat illeti. (Bár már Győry is magyar közmondással helyettesít a háromból egyet, a Hachette-kiadásban pedig még szabadabban adaptálja a fordító a francia nyelv repertoárjához.) Ám figyelembe kell vennünk azt is, nem szándékolta-e, hogy Sancho sánta közmondásokkal példálózik – amennyiben egyáltalán idegenszerűen hatott a XVII. századi spanyolban a tepsi és az üst, vagy 1926-ban és 1943-ban a példabeszéd szó közmondás-értelemben való használata. E dolgot keretei között mindazonáltal nem áll módunkban azt sem megvizsgálni, befolyásolja-e a fegyverhordozó alakjának komikumát, ha három helyett kettő közmondással él. Arra a kérdésre pedig, hogy Benyhe vajon Radnóti megoldásainak ismeretében mozdította-e el Győry fordítását a forrásnyelvtől a célnyelv irányába, talán az átdolgozás fogadtatása és utóélete adhat választ.

---

28 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította Győry Vilmos. Budapest, Athenaeum, 1876, 420, ill. Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Fordította Győry Vilmos. Budapest, Révai, 1942/II, 591.

29 Cervantes: *Don Quijote*. Radnóti Miklós átdolgozásában. Budapest, Cserépfalvi, 1943., 221.

30 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordítását átdolgozta Szász Béla. Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1955/II, 577.

31 Cervantes: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordítását átdolgozta Benyhe János. A verseket Somlyó György fordította. Budapest, Magyar Helikon, 1962, 815., illetve Miguel de Cervantes Saavedra: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Győry Vilmos fordításának és Szász Béla szerkesztői javításainak részleges felhasználásával Benyhe János fordította. Budapest, Európa, 2005/II, 687.

„szekundér-természetű alkotás”

Radnóti *Don Quijotéjének* – mind ez idáig nem leltem korabeli kritikai visszhangjára. Aligha magyarázhatjuk e hiányt pusztán Radnóti helyzetének ellehetetlenülésével és a háborúval, hiszen az alig néhány hónappal korábban megjelentetett *Orpheus nyomában* szinte minden jelentős folyóirat recenziálta, s Radnótinak versei és cikkei jelennek meg 1944 tavaszán, például a *Magyar Csillag* hasábjain. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a *Don Quijoté* irodalmi körökben – ahogy a *Mint észrevétlenül* is sugallja – megrendelésre készült fordításnak, vagy Rába György Mándy átirását illető szavaival: „szekundér-természetű alkotás”³²-nak ítélték, s ezért maradt észrevétlen.

Amint a bevezetőben céloztunk rá, *Don Quijote*-átdolgozása azóta is legfőljebb bio-bibliográfiai tényként szerepel a legtöbb Radnótiról írott tanulmányban. Ritka kivétel Emery George, aki vaskos könyvének „*A fordító-költő mint kenyérkereső*” című részében néhány oldalt a Cervantes-átdolgozásnak szentel, s értelmezésére is vállalkozik. Emery George nem tud a mátraházai levelekről, ezért a szöveg keletkezését korábbra teszi, továbbá Cervantes regényének Radnótira gyakorolt hatásából eredezteti az átdolgozást. Feltételezése szerint Radnóti Szerb Antal „*Dulcinea*” című esszéjének – mely 1936-ban Szegeden a *Sziget* folyóiratban jelent meg – ismeretében fordult a *Don Quijote* felé. Ebből kiindulva Emery George az átdolgozást Szerb Cervantes-értelmezésével veti össze (nem fordítva figyelmet arra, hogy az esszében épp az ifjúság számára készült csonkított átdolgozások ellen érvel Szerb Antal). Olvasatában elsősorban Radnóti kései költészetének lírai énjét és témáit: a valóságtól elszakadó alkotói világot, a járkáló halálraitélt rezignált és anakron álmait (a Szerbnél e költői álomteremtés allegóriájává kibontott Dulcineát ideértve) hozza kapcsolatba az átdolgozással. Figyelemre méltó felvetése szerint Cervantes regényének dialogicitása az eclogák és más versek párbeszédes jellege mellé állítható, amit az is alátámaszthat, hogy *Don Quijote*, mint ismeretes, halála előtt fontolóra veszi, ne folytassa-e pásztorköltőként kalandjait. Emery George tehát voltaképpen Radnóti saját alkotásaként fogja fel az átdolgozást – s noha a fordítások között tárgyalja, egyáltalán nem veszi górcső alá magát a szöveget, vagy azt, hol tér el a Radnóti szövege által sugallt értelmezés Szerbétől, illetve az eredeti mű kínálta horizontoktól. A könyvről úgy beszél, mintha a Cervantes által írottal egylényegű volna, s annak egyik angol fordításából idéz, amikor Radnóti szövegét elemzi.

Emery George értelmezése Sötér István Radnóti La Fontaine-fordításairól írott mondataival cseng egybe. Sötér szerint a – *Don Quijoté*hez némileg hasonló módon, a gyermekirodalom és magas költészet határmezsgyéjén elhelyezhető, és szintén 1943-ban elkészült – La Fontaine-fordítások némelyike „*megíratlan maradt Radnóti versek helyett szól, s az állatmesék ürügyén sokkalta bensőbb fájdalmak, sokkalta mélyebb nyugtalanságok látnak napvilágot, hogysesem e művekben az évszázadok óta szunnyadó alkotó s az imént még Apollinaire-t fordító magyar költő találkozását holmi véletlen érdeklődés – amolyan műfordítói kalandvágy – gyümölcének tekinthes-*

32 Rába György recenzióját lásd: *Vigilia*, 1944. január, 159.

sük”.³³ Ha fenntartjuk azt a föltevést, hogy Radnóti saját alkotásaként tekintett Cervantes-átdolgozására, Sőtér megíratlan versekről idézett gondolatát az átdolgozással egy időben keletkezett *Ötödik ecloga* „Mégsem tudok írni ma rólad!” sorára vonatkoztathatjuk, s megkockáztathatjuk, hogy mint Bálint Györgynek többszörös áttétellel íródott hommage-t fogjuk föl.

A Radnóti-recepciótól nem idegen biografikus értelmezések további lehetséges irányát először talán a szöveg első háború utáni újrakiadásakor Kormos István fogalmazta meg. 1953 óta számos alkalommal megjelent előszavában – a magyar *Don Quijoték* történetében nem szokatlan módon³⁴ – az átdolgozást a történelmi helyzettel hozza összefüggésbe: „Radnóti Miklós, a modern magyar költészet egyik legnagyobb alakja, a fasiszta téboly idején mártírhalált halt költő írta újjá Cervantes művét. Minden sorában érezni lehet [...] azt az aktuális kicsengést is, amelyet a kor adott e halhatatlan remekműnek, Radnóti munkájakor, a második világháború idején.” (1953, 6) Kormos szavaiban Radnóti munkája – különösen, amennyiben Don Quijote idézett sírversét Radnóti költeményének, tercínáit lírai énjének tulajdonítjuk – hitvallásként tűnik fel, ám bármennyire is külsődlegesnek vagy túlhaladottnak gondolhatjuk állítását, (legalábbis részleges) érvényessége mellett szól az, hogy Bálint György idézett programadó Cervantes-értelmezésével egybecseng.

Radnóti *Don Quijotéjét* – az átdolgozás létrejöttének dolgozatomban bemutatott bizonytalan körülményeit szem előtt tartva – mégis mindenekelőtt mint szöveget tanácsos vizsgálunk. Meggyőződésem szerint joggal tekinthetjük az életmű szerves részének akkor is, ha Radnóti jellegzetes szövegalkotási és -kezelési módszereire tudunk rámutatni e művében. Amennyiben kompilációként tekintünk a szövegre – tekintetbe véve, milyen mértékben merít Győry szövegéből, s miként dolgozza egybe a két forrást –, Takács Ferenc véleménye tűnhet érvényesnek, aki Emery George könyvéről írt recenziójában Radnóti szövegköziségben megragadható modernségét emeli ki. Mint leszögezi: „Radnóti azok közé a költők közé tartozik, akik versükben az idegenből másolt elemeket, ahelyett, hogy eltüntetni igyekeznek, inkább célzatosan kidomborítják, s akiknél szembenítően nagy szerepet kapnak a legkülönfélébb [...] imitációs eljárások”.³⁵ Radnóti Cervantes-átdolgozásának sikere talán éppen annak tulajdonítható, hogy montázs módszerrel készített szövege jól harmonizál a Cervantes eredeti művében hangsúlyosan jelen lévő imitációs eljárásokkal. Kis túlzással azt is mondhatnók: ahogyan Cervantes a lovagregények nyelvezetéből és kortárs irodalmi mintákból keverte ki a maga nyelvét, úgy ötvözte Radnóti a francia ifjúsági kiadás szövegét Győry patinás megfogalmazásaival.

Radnóti poétikájának szövegek közötti válogatásban megragadható sajátosságára mutatott rá Szegedy-Maszák Mihály is. „Radnóti Miklós és a Holokauszt irodalma” című tanulmányában a következőket állapítja meg: „[Radnóti] inkább korábbi szövegekből készített »válogatás«-ra, mintsem új szövegek előállítására törekedett. Ez a felfogás megfelelt Babits szemléletének, hiszen a Jónás könyve az átírásnak rendeli

33 Sőtér István: „La Fontaine és Radnóti Miklós” [1948]. In Uő: *Tisztuló tükrök*, Budapest, Gondolat, 1966, 210.

34 Vö. Végh Dániel: „Olvasható-e...”

35 Takács Ferenc: „Emery George: *The Poetry of Miklós Radnóti*” Itk 1987–88/4, 500.

alá a teremtést.”³⁶ Bármilyen okból látott is neki Radnóti a *Don Quijote* átdolgozásának, bizonyosan ugyanez a törekvés nyilvánult meg választott munkamódszerében, s ezért oly fontos az, hogy szövegét mindenekelőtt mint kompilációt elemezzük. Szegedy-Maszák a szövegválogatást továbbá önazonosság-keresésével hozza összefüggésbe: „Radnóti költészetének sajátos jellegét az adja, hogy miközben sorsa egyre inkább a zsidósághoz kapcsolta, költőként mind jobban azonosította magát a nyelvi és kulturális közösségként felfogott magyarsággal” (uo). Abban a mozzanatban tehát, hogy nem pusztán a Hachette-kiadás francia szövegét fordította le „bérmunkában”, hanem fáradságos munkával összeolvasta a magyar fordítással, s Győry veretes nyelvét beleszótta a maga szövegébe, Radnóti kései költészetének törekvéseire ismerhetünk rá.

Éppen ezért fontos rámutatnunk, hogy az 1945 és 1990 között megjelent, valamint a legutóbbi kiadás szövege néhány helyen eltér a Cserépfalvi-féle kötettől. Az Ifjúsági Könyvkiadó szerkesztője (az 1953-as kötet impresszuma szerint Kormos István) a helyesírás aktualizálásán túl is eszközölt ugyanis bizonyos módosításokat rajta. E változtatásokat kétszeresen is indokolt „delfinológiai” jellegűeknek nevezni, hiszen Radnóti *Don Quijote* kalandjait (és a forrásául szolgáló Filleau de Saint-Martin-féle a „delfinnek”, azaz a Dauphin-nek ajánlott fordítás is) eleve gyermekfülek igényei szerint cenzúrázta, a szocialista könyvkiadás pedig olyas apró cenzori módosításokat ejtett meg rajta, amelyekhez hasonlókat Szörényi László *Delfinárium*ában vett górcső alá.³⁷ Így például az „Isten” szó kezdő nagybetűjét több-kevesebb következetességgel lecserélték kisbetűre, és egyes fordulatok gyökeresebb átalakítására (vagy törlésére) is sor került. Sancho Panza felesége az útítársak első hazaérkeztekor például hálaadás helyett („No, az Úristen kegyes volt hozzánk” 1943, 108) csupán elégedettségének ad hangot („No, akkor jól van” 1953, 78). Máskor egy-egy fohász marad el: „Látom, uram, – felelte Sancho – és adja Isten, hogy nem a tulajdon sírunkhoz érjünk...” (1943, 114) „Látom, uram, – felelte Sancho – csak ne a tulajdon sírunkhoz érjünk...” (1953, 82); „Az Úristen segítsen minket” (1943, 45) „az ég segítsen minket” (1953, 36). Bár e módosítások nem tűnnek lényegesnek, mégis hamisítanak, amennyiben úgy láttatják, mintha a Cervantesnél, Saint-Martinnél és Győrynél is meglévő fordulatokat Radnóti törölte volna.

Összefoglalás, következtetések

Radnóti *Don Quijote*-átdolgozásának tanulságait összegezve azt mondhatjuk: kérdéseink és a felmerült problémák mindegyike a szerző pozíciójával függ össze. Annak ellenére, hogy az értelmezők – és az olvasók – hajlamosak Cervantes műveként tekinteni a szövegre, az sokkal inkább Radnóti műveként látszik működni, annak ellenére, hogy nem tudhatjuk biztosan, ő maga mennyire tekintette saját alkotásának. E tekintetben érdekes adalék, hogy Cserépfalvi

36 Szegedy-Maszák Mihály: „Radnóti Miklós és a Holocaust irodalma.” In Uő: *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 181.

37 Vö. Szörényi László: *Delfinárium: filológiai groteszkek*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998.

hirdetése a *Híd* 1943. december 15-i számának 25. oldalán „*Radnóti: Don Quijote*”-ként hirdette a kötetet.

Kétségtelen, hogy Cervantes regényének teljes egészéről, hiányzó elbeszélői fogásairól, irodalomtörténeti vonatkozásairól és szatirikus hangjáról nem sokat sejtet Radnóti átdolgozása (Cid Hamet [sic!] például egyetlen aforizma erejéig mint „*nagy mohamedán filozófus*” tűnik fel a 26. fejezet elején.) Ám igazságtalanok volnánk, ha ezért kizárólag Radnótit hibáztatnánk, hiszen többnyire az általa követett Hachette-kiadásból is hiányoztak ezen elemek. Ebből a szempontból sokkal szerencsésebbek az 1965 óta a Diákkönyvtár sorozatban megjelentetett rövidített, de nem átdolgozott változatok. Radnóti szövegének elvitathatatlan érdemeit jelzi azonban számos kiadása, mely arra enged következtetni, hogy nem kevesen épp e szövegből ismerhették meg Don Quijote és Sancho alakját és kalandjait. Népszerűsége, s az a tény, hogy a teljes Győry-szövegen 1943 és 2005 között végzett beavatkozások Radnóti változtatásaival hasonló irányba mutatnak, megengedik, hogy az átdolgozást a *Don Quijote* fordítás- és fogadtatástörténetében is elhelyezzük. S vélhetőleg nem csupán gyermekek és fiatalok Don Quijote-képe táplálkozik Radnóti átdolgozásából: célközönségét maga a szöveg igen tapintatos módon ugyanis nem árulja el a korábbi ifjúsági kiadásokra jellemző átdolgozói előszóban, vagy a gyermekközönséget megszólító betoldásokkal vagy egyértelműsítő célzásokkal. Az 1943-as kiadásban Enyvvári Herbert szövegközi rajzai ugyan egyértelműsítik, hogy gyermekeknek szánt könyvről van szó; s a későbbi kiadásokban szereplő Kass János- és Gyulai Líviusz-illusztrációk ezt a hatást csak csökkentették.

Radnóti szövegválogató, a spanyol eredetitől függetlenül készült ifjúsági átdolgozása másfelől a magyar (fordítás)irodalom olyan darabjaként értelmezhető, amely felvállaltan nem az eredeti szöveg szó szerinti jelentését és formai megoldásait számon kérő filológusoknak, hanem a szöveget sajátként érteni és élvezni kívánó olvasóközönségnek készült. Az átdolgozás összhangban áll Radnóti műfordítói elveivel, amelyeket az *Orpheus nyomában* utószavában így foglal össze: „*A műfordítás akkor időt álló, ha magyar versnek is szép, jelentékeny a vers*”.³⁸ E műfordítás-poétika különösen olyan fordításelméletek (Tel-avivi iskola, Umberto Eco³⁹) felől tűnhet figyelemre méltónak, amelyek a fordításokat a fordító életművének részeként, valamint a célnyelvű irodalom kontextusában értelmezi.

S ha nem Cervantes teljes (spanyol vagy magyar) szövege felől, hanem Radnóti műveként közelítünk az átdolgozáshoz, a költő poétikájához és alkotásmódjához férkőzhetünk közelebb. E nézőpontból a szöveg felértékelődni látszik, és számos, költemények kapcsán megfogalmazott megállapítás kiterjeszhetőnek tűnik rá, mint azt reményeim szerint e dolgozatban sikerült bizonyítani. S hiába hajlanánk magunk is a *Don Quijote*-átdolgozás keletkezésével kapcsolatban felmerült „*megrendelésre fordít*” gyanúját elfogadva az átdolgozásban nem Radnóti szándékát és értelmezését keresni; hiszen maga Radnóti nyilvánította egyenrangúnak a felké-

38 In *Erőltetett menet*, 236.

39 Lásd Végh Dániel: „*Apokrif magyar Don Quijoték a XIX. században*”.

résre vagy más ösztönzésre elkészített alkalmi versfordítást és a költő által évek hosszú sora alatt kiérlelt költeményt az *Orpheus nyomában* utószavában.⁴⁰

A fentiek fényében legalábbis megfontolásra érdemes, csupán azért, mert gyermekközönség számára készült, és mert nem felel meg a szigorúan értett műfordítás kritériumainak, nem jelentékeny alkotás rekedt-e a Cervantes- és Radnóti-kutatások érdeklődési körén kívül, „észrevétlenül”, vagy – Schöpflin Gyula szavaival – „az irodalom peremén”,⁴¹.

---

40 In *Erőltetett menet*, 232–237. Radnóti a kiválasztás esetlegességére is rámutat: „Titokzatos véletlenek s nem véletlenek befolyásolják a választást, ami gyakran nem is választás, hiszen nemegyszer a vers választ minket.” (234)

41 Lásd Schöpflin Gyula: „Az irodalom peremén.” *Irodalomtörténet*, 1977/2. 425–453.; 1978/2. 383–407.; 1978/3. 703–734.; 1978/4. 998–1029. (Radnótiról a negyedik, megrövidítve a Réz Pál szerkesztette emlékkötetbe is felvett részben emlékezik meg.)

Bíró-Balogh Tamás

„Megajándékozott egy kötetével”

Radnóti dedikációi mint életrajzi források*

1. Az első dedikációból

Radnóti életének tragikus végkifejlete visszavetül indulására is, és már a felnőtté és költővé válás egyik meghatározó pillanata, a Szegedre érkezés és az egyetemi tanulmányok megkezdése is „emlékezetes” eseménnyé lett az akkori társak memoárjaiban. A valóság azonban – számos példa mutatja – sokszor ellentmond az emlékeknek, vagy legalábbis pontosítja azokat.

Az 1930-as év szeptemberére többen is visszatekintettek. Különös módon mindannyiuk múltidézésében szerepel egy egyáltalán nem szokványos esemény: Radnóti az első alkalommal dedikált nekik. Ez az egybevágás pedig „óhatatlanul is szinte parodisztikus képet fest a fiatal költőről, akinek a táskájában mindig van néhány példány a kötetéből, és az első szembejövőnek dedikál egyet. Büszke volt kötetére, amely azt bizonyította, elsősorban önmaga előtt, hogy költő. De a dedikálás a kapcsolatteremtés eszköze is volt. Egyedül érkezett Szegedre, nem voltak ismerősei. Radnótinak helyet kellett szereznie az egyetemi közösségben, ahová társainak java részénél idősebben, kerülő úton, különbözőzeti érettségivel került. Helyét a bölcsészdiákok között költő voltával tudta biztosítani magának.”¹

Az egyik Műkoll-tag, Tolnai Gábor így emlékezett vissza a neki írt dedikáció történetére: „[Radnóti] 1930 szeptemberének végén szorítottunk először kezét. [...] Mindössze néhány perc telhetett el első kézfogásunk után, amikor kicsiny aktatásakájából elővett egy példányt verskötetéből, a közel fél évvel azelőtt megjelent Pogány köszöntőből, és dedikációt írt bele. A dedikáció ekként hangzott: »Tolnai Gábornak öreg barátsággal«. Pár percnyi barátság után, így: »öreg barátsággal«. Évekkel később élcelődéseink gyakori tárgya lett ez a dedikáció.”²

Tolnai Gábor hagyatéka jelenleg nem kutatható, így sajnos szavait nem lehet ellenőrizni, s meg kell „elégedni” az általa közölt szövegrészlettel. Lényegét, a korántsem szokványos dedikálási eseményt és a nem szokványos ajánló szöveget azonban a hasonló emléktörténetek „hitelesítik”.

* Jelen dolgozat egy nagyobb munka részlete, előtanulmánya.

1 Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz.* Bp., 2005. 172.

2 Tolnai Gábort idézi: Ferencz Győző: i. m., 172.

Mint például egy másik Múvkoll-tag, a később Radnóti egyik legjobb barátjává lett Ortutay Gyula visszaemlékezése, aki szerint az első találkozás és az első dedikálás így történt: „Álldogáltunk a rektori hivatal (akkoriban quaesturának nevezték) folyosóján. [...] Lepedőnyi beiratkozási lapommal némán álltam az ijedten, tétován kérdegető elsőévesek közt [...] Mellettem egy alacsony, vékony csontú, kissé görbe tartású kolléga állt, ugyancsak hallgatagon. [...] Nem ismertem az egyetemről, pedig a kezében bölcsészkar lap volt. [...] Ismeri azokat a Szegedi Fiatalokat? – Nékem tetszett, hogy egy elsőéves az akkor bontakozó mozgalmunk felől faggat, s atyai pártfogással közöltem: – Hogyne ismerném, alapító tag vagyok magam is. De miért érdekelné ez önt golya létére?

A kérdésben rejtlő sértésre ügyet se vetett, gyorsan kinyitotta aktatászkáját s kiemelt egy vékony füzetnyi verseskötetet, a Pogány köszöntőt megkérdezte a nevem, s a félrehallott t betűt gondosan kijavítva szép írásával ezt: »Ortutay Gyulának kollegiális üdvözzellet Radnóti Miklós« – s odairta a dátumot is.“³

Ortutay maga is utalt arra, hogy ez a találkozás sajátosságánál fogva kínálta magát, hogy anekdotává váljon. „Sokat tréfálkoztunk Miklóssal első találkozásunkról, s végül anekdotává stilizáltuk, általánosítottuk”, vezette be Ortutay a történetet, s még azt is hozzátette, hogy „valahogy így történt”.⁴ A dedikációt illetően is nemegyszer éltek a fikcionalizálás lehetőségével: „az már csak az anekdota kerekességéért történt, hogy később ő is, én is úgy meséltük a történetet, hogy a kötetét nyomban első találkozásunkkor öreg szeretettel dedikálta. Nem, ez nem igaz: csak a hűvös kollegiális üdvözzellet szerepel a kötetben, de így kezdődött barátságunk s kapcsolata rajtam keresztül hamarosan az úgynevezett Szegedi Fiatalokkal.”

Hogy az Ortutay és Radnóti által mesélt történetben a „kollegiális üdvözzellet” éppen „öreg szeretettel” formulára módosult, nyilvánvalóan nem véletlen, s nagyon is Radnóti valós dedikálási szokásán alapul – tehát valószínűsítő „kerékítéssel” éltek. Közvetlenül talán éppen a Tolnai Gábornak adott dedikáció készítette őket erre, lélektanilag ez megmagyarázható lenne. Mindenesetre az több példával is igazolható, hogy Radnóti „szerette új ismerőseit öreg barátainak nevezni, vagyis sokat számított neki a két ember között pillanatok alatt fellobbanó vonzalom”.⁵

Ortutay azonban, az emlékező önirónia mellett, a célból, hogy a bevallottan anekdotaszerű történet hitelességét megerősítse, megjegyezte: „A könyvet ma is őrzöm.” Azaz a dedikációt nem emlékezetből rekonstruálta, hanem az eredetiről reprodukálta – mégis „pontatlanul” idézte. A fennmaradt dedikáció ugyanis csak majdnem egyezik a visszaemlékezésben adott szöveggel (abban azonban teljesen, hogy Radnóti jól láthatóan először valóban rosszul, Ortudaynak írta a címzett nevét). Az ajánlást Ortutay ugyanis bár pontosan, de csonkán közölte. A teljes változat így szól:⁶

Ortutay Gyulának / kollegiális üdvözzellet / Radnóti Miklós / Szegeden, 1930. október 1.

3 Ortutay Gyula: *Szegedi évek*. In: Uő.: *Fényes, tiszta árnyak*. Bp., 1973. 186–187.

4 Kiemelés tőlem: BBT.

5 Ferencz Győző: i. m., 226.

6 Őrzi az ELTE Néprajzi Intézetének Könyvtára. Másolatáért köszönet Molnár Szilviának.

Nem véletlen, hogy Ortutay visszaemlékezésében éppen a dátumot hagyta le. Az egyetemi beiratkozás ugyanis a dedikáció keltezésénél jóval korábban, 1930. szeptember 12-én volt. Az ellentmondás kétféleképpen oldható fel. Radnóti vagy nem az első találkozáskor, a rektori hivatal előtt sorban állva dedikálta Ortutaynak a könyvet, vagy az első találkozás nem a beiratkozásnál történt. Azaz Ortutay a Radnóti-val kitalált „fiktív” dedikációt látszólag előbb bevallotta és „leleplezte”, valójában ismét „anekdotává stilizálta.”

Van azonban ellenpélda is. A kétes hitelességű visszaemlékezései miatt is kissé feledésbe merült Berczeli Anzelm Károly így idézte fel az első találkozást: „Radnóti Miklós 1930-ban, egy nyár végi napon keresett föl”, és „mikor becsöngetett hozzám, egy csomó könyvvel a hóna alatt, azt hittem, valami könyvüagnök alkalmazkodik nálam. [...] Persze hamarosan kiderült, hogy ifjú költőtársról van szó, akit felvettek a szegedi egyetemre, s a hóna alatt szorongó könyvek sem eladásra valók, mert azok első verseskötetének, a Pogány köszöntőnek példányai, s ő is azért jött, hogy egyet – bemutatkozásul – átnyújtson nekem.”⁷

Berczeli azonban nem közölte a dedikációt, pedig az – utólagos ismeretében kijelenthető – megerősítő hatással lett volna a visszaemlékezésre, dátumával ugyanis alátámasztja Berczeli korábban kétesnek tűnő állítását: „Úgy emlékszem, hogy Szegedre érkezése után engem tisztelt meg legelőször látogatásával”. Az ajánlás így szól:⁸

Berczelly Anzelm Károlynak / üdvözlettel őszinte híve / Radnóti Miklós / Szegeden, 1930. szept. 14.

A dedikáció több mindenről árulkodik. Az rögtön szembeötlő, hogy Radnóti pontatlanul írta bele a könyvébe Berczeli nevét (a címzett vélhetőleg éppen emiatt döntött úgy, hogy nem idézi a dedikációt). Ez a tévesztés azonban korántsem véletlen, s nem is Radnóti „hibája”. A személyneveknek ezt a sajátos „felfelé stilizálását” az ún. dzsentroid sznobizmus jelensége magyarázza: a tévesztő a nevet saját használatában a név tulajdonosának – vélt vagy valós – státusához (pl. híréhez, rangjához) „igazítja”. (Ennek legismertebb példája Osvát Ernő nevének elrontása: még irodalomtörténeti tanulmányokban is gyakran látni, hogy a *Nyugat* egykori szerkesztőjét Osváth Ernőnek írják.) Túl azon, hogy a fiatal Radnótinak az új közegbe kerülve „gondja volt” a nevekkal (hiszen Ortutayét is elvétette), a névrontást Berczeli „költői” híre magyarázza. Az ugyanis, hogy Radnóti Szegeden először őt kereste fel, mintegy elzarándokolva hozzá, „nem volt éppen meglepő, mert – írja Berczeli önérzetesen – akkoriban én voltam a legismertebb »szegedi fiatal«. Három könyvem jelent meg már, melyekről a pesti sajtó is tudomást vett”, és „Radnóti mindenesetre úgy állított be hozzám, mint akiről hallott”.⁹ (Ez utóbbi állítás – bár igaz – mindenképpen tautológia: Radnótinak hallania kellett Berczeliről, különben nem kereste volna fel.)

7 Berczeli A[nzelm]. Károly: *Emlékeim Radnóti Miklósról*. Tiszatáj, 1964. nov. 10.

8 Elkelt a Múzeum Antikvárium XVI. árverésén (2007. dec. 14.) 297. sz. tételként. Köszönet Antal Károly antikváriusnak, hogy az ajánlás szövegét, és a kötet új tulajdonosának, Budai Attilának, hogy a dedikáció fotómásolatát rendelkezésemre bocsátotta.

9 Berczeli A. Károly: i. m.

Másrésről az is jelzésértékű, hogy a kötet nem a bibliofil, illusztrációkat tartalmazó, számozott példányok egyike (bár a gesztus ettől még valódi), az pedig kiváltképp, hogy Berczeli kötetébe a legtartózkodóbb, személytelen „üdvözlettel” formula került. Ez azt mutatja, hogy Radnóti már az első találkozáskor bizonyos distanciát tanúsított Berczeli iránt, és ez a távolságtartás a továbbiakban szintén megmaradt. Radnóti „megérzését” igazolja, hogy Berczeli később is „kilógott” a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából, 1934-ben pedig kizárták.

2. Az „ismert költő” dedikációból

Lengyel Balázs a harmincas évek második felében joghallgató volt Budapesten, de már irodalmárnak készült. Fiatalon bekerült az irodalmi életbe, 1938-tól rendszeresen publikált.¹⁰ Ekkor ismerkedett meg Radnótival is.

„Már nem tudom, hol és hogyan barátkoztunk össze, vagy hogy pontosabb legyen: miért vett pártfogásába – írta később Lengyel Balázs. – Csak azt tudom, hogy 1938 telén felhívott magához, s megajándékozott egy kötetével, a *Meredek úttal*. Húszéves voltam, az első cikkeimnél tartottam. Ő harminc, és ismert költő: időben, térben kifejezhetetlen távolság. [...] Ott ültünk hát a Pozsonyi úti lakásban, az egyetlen szoba hátsó szegletében. Fifi, a felesége nem volt otthon. – Írtál valamit? – kérdezte. Restelkedve bólintottam rá. [...] Nyúlt a kéziratoméért. Tollal a kezében olvasta, rögtön ajánlgatva javítási javaslatait, pedig elég hosszú írás volt. Amiben megegyeztünk, maga írta bele.”¹¹

A visszaemlékezés szerint tehát Radnóti már az első találkozás alkalmával dedikálta neki egyik, jelen esetben a legutóbb megjelent könyvét. Ez ugyanaz a gesztus, ami induló költő korában is jellemző volt rá: költői lényét is megmutatni és átadni, valamint ugyanakkor dokumentálni, dedikációval „megpecsételni” a kapcsolatot születését. Ráadásul most is – a kölcsönös szimpátiát megérezve – azonnal „barátsággal” ajánlotta verseit, amikor a *Meredek útba* ezt írta:¹²

Lengyel Balázsnak / barátsággal / Radnóti Miklós / 1938. december 6.

Később barátság szövődött közöttük. Lengyel Balázs nem minden találkozást örökített meg, viszont éppen a neki írt dedikációk árulkodnak arról, hogy a kapcsolat rendszertelen, alkalmi volt: Radnóti hol régebbi könyveit adta „pótlólag”, hol pedig a legfrissebbeket – késve.

Előbbi esetre példa az 1936-ban megjelent *Járkálj csak, halálraitélt!* című kötetbe 1939-ben írt ajánlás:

Lengyel Balázsnak / baráti szeretettel / Radnóti Miklós / 1939. március 3.

Utóbbira pedig életrajzi magyarázat van: kettejük életpályája ezután ritkán keresztezte egymást. Radnóti – az utolsó behívás előtt – kétszer volt munkaszolgálatban, Lengyel Balázs pedig katonai szolgálatot teljesített, Budapesttől távol.

10 Vö.: Lengyel Balázs: *Origo. Korai írások 1938–1948*. Bp., 2002.

11 Lengyel Balázs: *Radnóti két dedikációja*. In: Uő.: *Két sorsforduló*. Bp., 1998. 243–245.

12 A dedikációkat és a levelet még Lengyel Balázs bocsátotta rendelkezésemre, jóvoltából fénymásolatuk birtokomban.

Azonban miképp az első, úgy Lengyel Balázs az utolsó találkozásukat is megörökítette: „Utoljára egy nappal a német megszállás után, 1944. március 20-án jártam nála. [...] Nehezen beszélünk, a beszédhez is kell a jövő, és Radnóti tudta a sorsát. [...] Nem voltak illúziói. Nekem sem voltak, azért mentem hozzá, hogy iratokat kínáljak neki, ha már, amire igazán szüksége lett volna, búvóhelyet nem tudtam kínálni. Elutasította. [...] S hogy elterelje a beszélgetést, az én dolgaimról kérdezgetett. Mondtam, hogy megnősülök.

Meglepődött, úgy érte a szó... de hagyjuk a hasonlatokat. Neki a bakancs meg a pokróc volt a gondja, s ezért zavarba jöttem – ha kicsit fölöslegesen is. De akkor ő már a könyvei között kutatott. – A Válogatott verseim megvan? – Nincs. Előszedte. – Várj csak, hát az Ikrek hava? – Hosszan keresgélt a könyvespolc alján, az Ikrek hava valahogy nehezen került elő. – Ezeket már kettőtöknek dedikálom. – A hangja meleg volt, a mosolya szerénykedő: – Hadd adjak én is valamit.”¹³

Ezt a történetet veszi át Ferencz Győző is monográfiájában, mint „az első segélynyújtási kísérlet” leírását, amelynek „komoly értéke, hogy világosan megfogalmazta, Radnótinak mire lett volna szüksége: búvóhelyre. És mivel [Lengyel Balázs] pontosan tudta, hogy ezzel szemben ő mit kínálhat, Radnóti elutasításának utólag nem adott semmiféle ideológiai vagy érzelmi magyarázatot.”¹⁴

Az, hogy a visszaemlékezés szerint ekkor kapott dedikációk dátuma más mutat, nem változtat ezen.

Az *Ikrek hava* (1940) című kötetben ugyanis ez áll:

Lengyel Balázséknak / szeretettel / Radnóti Miklós / 1944. április 20.

Az ugyanakkor megjelent *Válogatott versekbe* pedig ez került:

Lengyel Balázséknak / szeretettel / Radnóti Miklós

A legkézenfekvőbb magyarázat az lenne, hogy Lengyel Balázs kontaminált, s az áprilisi találkozás hangulatát és eseményeit emlékezete összevonta a német megszállás kiváltotta történelmi szituációval. Az emlékezet, láthattuk, időnként csalóka. Azonban jelen esetben a dátum nemcsak nem egyezik a német megszállást követő napéval, de nagyon is egyezik egy másik – Lengyel Balázs életében szintén fontos – eseményével.

Lengyel Balázs és az 1942-ben megismert Nemes Nagy Ágnes ugyanis éppen 1944. április 20-án kötöttek házasságot.

Arról nincs információ, hogy Radnóti jelen lett volna az esküvőn, s adta volna ekkor át – nászajándékkul – a két kötetet (ekkor viszont nem a felidézett beszélgetés volt az utolsó találkozásuk), de postán is küldhette a házasságkötés napján, sőt még az is elképzelhető, hogy talán a márciusi találkozáskor előre datálta a két kötetet.

Ez egyelőre feloldhatatlan „rejtély”, és Lengyel Balázs halálával vélhetőleg az is marad.

*

13 Lengyel Balázs: *Radnóti két dedikációja*.

14 Ferencz Győző: i. m., 641.

Lengyel Balázs őrzött egy Radnóti-levelkét is, melyet a költő talán az utóbbi dedikációkkal egy alkalommal írt saját névjegykártyájának hátoldalára, s melynek címzettje Szabó-Froreich Antal, a Pharos Kiadó igazgatója volt:¹⁵

Kedves Barátom,

légy szíves e sorok átadójának, Lengyel Balázs barátomnak a max. 40%-kal adni a Pharos kiadványaiból. Köszönöm, ölellek

R. M.

*„A Pharos című bibliofil-kiadót Szécsy János és Szabó-Froreich Antal alapította és tartotta fenn. [...] Ezt a kevés, de nagyon megszürt műsorú kiadványt produkáló kiadót a Szegedi Fiatalok látták el fordítógárdával.”¹⁶ Közéjük tartozott Radnóti Miklós is, akinek három kötetnyi fordítása jelent meg a kiadónál: 1943-ban Huizinga *Válogatott tanulmányok* című kötete és az *Orpheus nyomában* költészeti műfordítás-válogatás, 1944-ben pedig a néger meséket adó *Karuga, a holtak ura*.*

3. Az utolsó dedikációk egyike

A történelem egyre komorabbá válásával Radnóti dedikációi is változtak. Általában elmondható róluk, hogy egyszerűsödtek: Radnóti minden nélkülözhetőt elhagyott belőlük. Filológiai szempontból sajnálható módon a dátumot is; mintha a személyes sors mellett a valós idő elvesztette volna jelentőségét. (A pár kivétel közül éppen a Lengyel Balázséknak szóló, különleges alkalomra írt ajánlás a jelenleg ismert utolsó *datált* dedikáció.)

A dátum elhagyásával az időrend felállítása nehezebbé, egyes esetekben lehetetlenné válik. Fogódzót csak a kötetek megjelenési ideje, vagy – ha van – az életrajzi források jelentenek.

Radnóti első munkaszolgálatának idején, 1940. október 23-án naplójába feljegyzett például egy esetet, amikor megismerkedett egy utással, és az első találkozás alkalmával kötetet ígért neki: *„Az irodában a telefonnál egy nagyszájú, értelmes utász. Lóránt László jön be »mint küldönc« a szobába és üdvözlöl »mint költőt«. Mikor kimegy, az utász csodálkozik. Maga költő? Az, – felelem. Nagyon foglalkoztatja a dolog, látszik rajta. Délután a borbélyt keresem az egyik lakószobában. Ül a szalmáján a délelőtti legény és levelet ír. Hő, itt a költő! – kiált fel, mikor meglát. A borbély beszappanoz, a legény kérdez: Aztán milyen költeményeket tetszik írni? Képzelmeket csak, vagy olyan demokratikusakat? Hogyan? – csodálkozom. Hát ilyen különbség nincs. Hogy gondolja? – Hát úgy, hogy olyan valóságosakat is. De mondjon egy pár szót az egyikből, a legjobból, akkor majd megmagyarázom. – Dehogyan mondok, nem tudok én így, borotválkozás közben. De majd leszerelés után küldök magának egy könyvet. Bár már holnap küldhetnék! – Könyvet?*

15 Címzése a kártya névoldalán: *„Szabó-Froreich Antal igazgató úrnak, / a Pharos kiadónál / V. Rudolf tér 5. III.”* A levél szövege alatti bal sarokban más kézírással (véltetően a fiatal Lengyel Balázséval) egy telefonszám áll: *„426-75”*.

16 Gál István: *Radnóti Miklóssal könyvkiadók házatáján*. In: *Uő.: Bartóktól Radnótiig*. Bp., 1973. 288–306.

Hát könyvet is írt? Hogyne. Sokat. – Kihúzza magát. – És ebből is tetszik pénzt keresni? – Ebből is, de tanár vagyok. A készenlét tiszteletteljes vigyázz-állássá merevedik, de a »nagyszáj« kísért. Úgyse tetszik majd küldeni! – Ha én megígérem, akkor mérget vehet rá. Írja csak fel a címét. No jó, – feleli, csinállok egy névjegyet magának. Csinál is.¹⁷

Az utász valószínűsíthetően valóban kapott könyvet Radnótitól leszerelés után. Ha meg is lenne ez a kötet, az utász „névtelensége” sajnos gyakorlatilag lehetetlenné teszi a beazonosítást. (Ezért persze előfordulhat, hogy Radnóti dedikációinak kevés számú „ismeretlen” címzettje közül az egyik éppen őt takarja.)

Van azonban egy másik dedikáció, amely hasonló körülmények között született. Az *Ikrek hava* egyik példányába Radnóti ezt írta:¹⁸

Vojtkó Pálnak / tisztelettel és szeretettel küldi: / Radnóti Miklós

A kötet 1940-ben jelent meg, azonban bizonyos, hogy a dedikáció későbbi, mert címzettjét Radnóti a második munkaszolgálat alatt ismerte meg.

Vojtkó Pál ugyanis 1942. október 29-én lett Radnóti hadnagya; civilben a Hofer és Schrantz cég tisztviselője volt.¹⁹ Életéről jelenleg ennél többet nem tudunk.

A második munkaszolgálat embertelen körülményeiért személy szerint a parancsnokot, Nemes Koller Pált is felelősség terhelte. És bár Radnóti Miklósné 1942. július 20-án – tehát a bevonulás után nem sokkal – még levélben azt írta róla Sík Sándornak, hogy Koller „nagyon szigorú, de korrekt ember”, aki „remélhetőleg nem is fog megváltozni”,²⁰ ez nem így történt, s a parancsnok, Radnóti későbbi jellemzése szerint már „komisz, gyáva és szadista ember”. Kollert azonban 1942 októberében „egészségi okokból leváltották”.²¹ Az új parancsnok Koller addigi helyettese, Megyeri hadnagy lett, aki „puha, kövér, talpig civil ember”, s az ő megüresedett posztjára érkezett Vojtkó Pál, aki „egy végetnemérő, hosszú hadnagy, kezét-lábát lógatja s ez is civil. Komiszba jár (Koller elegáns volt, akár egy cicomás féreg) és a szobavizitnél megköszönte a szobaparancsnok jelentkezését.”²² A változás átmeneti javulást hozott Radnóti életébe, aki november 8-án ezt jegyezte fel naplójába: „a hangulat enyhült volt. V[ojtkó]. hadnagy teremtette. Mielőtt beengedtek a munkáskaszinó »termeibe«: »Tudják, hogy mint eddig is, élelmiszert és pénzt átvenniök nem szabad.« Elgondolkozott, majd kis szünet után: »Különben mulassanak jól.« – Ezt a mondatot Koller nem mondta volna s a vándorcirkusz talán új állomásához érkezett.”²³

Vojtkó Pál később is megőrizte emberségét. Radnótit 1943. március 16-án a Róbert Károly laktanyában megkínozták. Ezt és ennek következményeit feleségének naplója örökölte meg: „Mik másnap jelentette természetesen az esetet. Óriási felháborodás bent, a Vojtkó Endre [véltetően elírás, helyesen Vojtkó Pál], a parancsnok-

17 Radnóti Miklós: *Napló*. Sajtó alá rend.: Radnóti Miklósné. Bp., 1989. 105–106. – A kiemelés tőlem: BBT.

18 Magántulajdonban. Fotómásolata birtokomban.

19 Radnóti Miklós: i. m., 250.

20 *A százigyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. [Szerk.: Szabó János] Bp., 1993. 256

21 Radnóti Miklós: i. m., 248.

22 Radnóti Miklós: i. m., 249.

23 Radnóti Miklós: i. m., 258.

helyettes részéről, aki igazán nem is katona, hanem egy valódi humanista civil és nagyon szereti Miklóst. Rögtön jelenteni akarja a városparancsnokságon, de az őrmester lebeszéli, meggyőzve, hogy kár, csak Miknek lenne nagy baja, elintéznék hadsereg-rágalmazásért. [...] A hadnagy dúl-fúl.”²⁴

Nem tudni, hogy Radnóti mikor küldte „tisztelettel és szeretettel” ajánlott könyvét a parancsnokhelyettesnek. A második munkaszolgálatból 1942 karácsonyán hazaengedték, újévig lehetett szabadságon, ekkor időben irodalmi ügyekkel is foglalkozott, író-költő barátaival találkozott, fordított. Talán ebben a viszonylag „nyugodtabb” pár napban postázta Vojtónak a kötetet, talán az 1943 tavaszán történtek után. Valójában a gesztus és annak oka számít.

---

24 Idézi: Ferencz Győző: i. m., 565.

Beke József

Ismétlődő elemek Radnóti költői nyelvében

1. Ha ugyanazt a szót többször mondjuk, nagyobb hatást érhetünk el vele. Rossz esetben a szó ismételtetése üres szócséplés lesz, szerencsés esetben a meggyőzés hatékony eszköze. Amikor a fogalmazást tanuljuk, fontos figyelmeztetést kapunk: kerüljük valamely szónak többszöri használatát, keressünk helyette szinonimát. Vagyis alapfokon a szóismétlés primitív fogalmazási hiba.

Más a helyzet, ha a nyelv mesterei, a költők tudatosan alkalmazzák, mert a művészi szándék szentesíti, sőt megneemesíti az eszközt. Ilyen cél lehet valamely szó jelentéstartalmának fokozása, erősítése az ismétlés által:

Egy nagy, nagy tüzet kéne rakni (József A.)

*Szeretlek kedvesem,
Szeretlek tégedet (Petőfi S.)*

Anélkül, hogy itt most áttekintenénk ennek a stílusformának a megjelenését a magyar költészetben, két megjegyzés idekíváncozik. Az egyik: a XIX századi Arany János költészetének bámulatosan gazdag tárházában a szóismétlés eléggé a háttérbe szorul, és leginkább az ilyen töismétlésre szorítkozik, mint a *Toldi* közismert példája: „*Lelkemből lelkezett gyönyörű magzatom*”. A másik: nem akarom ugyan mindenáron a Radnótira gyakorolt közvetlen hatásnak láttatni, de talán több a véletlen egybeesésnél, hogy a XX. századi Juhász Gyula verseiből szinte tömegével idézhetném az ilyen példákat:

*Lelkem ma sétál régi városokban
Lelkem ma sétál tünt utcák nagy éjén (Emlékek útján)*

*Odateszek csöndben, könnyezve, lágyan,
Egy életet, egy sorsot, egy szívet,
– Ó életem, ó sorsom és szívem! –
(Versek, rim és remény nélkül I)*

*Nagy, szürke rajban, egyhangú morajjal
Szállnak, csak szállnak tétova napok,
Kopnak, kopnak az óramutatók,
Szürkül az alkony és szürkül a hajnal. (Új szonettek)*

És minden, minden, minden azt dalolja:
Nem voltál fiatal soha! (Távolok zenéje)

Valami nagy, mély szerelem hiányzik,
Valami sirás, valami öröm,
Valami harc, valami csönd,
Valami nagy, mély szerelem hiányzik! (Valami nagy...)

Ma hull a hó és álom hull a hóban...
És hull a hó és hull, hull szakadatlan. (A végeken)

2. Valamely kifejezés megismétlése előidézheti a mondanivaló tagolását is, és ezáltal a ritmusnak is meghatározó eszköze lehet:

Hogy ennyi fény, csönd, ennyi forma, álom (Juhász Gy.)

világok gondja rajtam, világok gondja fáj (Radnóti M.)

A ritmus voltaképpen ismétlődés, s ha szűken az irodalomra vonatkoztatjuk, akkor szavak vagy kisebb-nagyobb nyelvi egységek vissza-visszatérő ismétlődése. Az ősi költészetben mindenütt megtalálható ennek valamilyen formája, az *Énekek énekében* ugyanúgy, mint Homérosznál vagy a mi rokon népeink ősi énekeiben, sőt népdalainkban is. A képlet egyszerű: ha ugyanazt még egyszer mondom, bizonyosan ugyanaz lesz a ritmusa, sőt minden egysége hangzásban is „rímel” az előzővel. Tehát az ismétlés, ez a költői eszköz – mint a többi, bonyolultabb, legművészebbnek mondott költői eszköz is – ősi gyökerekre vezethető vissza.

Formái igen változatosak lehetnek: az ismétlődő szövegrész mennyisége az egyetlen szótól a teljes sorig, sőt többsoros részig is terjedhet, elhelyezkedése szerint lehet közvetlen egymás után vagy távolabbról visszatérő, maga az ismétlődés történhet változatlanul is vagy éppen valamilyen variációban. Mindez önmagában egyáltalán nem érinti a minőséget, az mindig a mű egészében tekintve értékelődhet üres szöszaporításnak, formai játéknak vagy éppen kitűnő művészi eszköznek, a műalkotás szerves elemének.

3. Radnóti nem fél a szóismétlés egyhangúságától (láttuk, Juhász Gyula sem), többre becsüli az azonosság ritmusteremtő erejét, gondolatot-hangulatot erősítő hatását. Figyeljük meg, hogyan teremti meg ezzel az igazán egyszerű eszközzel, a hatszor elhangzó *alszik* szó tagoló hatásával a teljes (vagy látszólagos?) nyugalom légkörét az *Éjszaka* című versben:

*Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
alszik a pókháló közelében a légy a falon;
csönd van a házban, az éber egér se kapargál,
alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,*

*kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
alszik a pergő búzaszemekben a nyár,
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben.*

Nyolc sorban hat azonos szó, hatszoros szóismétlés – lehetne stilisztikai kudarc is. De nem az, mert ahogyan hozzáértő kézben minden eszköz hangszerré válhat, úgy a költő is képes értéket formálni a látszólagos egyhangúságból. Persze nem önmagában a hat azonos szó bátor alkalmazása emeli e verset költői magaslatra, hanem sok egyéb tudatos művészi eszköz is. Mindenekelőtt a már az első sorban intonált ritmus, a tá-ti-ti daktilusok erős lüktetése, amely erős vezérfonalként húzódik végig a versen. Mondhatnánk: talán az éjszaka csendjéhez, a mozdulatlan-sághoz nem is illik teljesen ez az éles ritmus, de gondoljuk csak meg, hogy az alvók itt mind-mind élők, az alvás közben is lüktető szívtől kezdve az egész állatseregleten keresztül a megszemélyesített időig, a múltó nyártól a közelgő őszig minden. Benne van ebben az is, hogy az alvás az ideiglenes mozdulatlan-ság, cselekvőképtelenség állapota, és egyben az erőgyűjtés is. Ugyanakkor megfigyelhetünk még egy többször ismétlődő nyelvi elemet is, amely megint csak az egyhangúság hatását kelthetné, ez a *-ban, -ben* határozórag, amelyből a nyolc sorban kilencet olvashatunk. De azért észrevehetetlen ez az egyformaság, mert mindegyik helyszín szervesen hozzátartozik ahhoz, ami alszik, mert minden éppen ott szunnyadozik, ahol annak a legtermészetesebb helye van. Ám ezzel még nem merült ki az azonosságok köre. Rögtön az első sorban nemcsak két *alszik*-ot, hanem két *szív* szót is találunk. Utóbbiak egymással érdekes viszonyban vannak: az egyik, a konkrét testrész a maga látszólagos mozdulatlan-ságában is él: rejtje magában a szintén ideiglenesen nyugvó elvont érzést, az aggodalmat.

Nagyon is, túlságosan is ideiglenes ez a nyugalom, ha meggondoljuk, hogy a költőnek bőven van oka aggodalomra. Radnóti mindenben precíz ember volt, a vers keletkezési dátumát pontosan tudjuk: 1942. június 1. Másfél évvel előbb már négy hónapot munkaszolgálatosként gyötrődött zsidó származása miatt a visszacsatolt Erdélyben, s a hasonló megpróbáltatás réme állandóan fenyegette (pontosan egy hónap múlva, július elsején majd el is érte). Ebben az évben csekélyke, de biztos jövedelmű magántanári állását is elvesztette, fordításokból élt feleségével. A szorongató anyagi gondokon kívül nyomaszthatta az is, hogy május elején volt az öt hónapja Balatonszárszón elhunyt József Attila pesti újratemetése – szinte titokban, előzetes újsághírek nélkül, ő is csak magánértesülésből tudta meg. (Az *Első eclogában* írta róla, költő- és sokban sorstársáról: „Nem menekült el a drága Atilla se, csak nemet intett / folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?”) Csoda-e, hogy rossz sejtelmek gyötrik, hogy e verset megelőzően is ilyen aggodalmas látomása van a költőnek (az utolsó szó nyomatékos ismétlésével!):

*Egyszer csak egy éjszaka mozdul a fal,
beleharsog a szíobe a csönd s a jaj kirepül.
Megsajdul a borda, mögötte a bajra szokott
dobogás is elül.*

Némán emelődik a test, csak a fal kiabál.
S tudja a szív, a kéz, meg a száj, hogy ez itt a halál,
a halál. (Egyszer csak)

Visszatérve az *Éjszaka* című költemény érdekes érzelmi-hangulati felépítésére: három egységet figyelhetünk meg benne, melyek közül a középső eltér a két szélsőtől, az utóbbiak viszont rokonságot mutatnak egymással. A vers elején ábrázolt alvás közben – az említett körülményekből következően – a költői szív aggodalma csak ideiglenesen csitulhat, hiszen úgy környékezi a valós veszedelem félelme, mint a vers második sorában a szundikáló legyecskét a közeli pókháló réme. Ezután, a középső sorokban, csakugyan nyugalmas képeket láttat a költő: a házat, a kertet csönd oltalmazza, az állatok valamilyen védett hely, saját természetes életterük biztonságában alhatnak. Az utolsó sorok azonban ismét a bizonytalanság felé mutatnak. A múltó melegségű nyárvégben a hold hidegsége előrevetíti a jövőt, a feltartóztathatatlanul bekövetkező zord ősz közeledtét. (Éppen tíz éve írta le egyik „szerelmes” versében ilyen prózai egyszerűséggel: „most fa kéne télre”). De korántsem csak a hideg évszak fenyegetését, hanem az üldöztetés rémét is érezhetjük itt. (E kettő együtt jelenik meg majd két évvel később a *Levél a hitveshez* e megrendítő kérdésében is: „S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?”).

Az alvó nyugalom bizonytalansága, a látszólagos mozdulatlanság mögött megbúvó veszedelem bizonyossága, a pillanatnyi védettség törekenysége rejtőzik a sorok mögött, s az aprólékos realitású, szinte ember nélküli éjszakai világ nyugalmas állóképei mégis feszültséget palástolnak. A szóismétlések keresetlen egyszerűséget sugallnak („szív – szíoben; faág – fatörzsben; rózsában – rózsabogár; lopni lopakszik”), a költemény azonban említett felépítésénél, erős ritmusánál fogva mégis a komoly gondolati háttérű, művészi eszközeiben is figyelemre méltó alkotások közé tartozik.

4. Radnótit az avantgárd, ezen belül is az expresszionizmus erős hatásra törekvő szándéka vezeti abban, hogy az ismétlés nyomatékával emelje ki a különböző szavak közül azt, amelyet legfontosabbként rögzíteni akar. Az ilyen nyelvi elem állhat egy-egy szóból, közvetlenül egymás mellett: „Egyedül, egyedül esel át / a halálon” (*Hajnaltól éjfélig*); „ave, / ave! – a gyertya is tövig ég majd” (*Meditáció*), de állhat kissé az első után, mintegy visszautaló nyomatékul: „Fekszünk majd s hallgatom éji / füllel a szíveden alvó gond ütemét a sötétben. / Hallgatom és várok” (*Október végi hexameterek*). Előfordulhat az ismétlődés úgy is, hogy az illető szó kissé más alakban tér vissza. A *Montenegrói elégia* című vers elején az *áll* és az *él* ige variációival a költő jellemző, szinte csakis a tartalomra koncentráló képet láttat a dalmáciai hajókirándulás alkalmával megismert földműves családjáról. Az egyszerű ember életkörülményeit szándékosan egyszerű eszközökkel – amelyek már-már a pongyola próza határát súrolják – ábrázolja:

Mögötte asszonya áll és álldigál apró fia is, öszvére
szagolja a sziklát és néha nagyot fuj. Így áll itt a család
és körben állnak a sziklák...
Élnek, ahogy élek más tájakon én és élnek a többiek is...

A variációs ismétlődés egyik formája az is lehet, hogy a többtagú kifejezésben csak a szórend változik meg, de a *Számadás* című versben ez a változás nem öncélú formáság, mert az élen, tehát a hangsúlyos helyen álló két szó rámutat a lényegre: először a *bőség* áll a nyomatékos helyen, az ismétlődésben már a *birtoklás*:

*Bőven lesz szilva nékik az idén, –
pöttyenti asszonyom s meleg gyerekszáján
fürge gonddal az idegen fára fölneéz;
nékik bőven lesz szilva az idén”*

Majd ezután ismét megjelenik a bőség – csak hogy nem gyümölcsből, hanem gondból: „*s bőven nekünk is, évenkénti termés: / jaj, baj és ügyész!*” Így fest az ő számadásuk.

A finom változtatással visszatérő ismétlés módszere már a korai Radnóti-versekben is gyakran feltűnik. A *Szerelmi ciklus 1927–28-ból* egyik darabjában találjuk ezt a variációs részletet:

*Sok szerelmes éjszakán égették
tested dombjai az arcom bőrét
és sok éjszakán égette gyulladt
arcom a tested érzékeny bőrét...*

Gyakran alkalmazza a költő az ismétlést úgy, hogy a halmozott kifejezést más-más jelzővel ismétli: „*mennyi az Úrnak, mondd, ezer év? csak pille idő az! [...] Az én kis időmet / mérném szörnyű korodhoz? akár vadsodru patakban / gömbölyödő kavicsot, már koptat e röpké idő is*” (*Nyolcadik ecloga*).

Radnóti egyik legszebb, és különösen a fiatalok körében legismertebb szerelmes verse arra épül, hogy nyelvünkben a rag egyetlen hangja elegendő lehet a személyek megjelölésére, illetve jelen esetben a kölcsönös változtatására. Az indításokban ismétlődő határozó mellett páronként, a személyváltkozással párhuzamosan más ismétlődések is szerepet kapnak, s ezáltal szinte az egész kis költemény a variációs ismétlődés bravúros mintapéldánya:

Két karodban

*Két karodban ringatózom
csöndesen.
Két karomban ringatózol
csöndesen.
Két karodban gyermek vagyok,
hallgatóg.
Két karomban gyermek vagy te,
hallgatlak.
Két karoddal átölelsz te,
ha félek.*

*Két karommal átölellek
s nem félek.
Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy
csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.*

Az egyazon szavak alakváltozatainak mesteri használata eredményezi, hogy bár a vers 49 szóból áll, összesen mégis csak feleannyi, 25 szót használ, a *két* és a *kar* 8-8-szor fordul elő, s csak 12 szó egyszer. A 25 szerelmes szó értéke nem duplázódik, hanem sokszorozódik. Vajon lehet-e kevesebb szóval többet mondani, ilyen bensőséges érzelmet, ilyen meghitt hangulatot érzékeltetni?

A következő idézetben is csak a határozó személyragja módosul a jelzős szerkezet előtt: „*Erőszakos, rút kisdéd voltam én [...] ki megmutatta már, hogy mennyit ér: / mögötte két halott. / Mögöttem két halott, / előttem a világ*” (*Huszonnyolc év*). A két halott nem más, mint édesanyja és ikertestvére, akik a költő születésekor hunytak el, s akiknek ilyen sorsa miatt Radnótit örök önvád gyötörte.

Míg az előző példában életének tragikus előjelként megélt konkrétuma jelent meg, ezek az ismétlődő részek igen gyakran áttételes értelemmel, homályos célzással telítődnek. Így például a *Lomb alatt* című vers második egységében háromszor jelenik meg egy visszatérő elem: „*gyere le szellő*”, amely homályos segítségkérésnek érezhető:

*Nézd, fut a rigó, fujd fel a tollát,
gyere le szellő,
már hajlik az ág,
fut a béke is, zizzen az újság,
gyere le szellő,
dagadj viharrá,
lépj rá a lombra, szakadj le alá.*

*Gyere le szellő,
már hajlik az ág,
elfut a béke s kigyúl a világ.*

A menekülő béke és a zizzenő újság is csupán célzás, csak a vers indító részéből tudhatjuk meg, hogy „*háborut újságol a vérszagú újság*”, tehát a „*szellő*” nyomatékosan ismétlődő hívása a veszély elhárítására szóló felhívás. Tudni kell ehhez, hogy Radnóti költészetében a szél és a szellő igen gyakran a társadalmi változás eléggé egyértelmű jelképe, ez egyébként érezhető az idézet „*dagadj viharrá*” és „*kigyúl a világ*” kifejezéseiből is.

Ugyancsak egész sornyi ismétlődő szócsoport festi a *Csak csont és bőr és fájdalom* című versében azt a döbbenetes hatású képet, amellyel az elhunyt „*élő Mérték*”-et, Babits Mihályt ábrázolja Radnóti:

*Látjátok, annyi szenvedés után most
pihen e hűvös, barna test.
Csak csont és bőr és fájdalom.
S akár a megtépett, kidőlt fatörzs
évgyúrúit mutatja,
bevallja ő is gyötrött éveit.
Csak csont és bőr e test.
De most a nemzeté is
csak csont és bőr és fájdalom...*

Hasonlóképpen egész verssor ismétlődik többször a *Péntek* című versében is, amelynek egészen különleges a felépítése. A harmincsoros költeményben hatszor fordul elő „Az április megőrült” sor, s ebből érezhetjük, hogy valami nagyon fontos eseményre utalhat vele a költő. A két szó kapcsolata furcsa már önmagában is, de sajátos funkciója van: mindig ez indítja a négy soros versszakokat, s a következő sorban is az időjárás szokatlanságáról esik szó:

*Az április megőrült,
vonít a fagy felett...*

*Az április megőrült,
vad zápor hull időnként...*

*Az április megőrült,
s kiöntött sok folyó... stb.*

Ha e sorokat a fenti módon kiemeljük a versből, így egymásután téve őket, csakugyan a feltűnően zord tavaszi hónapról kapunk képet. Ugyane versszakok másik két sora azonban teljesen másról szól, ezeket összeolvasva tragikus emberi sorsokra derül fény:

*...három barátom elment
s mindhárom elveszett.*

*...az egyik él, bolond,
s nem sejti, hogy mi történt.*

*...a másik az nem él már,
agyában két golyó.*

A következő versszakban a költő kilép az időjárásos bújócskából, és hetedszerre nem a képletes értelmű „Az április megőrült”-tel kezd, hanem az emberi sorsok bemutatását folytatja:

*Négy napja, hogy megölték.
A harmadik fogoly.*

*Gyümölcsseink lefagynak.
Szájam körül mosoly.*

*Vigyázz magadra, – hallom,
hogy mindent megtorolj!*

De ha ilyen komoly és komor gondolatok adják a mű lényegét, miért került bele hatszor is az a bizarrnak tűnő kezdő mondat: „Az április megőrült”? Bizonyára van valami rejtett szerepe a hónap nevének is. Valóban van, a keletkezési időpont árulkodik erről. 1941. május 18-án írta, nem sokkal azután, hogy megszületett a zsidó származásúakat sújtó „munkaszolgálatos” katonai szolgálati forma. Ma már tudjuk, hogy a verszárás „önfigyelmeztetése” hasztalan volt: nem tudott „magára vigyázni”. Mint ahogyan ez a még a harmincas évek közepén elhangzott, ismétléssel nyomatékosított figyelmeztetés is hiábavaló volt: „Igyekezz lélek még, légy újra hatalmas, / mert éget, mint hideg vas / a sorsod és olyan konok is, / igyekezz lélek és / törj föl fiatal év” (Szilveszter és újév között). Nem használt ez a többször ismételt kérdés sem: „Imádkozz! és / mutasd meg magad... [...] Imádkozz, imádkozz értem! [...] Zenés üvegpartokon szeretlek / és imádkozz / ő imádkozz értem!” (Ó fény, ragyogás...)

A visszatérő, ismétlődő felszólító és kérdő szóalakok igen gyakoriak a Radnóti-versekben, mint általában is a szubjektív lírai művekben. A költői lélek állandó kapcsolattartása ez a külvilággal, s néha áttételesen ugyan, de önmaga másik énjével, önmegszólításként. Leginkább a klasszikus értelemben megszokott, ismétléssel nyomatékosított „költői kérdések” ezek, melyekre nem is várható, nem is jöhet felelet:

*Költő volt és Hispániába ment,
köd szállt szemére ott, a bánaté;
s ki költő és szabad szeretne lenni,
egy fényes kés előtt kiálthat-é?*

*Kiálthat-é a végtelen előtt,
ha véges útja véget ért;
a hontalan vagy láncon élő
kiálthat-é az életért? (Csütörtök)*

Idetartoznak az *A la recherche...* című versnek a múltbeli békességes, tisztos emberi lét után kétségbeesetten vágyakozó és egyben vádló ismétlései is:

*költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fürge barátok a szépszemű karcsu pohárból?*

Hova tüntek a bölcs borozások?

*Hol van az éj, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?*

Hol van az éj? az az éj már vissza se jó soha többé

Ugyanilyen keserűséggel terhesek azok az ismétlődő kérdések is, amelyekben egy ismert táncosnő elvesztésekor vitatkozik a sorssal, a megdöbbentő elmúlás kegyetlen valóságával:

*S mi lett belőled, mondd?
te lélekűzte test,
te röppenő és dobbanó!
a gyertyák lángja és a friss
lehellet táncol most helyetted s – érted is.*

*Mi lett belőled lélekűzte test?
te dobbanó és röppenő!
ki könnyű voltál, mint a szellő,
súlyos vagy, mint a kő. (Ősz és halál)*

5. Az ismétlések különlegesen érdekes fajtáját alkotják azok, amelyekben csak az illető szó töve ismétlődik valamely más nyelvi végződéssel. Tulajdonképpen itt is variációs ismétlődésről van szó, és ez is az ősi stíluseszközök közé tartozik, elég csak legrégebbi nyelvemlékünk, a *Halotti beszéd* „halálnek halálával holsz” kifejezésére gondolni. A stilisztikában figura etimologikának nevezett nyelvi forma eredetileg csak azt jelentette, hogy valamely igető ismétlődött meg főnévként is, például: halált hal. Ma már bővült ennek fogalma, ide sorolható az azonos tőnek bármely más szófajban való megjelenése is.

Radnóti költői nyelvében bőven található erre a tőismétlésees stíluseszközre példákat. *Hajnaltól éjfélig* címen összefoglalt kis versikéi közül az egyikben a *ring-* és a *dong-* szótövek ismétlődései mellett ilyen játékos rímeket és találunk:

*Este lett a vén tető aszú
fájában alszik most a szú.
S a ringató homályban ringó
virágon dongat még a dongó.*

Sőt, ez az ismétlődés visszatér egy másik versben is: „*odvában dong a dongó*” (*A mécsvirág kinyílik*). Hasonló könnyedséget hordoz a *Himnusz a békéről* című vers e reményteljes jövőképet festő részlete is:

*s arany napoknak alján pattanó
labdák körül gomolygó gombolyag,
gyereksereg visong...*

Szerelmi ciklusából ez a szemléletes hasonlat tartozik ide: „*Szerelmed rámhúll kerengve, mint hulló / nagy vadgesztenyelevél*” (Az áhitat zsoltárai); továbbá egy igazán „szabályos” figura etimologika: „*kedvesem meddő ölet ölelem / sápadt holdak alatt*” (Csöndes sorok lehajtott fejjel). E két példa a költő pályájának ugyanazon szakaszából, az 1930 előtti évekből, tehát az útkeresés időszakából való. Ha a költő összes ilyen tóisméltéses szóhalmozó példáját számba vesszük, feltűnő, hogy közülük még egyetlen (tehát összesen csak három) tartozik ehhez az időszakhoz: „*Tél, tél! fél most a gyerek s / fél az üvegesházban markos / marokkal nevelt gyöngye virág*” (Téli vers). Mivel az összes többi a harmincas évek közepétől számított sajnálatosan rövid évtized költői termésében található, így világossá válik, hogy Radnóti legjelentősebb verseiben viszonylag sok (körülbelül tizenöt) ilyen eszközzel találkozhatunk. Alkalmazza a költő különféle témájú művekben: „*síkra áradsz, / te áradó*”; „*tömöttre tömd a csúrt*” (Himnusz a Nilushoz), „*hallgatag vadászok hallgatóznak*” (Huszonkilenc év), „*nyüzsgő s áradó vagy bennem mint a lét, / és néha meg olyan, oly biztos és örök, / mint kőben a megkövesült csigaház*” (Tétova óda), a legtöbb azonban a borús, tragikus hangú költeményekben bukkan elő:

*P R sem ír egy éve már,
talán halott egy holt gyökér alatt* (Csütörtök)

*és Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassú délelőtt* (Erőltetett menet)

*s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat...* (Levél a hitveshez)

6. A fentiek arra mutatnak, hogy az ismétlésen alapuló költői eszközökkel különösen gyakran élt Radnóti egész költői pályája során. Persze ez csak egy kiragadott eszköz a költő által felhasználtak közül, de a feltűnően bőséges alkalmazás föltétlen tudatosságra vall, s úgy érzem, szerves alkotórésze Radnóti jellegzetes, sajátos költői stílusának, amelyet ma már klasszikusnak tekinthetünk. Kezdetől fogva jellemző volt rá, hogy igényes egyéni kifejezőmódra törekedett, s ennek kialakításában támaszkodhatott irodalmi és nyelvészeti egyetemi tanulmányaira is.

Költőnek készült, eltökélt szándéka szerint a szép szó mesterévé akart válni. Ma már tudjuk, hogy ez sikerült, de maga nem lehetett ebben bizonyos. *Őrizz és védj* című versében a háborús veszély közepette kétkedve kérdezte:

*s mit érek én, a ritka és nehéz
szavak tudósa*

de 1943 májusában – az egyre sötétülő légkörben, a tragikus jövő árnyékában – szinte erre felelt:

*mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben s mert ez addig izgat engem,
míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.* (Tétova óda)

Tüskés Tibor

Radnótiról – személyesen

Az én „háborúból jött” nemzedékem csak a harcok elülte utáni esztendőekben találkozott a nevével. Abban az *Irodalmi Diáknaptárban*, amelyet 1948-ra a Magyar Művészeti Tanács megbízásából Benedek Marcell szerkesztett, és amelyet nyolcadikos gimnazistaként a tanév elején magyartanáromtól ajándékba kaptam, Radnóti nem szerepelt. A könyvecske Ady Endrétől Tóth Árpádig harmincnyolc huszadik századi magyar író portréját tartalmazta, és mindegyikükről rövid esszét közölt, a kortársak közül a legfiatalabbakról, Illyésről, József Attiláról is, de Radnóti nevét nem említette. Holott ezek a kisesszék irodalmi ízlésem kialakításában jelentős szerepet játszottak. 1948-ban az érettségi tételek között az élő irodalom köréből a Piarista Gimnáziumban, a szerzetesi iskolában egyetlen tétel szerepelt: a három papköltő, Sík Sándor, Harsányi Lajos és Mécs László költészetének a bemutatása.

1949 őszén másodéves egyetemista voltam a pesti bölcsészkaron. Ez már a politikai és a szellemi élet elborulásának az ideje volt. A szemeszter kezdetén miniszteri rendelettel előírt esküt kellett tenni, és a kötelezően fölvetett előadások között már az orosz nyelv is ott szerepelt. Ám ennek a tanévnek a kezdetén került a kezembe a *Vigilia* című folyóirat októberi száma is. A lapnak a háború utáni újraindulása, 1946 óta olvasója és előfizetője voltam. A *Vigiliának* ebben a számában három írás is Radnótival foglalkozott. Szegedi Gergely (a név álnév volt, és nem rejtett más – tudtam meg sokkal később –, mint a lap egyik akkori főmunkatársának, Radnóti nemzedéktársának, Rónay Györgynek a nevét) *Radnóti Miklós útja* címmel hosszabb elemző tanulmányban foglalkozott a költő pályájával. A tanulmányt két vers követte. Az egyik Radnóti Miklós kiadatlan költeménye volt, a *Köszöntő*, amelyet szegedi professzorának, „*Sík Sándornak tanítványi és fiúi tisztelettel és szeretettel*” még 1939-ben ajánlott a költő. A másik verset 1948-ban, a költő negyvenedik születésnapjára Berda József írta *Radnóti Miklóst idézve* címmel. Ez a vers – emlékezem ma vissza – különösképpen fontossá vált számomra. Egy öreg Remington írógéppel lemásoltam, és amíg 1952-től 1972-ig gimnáziumban magyar irodalmat tanítottam, és a negyedik osztályokban a tananyagban Radnóti költészetének a méltatásához érkeztünk, az elemzést, a magyarázatot mindig a költő fiatalkori arcképének a bemutatásával és ennek a Berda-versnek az elolvasásával, illetve elmondásával kezdtem. (Hasonlóképpen ahhoz, ahogy Babits Mihály pályájának tárgyalását mindig Radnóti *Csak csont és bőr és fájdalom* című, Babits halálára írt verse vezette be.) Mivel Berda József kevésbé ismert, és nem hosszú portré-verséről van szó, teljes szövegét idézem:

„Törékeny testű költőtársam, kit megölt
a tébolyt viharzó zsarnoki önkény: téged
idéz most az emlékezés szomorú borongással!
Mely tündérek szárnyán szállnak szertesztét
szellemmé vált tested éneklő porszeméi most?
Merre csatangolsz, merre szálldosol, milyen hegyek
és völgyek vonulatában folytatod tovább
végtelen vándorlásaid odafönt?
Jelenj meg angyali lélek; öltözz zengő
szavaidba egy pillanatra csak –, hadd lássuk
el-elborongó kamaszarcod újra,
mint vigasztaló látomást!”

Az alliterációkkal átszótt, két felszólítást és az általuk közrefogott két kérdést tartalmazó költeménynek van egy filológiai, kiadástörténeti vonatkozása. Ugyanis amikor a vers 1965-ben Berda József *Magamhoz méltón* című kötetében a Magvető Kiadónál megjelent, minden bizonnyal a kiadó, illetve a kötetet felelős szerkesztőként jegyző Mátyás Ferenc intenciójára – az efféle beavatkozás akkoriban nem számított ritkaságnak – a vers utolsó sorában az eredetileg szereplő „vigasztaló” jelző az előremutatóbbnak, erőteljesebbnek, határozottabbnak, „elkötelezettebbnek” szánt „intelmes”-re módosult.

*

A Radnóti nevével és költészetével a *Vigiliában* történt első találkozás után – íme, a folyóirat olvasói figyelmet és ízlést formáló szerepe! – ébredt bennem érdeklődés a költő személyisége és sorsa, pályája és művei iránt. Albérleti szállásom és az egyetem közelében, a Váci utcában, az akkor még létező, nem államosított Cserépfalvi Kiadó könyvesboltjának kirakatában láttam meg Radnóti Miklós *Tajtékos ég* című kötetét. A könyvet – az akkor még ugyancsak nem államosított Révai Kiadó jelentette meg még 1946-ban. (1950-ben a Révait is, a Cserépfalvit is államosították.) Radnóti életében megjelent utolsó verseskötete, a *Meredek út* 1938-ban látott napvilágot. A *Tajtékos ég* 1938 után írt verseit, többek között az abdai tömegsírban, a viharkabátja zsebében föllelt füzetbe írt verseit tartalmazta. Jellemző adat, hogy a sajtó alá rendezés során az úgynevezett lágerversek keltezésében a versek alatt még nem tudták elolvasni a lágér nevét, és csak a Bor megjelenés szerepel. Még a Radnóti Miklós *Versek és műfordítások* 1954-es kiadásában is – az anyagot Koczkás Sándor rendezte sajtó alá – hibás helységnevé olvasható. A „Žugobica fölött a hegyekben” kifejezés előtt a könyvben „Lager Heideman” szerepel, a helyes „Lager Heidenau” helyett.

Ez a kötet döbentett rá Radnóti költészetének igazi értékére, súlyára, jelentőségére. Kézbe vettem korábbi munkáit, elolvastam a *Tajtékos ég* előtti verseit. Akkor már a két háború közti irodalmi folyóiratokból, kötetekből jobbra ismertem Radnóti kortársainak, a harmincas évek elején indult költők munkásságát. Az volt a benyomásom, hogy Radnóti pályakezdése, korai hangja beleillett a nagyjában vele rokon évjáratú, vele együtt induló költőtársak, a *Nyugat* harmadik nemzedéke kórusába. A fiatal Radnóti nagyjában olyan súlyú, olyan hangú verseket írt, mint

például a fiatal Jékely, Rónay, Takáts Gyula, Vas István, Kálnoky, Képes Géza, Toldalagi Pál, Devecseri Gábor. Radnóti lírája a negyvenes évek első felében, az embertelenség, a kiszolgáltatottság, a halálfélelem, a mérhetetlen szenvedés poklában nő meg. Ekkor ír olyan verseket, amelyeket a magyar irodalomban rajta kívül más nem írt. Az *Október végi hexameterek*, a *Negyedik ecloga*, a *Tétova óda*, a *Nem tudhatom...*, a *Töredék*, a *Hetedik ecloga*, a *Levél a hitveshez*, az *Erőltetett menet* a költői pálya csúcspontjai és a huszadik századi magyar líra kivételes alkotásai.

Egyetemista éveimben összenélkülözött forintjaimból még két páratlan értékhez, két könyvritkasághoz, Radnóti két munkájának az első kiadásához jutottam. A Múzeum körúton, a bölcsészkarral szemben működött az egységár antikvárium. Itt a ki tudja, milyen forrásokból összehordott könyvek – magánkiadók rakétáron maradt példányai, a fővárosból kitelepített családok kirabolt magánkönyvtárainak roncsai – nagyság, terjedelem és a kötés minősége alapján osztályozva deszkaládákba kerültek. A könyvek hátlapjára lila gumibélyegzővel ráütötték a könyvek árát jelző számokat: 3,-, 4,-, 5,- néha 10,-.

Nos, Radnóti Miklós *Újhold* című, Faludy György fametszeteivel díszített, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma által kiadott, Szegeden 1935-ben megjelent sovány, mindössze 48 oldalas versesfüzetének felvágatlan példányát négy forintért vásároltam meg. Radnóti Miklós *Ikrek hava* című, az Almanach Kiadó gondozásában 1940-ben megjelent 44 oldalas prózai munkájának, önéletrajzi valóságának ugyancsak felvágatlan példányáért három forintot fizettem.

*

Abban a húsz évben, amikor a pécsi Janus Pannonius Gimnáziumban tanítottam, tanítványaimmal, egy-egy osztály diákjaival vagy az irodalmi szakkör tagjaival gyakran indultunk országjárásra, tanulmányútra, irodalmi kirándulásra. Találkoztunk az élő irodalom egy-egy jeles alakjával, például Kaposváron Takáts Gyulával, Székesfehérváron Takács Imrével, Balatonfüreden Lipták Gáborral. Értékesek voltak ezek a beszélgetések is, de talán még emlékezetesebbek maradtak azok a pillanatok – ezt a későbbi, harminc-negyven éves érettségi találkozókön elhangzó visszaemlékezések sejtetik –, amikor az iskolában tanult ismeret, a holt tankönyv anyaga elevenedett meg. Amikor Szekszárdon, a Babits-emlékházban hangzott el részlet a *Halálfiából*, amikor Vörösmarty szülőföldjén, Kápolnásnyéken az irodalmi emlékházban a *Szózat* kézírata fölött énekeltük el a vers első strófáját, amikor előbb Egyházashetyén, majd Niklán, a Berzsenyi-kúria falai között mondta el egy tanuló a *Búcsúzás Kemenes-aljától*-t.

Eljutottunk a Győr melletti Abdára is. A Bécs felé vezető 10-es országút mellett akkor még nem állt emlékjel. A kukoricás szélén, a bokrok és fák között magunk próbáltuk megkeresni a helyet, és elképzelni a jelenetet, a költő vízióját, ami aztán szörnyű valósággá torzult, a *Razglednicák* utolsó, negyedik darabjában megörökített képet:

*„Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint a hús, ha pattan.
Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak...”*

Ezeket a sorokat csak ott és csak egyszer lehetett elmondani, és egy életre megjegyezni.

*

A hetvenes évek közepén lehetőségem nyílt arra, hogy a Tankönyvkiadó számára verselemző könyvet állítsak össze. Volt már néhány korábban folyóiratokban publikált versmegközelítem, ezeket egészítettem ki tizenhárom, huszadik századi magyar költő – Adytól Nagy Lászlóig és Fodor Andrásig terjedően – egy-egy költeményének az értelmezésével. A kötet *Versről versre* címmel és *Az újabb magyar líra megközelítése* alcímmel először 1976-ban, majd a második kiadás 1978-ban (majd 2001-ben úgynevezett kalózkiadásban Nyíregyházán) jelent meg. Az elemzett versek közé Radnóti Miklós *Töredék* című költeményét választottam.

Nem részletezem azt, amit a versről ott és akkor elmondtam, a csaknem ívnyi terjedelmű elemzésnek csupán egyetlen passzusát idézem. A vers két sorához, melyben korát jellemezte a költő – „*mikor besúgni érdem volt s a gyilkos, / az áruló, a rabló volt a hős*” –, a következőket fűztem: „*A hagyományos értékek devalválódnak, s az számít értéknek, ami bűn volt hajdanán. A legelemibb erkölcsi törvények elvesztik becsüket, s a hitványság kap jutalmat. Budapest Gestapo-főnöke följegyezte, hogy az európai nagyvárosok közül állítólag Magyarországon kapta a legtöbb névtelen följelentést. Szégyellnivaló elsőbbség. Az értéknek és az értéktelenségnek, a bűnnek és az erénynek ezt a megdöbbentő összekeveredését Radnóti a felsorolt fogalmak polarizálásával, nyers ellentétével fejezi ki.*”

A könyvet – benne *Koszorú* című versének elemzésével – Illyésnek is elküldtem. „*A tenger szalmacséplés után élő magvak a bíráló rostáján*” – kezdte köszönőlevelét. De alább, két zárójel között éppen a Radnóti-verssel kapcsolatos elemzésemhez, az „*állítólagos*” hírhez megjegyzést fűzött: „*De allergiámnak is engedve. A 75. lap elején: Budapest Gestapo főnöke legfeljebb plagizált azzal, hogy Európában Pesten kapták a legtöbb följelentést. Először ez Párisról hangzott el; de hisz legelőször még a Nero-i Rómáról. Lesz nyilván könyvedből több kiadás. Tégy majd ebbe a passzusba egy lábjegyzetet. Azzal a bővítéssel tán: Pest volt az egyetlen város, ahol a gettó megmaradt.*”)

A könyvből – mint említettem – született újabb kiadás, de a kiadók a változatlan utánnomáskor, sajnos, nem tették lehetővé a lábjegyzet közlését. Ezért itt adom közre Illyés megszívlelendő véleményét, figyelmeztetését.

*

Amikor Pécs irodalmi emlékhelyeinek a föl kutatásával és összegyűjtésével foglalkoztam, eljutott hozzám a hír, hogy Radnóti Miklós felesége, a versekben megénekelte hitves, Gyarmati Fanni, Fifi az üldözések idején, 1944 nyarán, a német megszállás után – több társával együtt – egy időre Pécssett, a Sancta Maria leánynevelő intézetben talált álnéven menedéket. Érdeklődő kérdéseimre 1989. április 25-én, Budapesten kelt levelében többek között a következőket válaszolta: „*1944 bajjós nyarat valóban Pécssett töltöttem Sík Sándor, Schlachta Margit jóvoltából. Ő irányított báró Mirbach Júlia intézetébe, az Árpád utca 25. szám alatti házba. Az áldott emlékű Juliska néninél 10–15 magamfajta bujdosó talált menedéket.*”

A Sancta Maria leánynevelő intézetet az államosítások idején megszüntették, Mirbach Júlia munka és megélhetés nélkül maradt. Radnóti Miklósné nem feledkezett meg hajdani segítőjéről. Azért, hogy Mirbach Júlia valamiféle állandó segílyt, nyugdíjat vagy öregségi járadékot kapjon, hivatalos, két tanúval hitelesített levélben fordult a pécsi járásbíróshoz. Ebben az iratban név szerint is többeket felsorol azok közül, akik vele együtt álnéven éltek az intézetben: Ferenczy Miklósné, Sárközi György unokahúga; Schaár Erzsébet, Vilt Tibor felesége; Non Györgyné, született Bíró Vera.

Radnótiné később is rendszeres kapcsolatot tartott Mirbach Júliával és gondozójával, Marton Máriával. Mikor tudomására jut, hogy Radnóti szegedi egyetemistatársa és Sík Sándor tanítványa, Raffaelli Rafaela irgalmasnővér – akit Gyarmati Fanni is jól ismert – a pécsi püspöki palotában működő, idős apácákat gondozó szociális intézmény lakója, arra kéri Marton Máriát, hogy látogassa meg Rafaela nővért: *„mindig szeretettel gondolok rá, ölelem.”* Azon a fotón, amely Radnótit szegedi egyetemisták társaságában ábrázolja, Raffaelli is látható. Radnóti naplójában is szól néhány mondatot róla: *„kitűnő fej, intelligens.”*

A fenti történetet tényekkel és dokumentumokkal kiegészítve hosszabb esszévé kerekítettem és a *Magyar Nemzet* 2007. július 14-i számának mellékletében megírtam. A cikkre Büky László nyelvészprofesszortól, hajdani kanizsai iskola-társamtól érdekes reflexiót kaptam. Mivel Raffaelli Rafaela személyéről és főként a Radnóti-házaspárral való kapcsolatáról keveset tudunk, idemásolom Büky László levelének néhány részletét: *„Rosina néninél – úgy tudom, mindig Rosinát írt – tanultam olaszt 1959/60-ban, ugyanis azzal remény volt bejutnom a szegedi egyetemre... Raffaelli R. Rosina akkor még javában Kanizsán, a Csengery utcában lakott Regina és Anita testvéreivel, illetőleg (ha jól emlékszem) Anita férjével, Kenedi (János?) mérnökkel... Van néhány lapom és levelem Rosina nénitől (1964-ből Rómából – akkor a rend látta vendégül, s volt pápai fogadáson is – meg még 1983-ból is.) Kaptam tőle annak idején egy 1813. évi Divina Commediát meg a Cantus Catholicit, amelyet ő adott ki a Magyar Irodalmi Ritkaságok kötetében.”*

Radnóti Miklósné megmenekülése – Radnóti Miklós élettörténetének is a része. Ezért a *Magyar Nemzet*-beli cikket azzal az óhajjal zártam: meg kellene találni a módját annak, hogy az üldözötteknek – köztük Radnóti Miklós feleségének – 1944-ben menedéket adó intézetnek és Mirbach Júliának, a bujdosók megmentőjének az emlékét az utókor megismerje, méltó módon megbecsülje, az oltalmat adó helyet legalább egy emléktáblával megjelölje.

Ezért a cikket lemásoltam, és az egyik példányát dr. Vargha Dezsőnek, a Baranya Megyei Levéltár munkatársának, a pécsi emléktábla-állítások fő szervezőjének, a másik példányát pedig – egyházi intézményről lévén szó – Mayer Mihály pécsi püspöknek elküldtem. Ha már – és okkal – emléktábla jelöli a tragikus helyszínt, a pécsi gettó épületegyüttesét, örökítse meg jel azt a helyet is, ahol a vészorszak üldözöttei – köztük Radnóti Miklós felesége – egy időre oltalmat találtak.

Azóta másfél év telt el. A címzettekől küldeményemre még nem érkezett válasz.

Túl jön s rosszon

Halper Nándor Ferdinánd visszaemlékezése

A 99 éves Halper Nándor Ferdinándot 2006. február 4-én kerestem fel kassai otthonában. Interjút készítettem vele, majd Salamon Pál kassai történész-levéltáron keresztül 2006. február 14-én megkaptam tőle visszaemlékezését. Halper Nándor Ferdinánd kézzel írt, cím nélküli, nehezen olvasható, 33 számozott és három számozatlan oldal hosszúságú, A/4-es méretű papírra írt visszaemlékezését Kassán írta 1981-ben. A kézhez kapott visszaemlékezés szerkesztett változatát közlöm. A szerkesztés során, elsősorban a visszaemlékezés első negyedéből hagytam ki, elsősorban ismétléseket, így az eredeti szöveg mintegy 90 százalékát közlöm szöveghűen. Az olvashatatlan szavak helyét és a szükséges betoldásokat egyértelműen [*dőlt betűvel*] jelzem. A lábjegyzetek közé tettem néhány olyan kiegészítést is, amelyet Halper Nándor Ferdinánd a vele készült interjú során mondott el nekem.

Halper Nándor Ferdinánd (Halper Nándor/Halper Ferdinánd: Gyulafehérvár, 1907. január 4. – Kassa, 2007. május 6.) operaénekes. Édesapja az Oroszországhoz tartozó Lettországból, édesanyja a Magyarországhoz tartozó Marosvásárhelyről származott. A Halper család 1911-ig az erdélyi Érmihályfalván él, apja Marosvásárhelyen kántor. 1911-ben a család Kassára kerül, ahol a családfőt választják a neológ hitközség kántorává, Halper Nándor ott jár óvodába. Elemi iskolás korában elveszíti édesanyját, apja kétszer is újraházasodik. Halper Nándor előbb a Talmud Tórába, majd a kassai szlovák tannyelvű reálgimnáziumba járt, de nem érettségizett le, hanem a helyi színházban kezdett énekelni. 1929–33 között a bécsi konzervatóriumban tanult tovább. Ausztriai tartózkodását a csehszlovák állam nem hosszabbította meg, ezért kénytelen volt visszamenni Kassára. Behívták katonának Olmützbe és Brünnbe (1933–1934). 1936–38 között a csehszlovák hadseregben teljesít szolgálatot. Az I. bécsi döntés után, 1939–41 között immáron magyar katonaként vesz részt Kárpát-Ukrajna és Észak-Erdély „visszafoglalásában”. 1941-től a visszaemlékezésében említett helyeken munkaszolgálatos, majd a szerbiai Borba viszik kényszermunkára. 1944. szeptember 17. és november 13. között, a bori halálmenet tagjaként áthajtják Nyugat-Magyarországon, majd előbb Oranienburgba, később Ravensbrückbe deportálják, ahol egy repülőgépgyárban kell dolgoznia. A tábor 1945 tavaszán szabadítják fel a szovjetek. Halper Nándor tifuszos, így egészen augusztusig a ludwigsburgi amerikai kórházban kezelik, csak utána térhet haza Kassára. 1945 októberében megházasodik és munkába áll: ő lesz a kassai szlovák nemzeti opera egyik megalapítója, azonban – felte-

hetőleg magyar anyanyelve és zsidó származása miatt – nem léphet előre az ottani ranglétrán. 1946-ban belép a Csehszlovák Kommunista Pártba. A legjelentősebb csehszlovákiai koncepciók per, a Slansky-per idején, 1952-ben bejelenti, hogy cionista és hogy Izraelbe kíván kivándorolni. Kizárják a pártból és nem hagyhatja el az országot. 1952–62 között többször ad be kivándorlási kérelmet – sikertelenül. Végül 1962-ben utazhat először – turistaként – Izraelbe, ahol a bátyja él. 1977-ben nyugdíjazzák. Haláláig ismert operaénekes és a kassai zsidó közösség megbecsült tagja.

Életrajzra vonatkozó források: 1. Kovács Éva: *Háber Nándor*. In: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004, 153–159. oldal. A szerző Háber Nándor álnéven adja közre Halper Nándor Ferdinánd életrajzát 1939-ig. 2. *Interjú Halper Nándorral*, 2005. július 11–12-én és augusztus 22-én (készítette: Kovács Éva), International Slave- and Forced Labourers Documentation Project/ 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely. 3. *Halper Nándor Ferdinánd személyes közlése*. Interjú. Kassa, 2006. február 4.

Csapody Tamás

Azzal kezdeném, hogy azon szerencsés kevesek között voltam, akik sem Ukrajnában, sem pedig a nagy haláltáborokban nem jártak (Auschwitz¹, Majdanek² stb.). Viszont az én deportálásom már 1943-ban kezdődött, míg az általános 1944-ben.³ Talán ennek köszönhetem, hogy nem kerültem a nagy vágóhidakra. Mire én Németországba kerültem, már az auschwitzi krematóriumot levegőbe röpitették⁴ az ellenálló Häftlinge⁵. Megjegyzem még, mielőtt hozzákezdenék az élményeim leírásához, hogy mikor a háború befejeztével hazaérkeztem és meséltem a dolgokról, nem hitték el. Azt is mondták: „Zsidó propaganda.”

Hosszantartó vajúadás után szántam rá magam, hogy írni fogok. Az írás nem a mesterségem, és én csupán egy jelentéktelen kis ember vagyok a sok millió közül, akiket ugyanez vagy még kegyetlenebb sors ért, csak azért, mert egy embertelen

1 Dél-lengyelországi település, amely a legnagyobb német koncentrációs táborcsoport központja volt (1941–1944).

2 A lengyelországi Lublin határában lévő Majdanekben német kényszermunka- és koncentrációs tábor működött (1940–1944).

3 Az első tömeges zsidó deportálások Magyarországon 1944. május 15-én kezdődtek el.

4 Az egyik auschwitzi krematórium mellett dolgozó, foglyokból álló különleges egység (Sonderkommando) 1944. október 7-én föllázadt, és lerombolta a krematóriumot. Az Auschwitzhez tartozó birkenauai gázkamrákat a németek robbantották fel, 1944 novemberében. Auschwitzot a Vörös Hadsereg szabadította fel 1945. január 27-én.

5 Häftlinge: foglyok.

kor hazug propagandája nemcsak alacsonyabb rendűnek nyilvánított, hanem minden baj, minden rossz és negatív jelenségnek a világon okozójává nyilvánított. Szóval úgy érzem, és ez is vajúdásom egyik oka, hogy gyenge az én tollam ahhoz, hogy le tudjam az átélteket írni úgy, hogy a mai ember érdeklődését 50 év távlatából lekösse és egyáltalán lehetségesnek tarthassa, szavaimnak hitelt adjon. További ok pedig, hogy erről a témáról az elmúlt 4–5 évtizedben már annyi sikeres könyvet írtak, nálamnál sokkal hivatottabbak. Hogyan kezdjek tehát én hozzá az íráshoz, akinek nincs meg az adottsága, csupán az emlékezőtehetsége, dacára előrehaladott korának? Én csupán „csak” átéltem a leírandó eseményeket, mivelhogy megadatott nekem, a Sors vagy a Véletlen, vagy ha úgy tetszik, az Isten kegyelméből, hogy életben maradhassak. Elfelejteni, kitorölni az életünkből a történeteket nem lehet és nem szabad! Hisz jóformán nem múlik el egy nap sem, hogy erről ne beszéljünk, egy éjjel sem, hogy erről ne álmodjunk, míg verejtékezve és a félelemtől reszketve felébredünk, megpróbálva egy megkönnyebbült sóhaj segítségével újra elaludni.

Kezdem az események leírását ott, ahol a nagy tragédia kezdetét vette közvetlen minálunk, 1938–39-ben. Habár a tulajdonképpeni kezdet már 1933-ban volt, amikor „Isten” akaratából Németországban Hitler vette át a hatalmat, és így a „*Mein Kampf*” lett a Biblia.

E Biblia szellemének első áldozata Ausztria lett 1938 tavaszán⁶, a második Csehszlovákia ősszel⁷, és így tovább egymás után a többi európai ország. Csehszlovákia fel lett darabolva, és a mi városunk Košicéből lett Kassa, Magyarországhoz lett csatolva 1938 novemberében⁸.

A magyar kormányzat első ténykedése a következő rendelkezés volt: minden zsidó eredetű személy köteles jelentkezni a rendőrségen a nyilvántartás, valamint az „óslakosság” megállapítása végett. Ezzel kezdődött, azután következtek a különböző „zsidótörvények”, szigorítások, sárga csillag, deportálás, halál.⁹

Jelentkezési kötelességemnek eleget tettem, papírjaimat rendben találták, de származásomnál fogva nem számíthattam „ős” lakosnak, ugyanúgy, ahogy azok sem, akiknek a papírjaik nem voltak rendben. De azért 1939-ben be kellett vonulnom a magyar hadseregbe, úgymond átképzésre, ti. előzőleg csehszlovák katona voltam. Itt még meg szeretném röviden említeni, hogy a csehszlovák hadseregben 24 hónapig szolgáltam (1933–35). 1936-ban bevonultam hadgyakorlatra, 1937-ben úgyszintén. És elérkezett a szomorú 1938-as év, a háború már a levegőben lógott. Kétszer vonultam be, és csak a Csehszlovákiára kényszerített kapituláció után kerültem haza¹⁰. 1940-ben volt a Hitler által létrehozott magyar–román

6 Ausztriát Németországhoz csatolták (Anschluss) 1938. március 12-én.

7 A müncheni értekezleten, 1938. szeptember 29-én a Szudéta vidéket Németországnak engedik át, amit ez év október 1-jén a német csapatok megszállnak.

8 Az első bécsi döntés (1938. november 2.) nyomán Magyarország megkapta Szlovákia déli részét és a Felvidéket.

9 Magyarországon 22 zsidótörvény és rendelet született 1920 és 1944 között.

10 Németország arra kényszerítette Csehszlovákiát, hogy beleegyezzen Szlovákia elszakadásába (1939. március 14–15.).

egyezség¹¹, melynek értelmében Erdély egy része Magyarországhoz került. És így ennek a Magyarországhoz csatolandó területnek egy részét „felszabadítani” nekem is részem volt. A „dicső hadjárat” végeztével – ami minden puskalövés nélkül zajlott le –, hazajövet azonnal munkaszolgálatra irányítottak, annyi időt sem hagyva, hogy hazamehessünk és a legszükségesebb holmikat magunkhoz vehessük. Már őszt volt, szükségünk volt meleg holmikra. Télire, gondolom karácsony előtt, engedtek haza rövid időre.

Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót¹², szakadt ránk az ég, és Lengyelország lerohanása¹³ után kezdtek az országban összeszedni a zsidó polgárokat, ahogy ők mondták a „lengyel” zsidókat, akiket azután kivittek a szomorú emlékű Kamenec-Podolszkba.¹⁴ Mind ott pusztultak, szám szerint nem tudom hányan, köztük sok barátom, ismerősöm. De ez még nem volt a deportáció, ez csak az előjáték volt. Kamenec-Podolszkba kerültek azok is, akiknek 1938-ban a jelentkezésnél, az őslakosság megállapításánál, a papírjaik nem voltak rendben.¹⁵

1941-ben már tavasszal jöttek a behívók. Ekkor megpróbáltam kibújni a bevonulás elől. Bezárkóztam földszinti lakásomba, az ablakokat befüggönyöztem úgy, hogy este a villanyfény sem szűrődhetett ki az utcára, illetve a nyílvánosság előtt nem mutatkoztam, csak a legszükségesebb esetekben, bevásárlás stb. Ez a bujkálásom egy pár napig sikeres volt, míg aztán a saját elővigyázatlanságom következtében „lebuktam”. Ez úgy történt, hogy egy kora reggeli órában zörgettek az ablakomon, én mély álmomból felébredtve elkiáltottam magam, „ki az?” A válasz: „Kinyitni! Rendőrség!” Kénytelen voltam kinyitni, és már vittek is a rendőrségre, ahol elhangzott a jelentés: „előállítottam a Halper zsidót”.

Onnan a gyűjtőkaszárnnyába – persze megint a szükséges holmik nélkül –, majd tovább Tokajba, innen Miskolc mellé egy fatelepre [kerültünk], ahol egy fabarakkban lettünk elszállásolva. De már az első éjszakát kénytelenek voltunk a szabadban tölteni, mert a tetvek, férgek, poloskák és ki tudja még kicsodák, megtámadtak bennünket. Rövid tartózkodás után kénytelenek voltak minket innen máshol elhelyezni. A diósgyőri strandfürdőre kerültünk, ahol ugyan rovarok nem voltak, de a betonpadlón feküdtünk egy kevés szalmán, aminek a következménye rövidesen jelentkezett, vese- és hólyagmegbetegedések formájában. Mindez azonban nem volt ok arra, hogy bennünket ne dolgoztassanak.

---

11 A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) értelmében magyar csapatok bevonulnak Erdély északi részébe (1940. szeptember 5–13.).

12 A Szovjetunió megtámadásának időpontja: 1941. június 22.

13 Lengyelország megtámadásával kezdődött meg a második világháború (1939. szeptember 1.), és 1941. október 1-jén fejeződött be Lengyelország teljes megszállása.

14 A mai Ukrajna déli részén lévő, Dnyeszter menti Kamenyec-Podolszkij város közelében 1941. augusztus 27–28-án az SS-egységek és ukrán milicisták mintegy 23600 északkelet-magyarországi, kárpátaljai, galíciai zsidót végeztek ki.

15 A magyar hatóságok hivatalosan hontalannak, azaz „külhonosnak” nyilvánították az északkelet-magyarországi, kárpátaljai, galíciai vagy ide menekült zsidókat, akiket átadtak ukrán területeket megszálló németeknek.

Fiatalok voltunk, aránylag még mindig elég jó kondícióban, és optimisták voltunk, bíztunk abban, hogy ennek a kis rossznak is rövidesen vége lesz. Bíztunk a szovjet hadseregben is. Reménykedtünk. Dolgoztunk nehezen, itt testi fenyítésben, kínzásokban még nem részesültünk. A koszt a körülményekhez képest még elfogadható volt.

Magyarország hadba lépésekor, mint munkaszolgálatos, Tokajban voltam. Itt ért a hír, hogy Kassát bombázzák az oroszok, ami persze – ezt már akkor is tudta mindenki – aljas hazugság volt.¹⁶ A németek bombáztak, hogy a magyaroknak meg legyen az ürügyük belépni a háborúba.¹⁷ És a magyarok fejest ugrottak – a vesztükbe.¹⁸ Akkor még, eltekintve kisebb-nagyobb szekatúraktól, a helyzetünk – dacára a már dúló háborúnak – még tűrhető volt. Még akadtak abban az időben emberséges parancsnokok. Tokajban rendes fedél is volt a fejünk felett, a koszt is elfogadható [volt].

Röviddel a háborúba való belépés után kezdték a munkaszolgálatosokat is kivinni a frontra, az ottani borzalmakról csak a háború befejeztével kaptunk tiszta képet. Az éhségről, kínzásokról, a tömeges gyilkosságokról, betegségekről. Mindezekről, gondolom, már beszámoltak azok a kevesek, akik átéltek. Én ott nem jártam. De szegény öcsémről szeretnék itt megemlékezni, aki Dorosicsban (Ukrajna) feküdt nagy betegen többedmagával egy fapajtában, míg az egészszet a betegekkel együtt felgyújtották.¹⁹ Nem a németek, a magyarok!

[A Tokajból induló] szerelvényünk útközben megállt Ermihályfalván egy kis időre. Én leszálltam vagonunkról, az állomáson lévő emberek közé mentem egy kicsit elbeszélgetni. Teljesen ártatlan beszélgetés volt. De mi készítetett engem arra, hogy éppen ennek a kis falunak az állomásán – kinn ácsorogtunk mi más állomásokon is –, megszegjem az állítólagos parancsot, mely szerintem sohasem hangzott el, vagy legalábbis nem volt tudomásom róla. Eszembe jutott megérkezésünkkor, hogy ebben a faluban töltöttem sok évvel ezelőtt legboldogabb gyermekéveimet. Innen kerültünk 1911-ben Kassára. Magam előtt láttam a földszintes házat, a gémeskúttal az udvaron, ahol laktunk, emlékeztem, hogy ebbe a kútba dobálták be az emberek a dinnyéket lehűteni. Ki ismerte vagy hallott valamit akkor a jégsekreányról? Volt abban a faluban valami óvodaféle is, ahonnan az óvó néni naponta a többi gyerek kíséretében hazavitt. Eszembe jutott, hogy egyszer egy idősebb fiú felém dobta a tintába mártott tollat, minek a nyoma ma is látható az arcomon. Egyik legszebb visszaemlékezésem is eszembe jutott, mikor is édesapám, péntek esténként elvitt a templomba, ahol az idős rabbi hosszú fehér szakállával – most is látom magam előtt –, rátette kezét a fejemre és valami áldó imát mondott. Ezek voltak tehát az indító okok, amiért az emberek közé merészkedtem, elbeszélgetni velük. De alig értem közérjük,

16 Kassa bombázásának időpontja: 1941. június 16.

17 Ezt az állítást támasztják alá a legújabb kutatások.

18 Magyarország azonnal bejelentette hadba lépését a Szovjetunióval.

19 A Kijevtől nyugatra lévő Dorosics faluba összegyűjtött, beteg, magyar zsidó munkaszolgálatosokra 1941. április 30-án magyar katonák rágyújtották a pajtákát, és a munkaszolgálatosok közül mintegy 800-an meghaltak.

hangosan nevémen szólított a karpaszományos úr, és beparancsolt a vagonjába. Itt bevezetésként egy hatalmas pofont kaptam, amit elhárítani vagy kivédeni nem voltam képes, ezt követték sűrűn elhangzott szitkoktól kísérvé, mint pl. „te büdös zsidó, majd én megmutatom neked, el voltál kaptva” stb., stb. ütések, rúgások. Közben letepert a földre és fojtogatni kezdett, ekkor én a lábammal ösztönösen kapálódzva már jóformán észnél sem lehettem, eltaláltam őt ott, ahol a férfiak a legérzékenyebbek. Ekkor, úgy gondolom, észre térhetett, elmúlt a gyilkolási vágya, hirtelen elengedte a torkomat és kiharancsolt a vagonból, de előzőleg még feszes vigyázállásban szalutálnom kellett. A parancsnokság többi tagja nyugodtan végignézte az egészet, elhangzott ugyan az egyik szájából, ezt még hallottam: „Talán nem lenne szabad ilyen vadul”, – de nem lépett közbe senki. Reszketve egész testemben, de különösen a lábamban, holtápadtan leszálltam a vagonról, a fiúk vették észre, hogy az egyik, a bal fülemből vékony vércsík folyik. Felsegítettek az én vagonomba, hangos méltatlankodás közepette, de csinálni nem lehetett semmit. Rövid idő múlva a vonatunk elindult, és Máramarosszigetre kerültünk.

Ilyen körülmények között kerültünk abba Máramarosszigetre, amelynek „felszabadításában” még mint katona, magam is részt vettem. És itt már az első éjszaka ránk szakadt az ég. Átmeneti alvóhelyül a pályaudvar egyik üresen álló raktárhelyiségét kaptuk. A fárasztó nap után este végre lefeküdhettünk a szalmánkra. Talán 2–3 órai alvás után hirtelen óriási lármára, ordítózásra ébredtünk. „Riadó! Sorakozó!” A sötétben magunkra kapkodtuk ruháinkat, és a csomagjainkat otthagya kirohantunk a szabad térre, percekben belül felsorakoztunk, mire rögtön elhangzott az újabb parancs: „futólépésben indulj!”. Berohantunk a városba, ahol megtudtuk, hogy ég a katonaság központi élelmezési raktára, amit a „zsidók” felgyújtottak. Nekünk kellett egész éjjel az égő helyiségekből kimenteni az élelmiszereket. A raktárunkban tűz, fojtogató füst, életveszély, kint még a tiszt urak is, a legénység sorfalai, akik kardlapokkal, puskatussal, rúgásokkal, pofonokkal „segítettek” menteni az értékeket. Ez így ment reggelig, míg végre a tűzoltóság megtiltotta, hogy bárki is bemehessen a már majdnem teljesen leégett raktárhelyiségekbe. Holtfáradtan, kormosan, sokan kisebb-nagyobb égési sebekkel, visszaérkezve a szállásunkra, újabb „kellemes” meglepetésben volt részünk. Míg mi éjjel mentettük a javakat, addig az ottmaradt néhány tagja a legénységnek kidobálta a szabadba az összes otthagzott személyi dolgainkat. Hogy közben mi minden cserélt gazdát, az elképzelhető. Mint később kitudódott – erre még rátérek –, sok értékes és szükséges holmi sohasem került többé elő. Megérkezve, ahelyett, hogy pihentünk volna egy ilyen éjszaka után, hozzáláttunk a holmink kikereséséhez. Keresés közben hangzott el a parancs: „sorakozó!” De érthetően, előbb mindenki meg akarta találni a sajátját, nem nagyon szokott rögtön sorakozni, így tehát megint kezdődött a verés, rúgás, pofozás, még dühödtebb módon, hangsúlyozva a parancs semmibe vételét! Ha jól emlékszem, a pályaudvarról hamarosan elmentünk, de előbb még elhelyeztek egy régi kastélyban. Itt semmi különös dolog velünk nem történt, „csak” annyi, hogy egyszer valami foglalkozásról visszatérve egyesek a ruháikat stb. darabokra szaggatva talál-

ták. Itt meg szeretném említeni, hogy én minden holmimat hiány nélkül megtaláltam szerencsémre, és a veréseket is sikerült kikerülnöm. Ezt, gondolom, velem született mozgékonyaságomnak köszönhettem, de főleg a szerencsés véletlennek. (Ez a szerencsés véletlen végigkísért a háború végéig. Lehet itt szerencséről egyáltalán beszélni?)

Végre bevagoníroztak minket újra, és elindultunk újabb állomáshelyünk felé. Vajon hová? Mi vár ott majd ránk? Kezdeti rajtunk erőt venni valamiféle bizonytalansággal párosult félelem. De azért „nótáztunk” zsúfolt vagonjainkban, ezáltal igyekezve eltéríteni gondolatainkat a bizonytalan jövőről.

Megérkeztünk [az] 1941-ben már kora tavasszal „felszabadított” román területre, Gyimesre²⁰ kerültem munkaszolgálatra. Előérzetünk nem csalt, nagyon nehéz idők vártak ránk. De menjünk sorrendben! A gyimesi hegyek egyikére (Gyimesközéplek a falu neve²¹) kellett felcipelőzködnünk, ott az egyik erősen lejtős tisztás lett a lakóhelyünk, természetesen a puszta ég alatt. Itt egy kis szerencsém volt, ti. egy asztalos barátom kapta a parancsot, hogy néhányunkkal építse fel a tábort. Míg tehát a századunk hordta letről a faluból fel a hegyre többek között a szögesdrótokat is, egész nap, addig mi fenn a hegyen „keret” felügyelet nélkül építettünk. Kivágtuk a szükséges fákat az erdőkből, ezekből tákoltuk össze a „karámokat” a fejünk fölé. Ezeknek a karámoknak három oldala és a teteje a letört ágakból volt kirakva, az eső és a szél minden akadály nélkül átjárta természetesen. Negyedik oldala pedig teljesen nyitva volt, magunk alá pedig szalma helyett az erdő zöldjét és fűvet tettünk. Itt mi aránylag kényelmesen dolgoztunk egy pár hétig, míg a tábor elkészült. Azután már miránk, a tábor építőire is a többiek sorsa vált.

Vadregényes gyimesi hegyek! Gyönyörű fenyves erdők! Micsoda élvezet lehetett volna, boldog békés időben, akár turistaként, gyönyörködve bennetek... Barátságos, jóindulatú, magyar ajkú lakóikkal elbeszélgetve. De így a napi súlyos munka után fáradt testünket ledobni a fekvőhelynek csúfolt vackunkra, volt a leghőbb vágyunk, gyakran még a testi higiénia rovására is.

Egy alkalommal valami dolgom volt bent a faluban, és be kellett mennem az egyik falusi illemhelyre, ahol azután felszeletelve találtam „szent” könyveinket. Nagyon odavoltam! Hát lehetséges ilyesmi? Lehetséges! Még más is lehetséges! Megtudtam közben, hogy laktak ott zsidók, de kitelepítették őket, mint megbízhatatlanokat, tekintettel a közeli román határokra. Akkor, vagy 1940-ben (most már nem emlékszem pontosan, hogy mikor), eszembe jutott, hogy valamelyik faluban, a munkahelyünkön ránk köszöntött a nagy ünnepünk egyike, az úgynevezett zsidó nyár, nekünk pedig dolgozni kellett.²² És nem történt semmi, az ég nem szakadt ránk, a föld nem nyílt ki. Itt Gyimesen természetesen

---

20 Gyimes Csíkszeredától 30 km-re északkeletre lévő, döntő többségükben magyarok lakta határőrvidek.

21 Gyimesfelsőlok Csíkszeredától 30 km-re északkeletre lévő, döntő többségükben magyarok lakta település.

22 Valószínű pünkösdről van szó, amikor a zsidó vallási előírás szerint nem volt szabad dolgozni.

Hosszúnapkor²³ is dolgoztunk, sőt ettünk is, nagyon kevesek kivételével, megint nem dőlt össze a világ.

A hegyekbe nagyon korán érkezett az ősz, gyakran esett az eső, ilyenkor a szállásunk mindig átázott, fekvőhelyeink úgyszintén. Hideg volt, különösen éjjel. Tisztálkodási lehetőség jóformán semmi. Egyetlen forrásból csepegett egy kevés víz, itt kellett sorban állni a testi tisztálkodást, a fehérműmosást, valamint az evéshez használt tárgyainkat megmosni. Az éjszakák hidegek voltak, fekvőhelyeink kemények, nehezen jött álom a szemünkbe. Reggel korán felébresztve, megéberedett testrészekkel, egy meleg kávénak gúnyolt lötyty és egy darab száraz kenyér gyors elfogyasztása után, kezdetét vette a napi munka. Védősáncokat ástunk, fedezékeket építettünk, árkokat ástunk és hordoztuk a hegy lábától, illetve a faluból a szükséges anyagokat, többek között a szögesdrótokat is fel a hegyre. Ez volt talán a legkomiszabb munka! Vállra kaptuk a drótot és úgy vittük. Ruháink elszakadtak, vállunk, kezünk csupa vér és seb volt. Orvoshoz senki sem akart menni, mert az első pacienst az „orvos” összeszidta és összerugdosta mint szimulálót... Itt hangzott el gondolom először: „Beteg zsidó nincs, csak egészséges vagy halott.”

De a későbbiekben mégis kénytelen volt ez a szadista egy-két esetben a betegeket kórházba utaltatni, mikor már gyakori volt a hátsó vérzés. Meg vagyok róla győződve, nem azért tette, hogy a betegeken segítsen, hanem hogy elejét vegye egy esetleges epidermiának²⁴. Mi lett volna akkor az épülésben lévő „védővonallal”? Avval a vonallal, amely az oroszokat volt hivatva feltartóztatni. Ez az úgynevezett „doktor úr” volt tehát az első számú szadista. Rövidesen jelentkezett a második, és a harmadik a legnagyobb és a legtartósabb, azért a legtartósabb, mert a századparancsnokunkat, aki minket idehozott, leváltották, és ő lett az új parancsnok.

A másodikkal való első találkozásunk pedig így zajlott le: Egy alkalommal a hegy lábánál sáncot ástunk, az egész század. Egy tiszt jelent meg hirtelen, aki állítólag látta, hogy a zsidók a lapátjukra támaszkodva állnak és nem dolgoznak. Nagyon jó szemei lehettek, ha végiglátott a néhány száz méteres árkon, egész hosszában, ahol bizonyos távolságokban egy-egy keretlegény őrködött a zsidók munkamorálja felett. Bevallom, lehetségesnek tartom, hogy egynéhányan valóban álltak, biztosan köztük lehettem én is. Mert nincs az a rabszolga, még ha zsidó is, aki bírná a nehéz földmunkát, gyakoribb kis szünet nélkül, ilyenkor markába köp és folytatja. Ha szemfüles az illető, élelmes, ilyenkor egy hosszabb szünetet is lop magának. De lógni nem lehetett, erről gondoskodott a „keret”, és a teljesítményt kontrollálták.

Elhangzott tehát a tiszt úr habzó szájából a parancs: „Sorakozó!”, és kezdetét vette egy úgynevezett fegyvelmező, illetve büntető gyakorlat. Ez alkalommal ez abból állt, hogy futás hegynek fel, hegynek le, közben felváltva: „Feküdj! Fel! Békaugrás!” (az utóbbi abból állt, hogy guggolva ugráltunk fel-le), stb., stb.

23 Jom Kipur vagy Hosszúnap, a zsidó vallás legnagyobb ünnepe, amikor a hívőknek 25 órát böjtölni és imádkozni kell.

24 Epidermiának: járványnak.

Ez eltartott jó néhány órát, míg – miután már nem tudom hányan estek össze ájultan, [akiket] még az ütések sem tudták talpra állítani – ennek végeztével, természetesen tovább kellett folytatni a munkát. Mert ez a munka sürgősnek bizonyult, mert a Vörös Hadsereg már jött, egyelőre még lassan, mert még ki tudja hány száz ilyen és ehhez hasonló sáncot kellett leküzdenie, de jött feltartóztathatatlanul.

Közben ránk köszöntött a tél, hideg lett, állandóan esett a hó. Említettem, hogy a szegedi [olvashatatlan szó] tűznél sok bajtársam holmija odaveszett, most kezdték ők igazán érezni a meleg ruházatok hiányát. Többeknek nem volt télikabátjuk, másoknak semmi meleg alsóneműjük, kesztyűk, sapkák stb. A hideg pedig egyre elviselhetetlenebb lett. Ennek következtében levittük a bőrig fagyott századunkat a faluba, ahol elhelyeztek egy elhagyott gazdaságban. 2–3 kis ház, istálló stb., stb. Végre tehát rendes fedél alatt voltunk. Fedél alatt, de nagyon szűken fekvén, egy kevés szalmán, testünkkel melegítve egymást. A tél pedig egyre hidegebb lett már lent a faluban is. És kezdetét vette az éhség és a betegség. Enni ugyan adtak, bab, borsó, lencse – kevés [volt] és rossz, íztelen. Ami jó volt ott, az a tiszta hegyi levegő és a víz, ezektől pedig (és természetesen a munkától) annál inkább kívánta a szervezetünk a jobb és főleg színvonalasabb ételeket. De hiába! Egyeseknek érkeztek csomagok hazulról, a tehetősebbeknek és akiknek volt kitől kérni csomagot, meleg holmikkal, egy kis jól elrejtett pénzzel, élelmiszerekkel, ez utóbbit azonban elkobozták.

Én azok közé tartoztam, akiknek nem volt otthon családjuk, akiktől kérhettem volna csomagot és pénzt, és mégis kaptam, valakitől, aki még akkor, még csak menyasszonyom sem volt, „szavamát” sem bírta, hogy talán egyszer majd... és az áldott emlékü édesanyjától, aki a fiáról [és] a messze Ukrajnában sínylődő öccséről is gondoskodott.²⁵ És mindezt és ki tudja még mit, és kit az özvegyi nyugdíjából...

Az igazság kedvéért itt meg kell jegyezmem, hogy talán én voltam az egyedüli, akinek a szadista századparancsnok a csomag teljes tartalmát kiadta. Ezt a kegyet és még egyéb kisebb kedvezményeket egyedül a „hangomnak” köszönhettem. Egy este, már nem tudom milyen alkalomból, tábortüzet gyújtattott, ott énekeltem: „Csillag ragyog szépen halvány felhős égen / álmódzva járok én Galambom kertjében / ablakánál állok... stb., stb.”. (Gyermekkoromban hallottam valahol.) Úgy látszott, tetszést arattam nála, mert kegyeibe fogadott. Fiatal voltam, még mindig aránylag jó kondícióban, a hegyi csodálatos levegő megtisztította a tüdőmet és torkomat egyaránt. Beleharsogtam tele tüdővel a csendes estébe. Ez után a „sikeres” este után gyakran maradhattam a „körletben”, megkímélt a kinti nehéz munkától. Előfordult ugyan, hogy néha mégis kizavart, minden ok nélkül – pillanatnyi hangulatának engedve. Visszagondoltam azokra a napokra, nyugodtan mondhatom, hogy remek szadista volt, hanem az agyával is volt valami baj, ami a későbbiek folyamán ki is derült. Mint említettem, hideg volt, a szállásunkon semmi fűtési lehetőség, kivéve a konyhát. Jött a betegség és a halál. Századunk első halottja megfagyott a padláson egy éjjel.

²⁵ Halper Nándor Ferdinándnak négy fiútestvére volt.

Másnap reggel, miután azt a szerencsétlent kötéllel leeresztettük, ő siet elém, ezekkel a szavakkal: „Kántor úr, egy halott, el kell temetni!” (Itt meg szeretném jegyezni, hogy egy temetést már végeztem, a szomszéd századból egy kassai fiú volt, még a nevére is emlékszem: Frigyes, [aki] szívbaj következtében halt meg.) Kértem tőle 10 embert, deszkákat, egy kocsit, és elindult a szomorú menet mindjárt reggel a legközelebbi zsidó temetőbe. Már pontosan nem emlékszem, hány kilométert kellett megtennünk, de azt tudom, hogy nagyon messze volt. Mire mindennel elkészültünk és hazakerültünk, már késő este lett. Ez a szomorú aktus többször megismétlődött (még talán van nyomuk a sírhelyeknek?), míg azután egy este elhangzott a parancs, el lettünk helyezve máshová, indulás holnap reggel. Reggel ott találtuk az egyik bajtársunkat megfagyva az istállóban, vígan futkározó patkányok társaságában. Kik temették el (és eltemették-e egyáltalán?), sose tudtuk meg. Mi elvonultunk.

A temetéseken szívesen részt vettek a fiúk, mert ilyenkor volt néha alkalom valami élelmiszert szerezni, ugyanakkor féltünk is, nehogy elkapjanak, mert a bevásárlás szigorúan tilos volt. Néha mégis sikerült valamit beszerezni: régóta nélkülözött gyümölcsöt, főleg almát, egy kis cukrot, itt-ott egy kis kolbászt stb., stb. Egy esetre emlékszem, mikor az egyik bajtársunkat bevásárlás közben elkapták, mindent elszedtek tőle, ráadásul pedig jól helybenhagyták. Egyébként még ma is él, tudna egyet-mást ő is mondani.

Maga a temetés sem ment minden zökkenő nélkül, mert ahogy megérkeztünk a temetőbe, az én személyzetem szétszéledt a szélrózsa minden irányába – ahogy akkor mondtuk, „kaját” szerezni. A helyszínen maradt a halott és én. Én is szívesen elmentem volna, de hát mégiscsak én voltam a felelős. Jó ideig tartott, míg újra visszataláltak, néhányan már gyomrukat némileg kielégítve, egyesek kisebb csomagokkal a kezükben vagy a zsebükben. Hozzá kellett tehát látni a sír kiásásához mindenekelőtt. Ez se ment minden súrlódás nélkül, de ez már más lapra tartozik. Elénekeltem az El mole rachamim-ot²⁶, zsidó nevet adtam a megboldogultnak és elföldeltük. Egyszer egy ilyen alkalommal hozzám jött, még kint a temetőben, egy fiatalasszony, és adott nekem egy kis kosár almát, ezekkel a szavakkal: „A szép énekért.”

Kisebb-nagyobb büntető gyakorlatok itt is voltak lent a faluban, avval a különbséggel, hogy itt csak az udvarunkon volt lehetséges. Hogy a hiányzó nagyobb mozgási terület hiányát kiegyensúlyozza, élvezettel vezényelte a „feküdj!”-öt, otthagya minket feküdni a hóban 1–2 órát. Mi szívesen feküdtünk, legalább pihenhattünk, ennek viszont sok esetben nagy ára volt, sokan alaposan felfáztak. Gyakran ijesztett minket: „Kiküldöm magukat Ukrajnába!” De ez, úgy látszik, nem tőle függött és oda nem mentünk. Röviddel Gyimes elhagyása előtt a századunkhoz lett beosztva egy bizonyos Wolf nevezetű karpaszományos őrzető úr, akiről akkor úgy tudtuk, hogy paksi. Ez a karpaszományos úr lett, dacára alacsony rangjának, a parancsnokunk helyettese. Ebben a minőségében azután kihasználva minden alkalmat, alaposan kitett magáért.

---

26 El mole rachamim (Irgalmasság Istene), a zsidó múltat idéző gyászének.

Elhagyhattuk végre Gyimest, és elindultunk éhesen, rongyosan új állomáshe-lyünk felé, és egy kisebb megszakítás után, valahol Erdélyben, egy kis városkában töltöttünk egy pár napot, [majd] megérkeztünk Újvidékre. Felejthetetlen Újvidék, ahol rövid ideig – Gyimeshez hasonlítva – nyugodt és bőséges napokat éltünk át. Olyan városba érkeztünk, ahol nemrégén pogrom volt, én már nem emlékszem, mennyi zsidót lőttek Feketehalmýék a Dunába.²⁷ A város zsidó férfiúi pedig vala-hol Ukrajnában idózték. Nagyon szomorú helyre érkeztünk. Egy elhagyott üres, ágyak nélküli szálloda földszintjén lettünk elszállásolva. Megalakult egy 3 tagból álló bizottság, melynek én is tagja lettem, azzal a megbízással, hogy lemegyünk a hitközséghez, és kérünk elsősorban az alváshoz szükséges kellékeket, ruházatot, élelmet stb., stb.

Drága újvidékiek, Lustig bácsi, aki azt hiszem, akkor a hitközség élén állt; felejthetetlen Fleischmann bácsi és családja, és Ti, mások, akik nevére már nem emlékszem. Vajon kik vészelték át közületek a ránk szakadt szörnyű vérziva-tart? Szeretetteljes tisztelettel és hálával gondolok valamennyietekre, élőkre és holtakra egyaránt. Mi a pokolból érkeztünk hozzátok, Ti pedig a lehetőségekhez képest, sőt azon túl is, egy kis földi paradicsomot igyekeztetek nekünk juttatni. A Ti városotok volt az egyetlen hely, ahonnan midőn elpanaszoltuk, boldogtala-nok lettünk, és sírva távoztunk.

A hitközségi irodában előadtuk kéréseinket, haladéktalanul elindították az ügyünket. Lustig bácsi utaltatta ki számunkra a pillanatnyilag legfontosabbat: az alvóhelyekhez szükséges famennyiséget. Ugyanaz a barátom, aki a hegyen a tábort építette, hozzáfoghatott itt is a fekvőhelyek elkészítéséhez, de most énnélkülem, én továbbra is a bizottság foglyaként működtem, egész idő alatt, míg ott tartózkodtunk. A bajtársaink gunyorosan és egy kissé irigyen (ez érthető) „a jól étkező bizottság” nevet adta nekünk. És ez igaz is, mert mi akkor valóban nagyon jól étkeztünk. De gondoskodtunk arról is, hogy a többieknek is jusson a bőség kosarából. Ez az egész úgy kezdődött, hogy miközben mi tárgyaltunk az irodában, gyorsan híre ment, hogy egy munkásszázad is került a városba. Jöttek az asszonyok hozzánk érdeklődve, honnan jöttünk, nincs-e köztünk kinek a férje, apja, fia stb., stb. Senki sem volt! Így kerültünk a város zsidó társadalmá-val ismeretségbe és közelebbi kapcsolatokba. Nem gyóztunk a meghívásoknak eleget tenni! Kérésünkre megszervezték az újvidéki hölgyek egy nagy gyűjtési akciót, parancsnokunk és a rendőrség engedelmével, melynek eredményeképpen fel lettek öltöztetve azok, akik erre a legjobban rászorultak. Az újvidéki hölgyek szépségükkel, bájjukkal valósággal megbabonázták parancsnokunkat. Nem is volt vele többé semmi baj! Már-már szinte sajnáltuk, amikor rövid idő múlva leváltották.

Mint mondtam, nagyon jól éltem, kint étkeztem, minden alkalommal más családnál, sőt előfordult, hogy nem mentem a szállásunkra aludni sem. Társasági életet éltem. Egy kicsit talán el is voltam kaptva. Fiatal voltam, nőtlen, énekes

---

27 Feketehalmý-Czeydner Ferenc (1890–1946) honvéd vezérezredes, a nyilas hatalomátvétel után hadügyminiszter, az újvidéki mészárlás egyik irányítója, akit Jugoszláviában végeztek ki. Újvidéken és környékén, partizánrazzia ürügyén, magyar katonák és csendőrök 3340 személyt, köztük kb. 700 zsidót öltek meg 1942 januárjában.

hírében álltam, egyszóval szívesen láttak vendégül. És talán kialakult volna több intim kapcsolat is, ami természetes és magától értetődő lett volna. De a sors vagy a balsors beavatkozott, és hirtelen elvezényeltek.

Bevagoníroztak minket, eljött az asszonyok java elbúcsúzni, hozva magukkal még utoljára útravalónak a csomagokat. Mi letörtek voltunk és nagyon szomorúak. Elindult velünk a vonat, integettünk, csókokat dobáltunk, sokan sírtunk velük együtt. Sose láttam többé egyiküket sem! De szeretettel gondolok rájuk életem végéig.

A munkahelyünk a Zombor közelében lévő Bácskertes²⁸ volt. Ezt a falut csupán azért említem, mert itt több hétig tartózkodtunk repülőteret építve, aránylag, és az átéltek után ítélve a helyzetünk itt nem volt rossz. Egy napon a parancsnokom²⁹ kiemelt a kint a röptéren nehezen dolgozók soraiból és bevett a század irodájába írtnoknak. Ez az úri beosztásom nem volt hosszú életű, mert egy elküldendő levél borítékjára Huszt helyett Chustot írtam. Ez után az elírásom után a parancsnokom alaposan megdorgált, és avval gyanúsított, hogy az említett város nevét szándékosan írtam ch-val, azaz szlovákul. Ezek után büntetésből újra kikerültem a röptérré, de már csak rövid időre, mert kis idő múltán behajóztak bennünket és elindultunk Bor felé.³⁰ A hajóutunk igazat szólva nagyon kellemes volt, gyönyörű kilátással a fedélzeten végig a Dunán, elhajózva a Jókai Arany emberéből ismert sziget³¹ mellett, ahol román, majd bolgár és jugoszláv partok mellett, ahol katolikus, pravoszláv vagy görög katolikus és aztán egy zsidó templom emelkedett ki a parti házak közül.³² Azután elhagytuk a történelmi Magyarország egykori határát, a Vaskaput, ahol még olvashattuk a sziklára erősített táblán: „Épült ekkor és ekkor, I. Ferenc József uralkodása idején” stb.³³

Az egyetlen, ami zavarta utunkat, az állandóan visszatérő gondolat: vajon mi vár ránk ottan? A fedélzeten felállított gépfegyver, az ég felé irányított csővével se nagyon zavart, de elgondolkodtatott, hogy nem kiránduláson vagyunk. Pár napi hajózás után kikötöttünk, majd egy keskeny vágányú vonatra szállva megérkeztünk rendeltetési helyünkre, Borba.³⁴ Mielőtt azonban hozzákezdenék bori napjaink és éjeleink leírásához, meg kell, hogy írjam, a hajón, mélyen lent

28 Bácskertes Zombortól 10 km-re délnyugatra, a Duna bal partján fekvő település.

29 A parancsnok a budapesti Dr. Éber ügyvéd volt. Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés. Kassa, 2006. február 4.

30 Zombor-Bácskertesről a 108/90. tábori munkaszolgálatos századot vitték Borba. A századot Apatinban hajózták be. „Kassáról kb. jó harmincan jutottak le Borba.” Közöttük volt „Gottesmann Zoltán zongorakereskedő, aki később Izraelbe ment”, továbbá „a két Schwartz, akiknek liptai túrógyáruk volt, és akik a kassai Bocskai körúton laktak”. Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés. Kassa, 2006. február 4.

31 Jókai Mórnak Az arany ember című híres regényében szereplő főhős ezen a román–szerb Duna-szakaszon (Vaskapu) találta meg álmai szigetét, a „Senki” szigetét.

32 A román–szerb–bolgár hármashatár a bori munkaszolgálatosok dunai végcélja, Prahovo után található.

33 A Vaskaput 1899-ben adták át a hajózási forgalomnak.

34 A hajó a dunai, Szerbiához tartozó Prahovo kikötéjébe szállította a kb. 3000 magyar munkaszolgálatost. Innen vonattal mentek Zajecsarig, ahonnan keskeny vágányú vasúton szállították őket Borba.

a raktárhelyiségekben egy csapat jehovista³⁵ utazott velünk. Színmagyarok, akiket büntetésből vittek Borba. Nagyon rossz bánásmódban részesültek egész úton, verték őket, nem engedték meg nekik egész idő alatt, hogy feljöhessenek a fedélzetre, a friss levegőre. Ezek a keresztyén, de Jehovában hívő emberek többségükben parasztok, semmilyen erőszaknak, brutalitásnak nem engedtek, hívek maradtak meggyőződésükhöz.³⁶ Szombaton nem voltak hajlandók semmilyen körülmények között dolgozni, ilyenkor egész nap imakönyveiket bújták.³⁷ Gyakran mondták nekünk, szentül meggyőződve az igazukról, szemrehányón, hogy azért ver minket az Isten (Jehova), mert szombaton dolgozunk. Próbáltunk volna nem dolgozni! Amikor Bort sürgősen evakuálni kényszerültek, a [olvashatatlan] elől menekülve, minket Németországba hajszoltak, őket hazahozták Magyarországra. További sorsukról nem tudok semmit.³⁸

Bor gazdag rézbányájáról volt ismert, ezért a német, elsősorban a hadiiparnak volt nagyon fontos a kiaknázása.

Elhelyeztek minket a városon kívül, a temető szomszédságában, nagyon kopár barátságatlan helyen, sehol egy fa vagy egy bokor, de még fű sem. Több nagy fabarakk volt itt felépítve, ezek egyike lett a mi szállásunk. Hivatalos nevén „Lager Berlin”.

Volt ott egy közös mosdóhelyiség néhány csappal. Egyetlen ún. latrina, majd egy barakk, ahol a konyhák, raktárak voltak. Ugyanitt nagyobb terem, ahol kellemes estéket rendezhettünk eleinte. Később megtiltották, a hangszereket elkobozták. Ez a helyiség azután kizárólag a kínzások, kikötések színhelye volt.

Mindjárt másnap munkába mentünk, munkahelyünk a lágerünkötől kb. 1/2 órányira lehetett. Én az első héten az éjszakai csoportba kerültem, és a kovácműhelybe lettem beosztva, századunk legtöbbször az alagútba³⁹ került, [olvashatatlan] az egyes munkákra. Akkor, az első éjjel, a kovácműhelyben még nem sok munka akadt. Jelentettem tehát a mesteremnek, hogy a vécére megyek. Emlékszem, meleg nyári éjjel volt, az égbolt tele ragyogó csillagokkal. Leültem a kopár fűre és talán több mint egy órán át gondolataimban otthon járva tűnődtem: mikor jutok innen haza, és hazajutok egyáltalán valamikor? Vajon mi lesz a testvéreimmel? Az egyik akkor már Ukrajnában volt, és talán már nem is élt. A másik öcsém valahol a háborút veszített és mások által megszállt Franciaországban volt, szintén ez idő tájt pusztulhatott el; harmadik öcsém még idejében átszökött Szovjetunióba,

35 A 160–180 Jehova Tanúját, azaz a Jehova Tanúi Egyház tagjait, szintén kényszermunkára vitték Borba.

36 Jehova Tanúit katonai szolgálat megtagadásért ítélték el 5–10 évi börtönre. Büntetésüket megszakítva vitték őket munkaszolgálatra Borba.

37 A Jehova Tanúk mellett a szintén katonaság-megtagadásért elítél szombatisták, vagy más néven reformadventisták (16–18 fő) és nazarénusok (7 fő) is voltak a hajón, ill. Borban. Kizárólag a szombatisták nem voltak hajlandók szombaton dolgozni, vallási előírásaik miatt.

38 Mindhárom katonaság-megtagadó egyház tagjait, ugyanúgy, mint a zsidó munkaszolgálatosokat, először Magyarországra, majd pedig Németországba irányították. A szombatisták Belgrádnál megszöktek, a Jehova Tanúk és a nazarénusok Szombathely környékén szabadultak fel. A szombatisták és a nazarénusok közül többen Szovjetunióba kerültek hadifogságba.

39 A rézbányát védő vízelvezető alagút építésén számos magyar zsidó munkaszolgálatos dolgozott.

ott vészelte át a háborút, majd a háború után hazajött; a negyedik és legfiatalabb öcsém lekerült, a háború alatt kicsempészve, az akkori Palesztinába. Sokat gondoltam mindazokra, akik közel álltak hozzám. Vajon mi lesz az ő sorsuk?

A kovácműhelyből áthelyeztek előbb pumpakezelőnek az alagútba, később végleg az alagúti munkákhoz. A kovácműhelyben abból állt a *[olvashatatlan]* munka, hogy az alagút fúrásánál eltompult fúrókat kiélesítettük, a meggörbülteket kiegyenesítettük, ez utóbbiakhoz a tüzet kellett állandóan szítani, mivel a fúrók acélból voltak. Továbbá kovácsoltunk a faállványok összefogásához, rögzítéséhez szükséges kampókat stb., stb. A pumpa kezelése nem volt nehéz, de felelős. Ezek a pumpák szivattyúzták ki a több helyen feltörő vizet az alagútból ki a szabadba. Ha a pumpa valamilyen okból leállt, egy-kettőre megnőtt a víz állása, ez pedig baj volt, arról nem is szólva, hogy gumicsizmájuk csak németeknek volt, a mi fiainknak legjobb esetben csak bakancsaik voltak, ezek pedig egy-kettőre átáztak. Az alagútban végzett munka már elég nehéz volt. Egyesek fúrták a sziklákat, mások robbantottak, a harmadik csoport szállította ki a felszínre a felrobbantott köveket. Én felváltva dolgoztam, hol a fúróknál, hol a szállítóknál. A munka, mint már említettem, nehéz volt, de nem voltunk hajszolva, mert a német Vorarbeiterek⁴⁰ meg Bahnführerek⁴¹ szerencsénkre csak nagy ritkán merészkedtek be, ahogy ők nevezték, a tunelbe⁴², mert semmiféle védőberendezés nem létezett, a vajatok semmivel sem voltak alátámasztva, szaknyelven „spreizolva”.⁴³ Előfordult többször, hogy a meglazult nehéz szikladarabok hirtelen lezuhantak, maguk alá temetve egy-egy szerencsétlent közülünk. A németek mindent miránk bízta, még a nagyon precíz beméréseket is a mi fiaink végezték. Hogy mennyire nem volt semmiféle intézkedés a mi biztonságunkkal kapcsolatban, azt mindjárt az első munkanap észrevettük. Az a csoport, amelyik aznap elsőnek vonult ki a munkahelyre, egy ember életével fizetett, mert nem lettek figyelmeztetve arra, hogy amerre az útjuk vezet, ott robbantva lesz. Így tehát egy repülő nagy kődarab fejen találta a szerencsétlent. Egy egész fiatal kaszai fiú volt. Lägerünk közvetlen közelében így lett még egy temető, ezúttal zsidó temető, ahol a sírok gomba módra nőttek.⁴⁴ De miért is figyelmeztettek volna az életveszélyre? Hiszen „csak zsidókról volt szó”! Ők pedig ilyenkor el voltak jól bújva. Ezt az állandó életveszélyt egy-kettőre megszoktuk, nem törődünk vele. Az életünk nem volt éppen vagnak nevezhető, de bántódásban egyelőre nem volt részünk. Emlékszem szabad időnkben sokat barkochbáztunk. De ez a majdnem jónak nevezhető állapot sajnos nem tartott sokáig. Egy napon egy lágéparancs-

---

40 Vorarbeiter: előmunkás, munkavezető Borban, ellentétben a német táborokkal, nem foglyok, hanem német vagy osztrák katonák voltak a Vorarbeiterek.

41 Bahnführer: pályafőnök, itt a vasúti szállítás ellenőre.

42 Tunel: alagút.

43 Abspreizen (alátámasztás): bányajáratok, vajatok kőzetoldalainak vagy a felső rész beomlás ellen történő biztosítása.

44 A „Berlin” tábor közelében létesült munkaszolgálatos temetőben legalább 47 magyar kényszer-munkást, köztük 3–4 Jehova Tanút temettek. Az ide eltemetett, döntő többségükben magyar zsidó munkaszolgálatosok betegségben vagy balesetben haltak meg.

nokot kaptunk, az elsőt, az „emberségest” leváltották.⁴⁵ És jött lassan a szovjet hadsereg, és ez baj volt. Nekik, mert tudták, érezték, hogy a háborút elvesztették, mi pedig éreztük a saját bőrünkön, hogy minél közelebb jönnek, annál rosszabb, elviselhetetlenebb a mi helyzetünk. Új parancsnokunk pedig ezekkel a szavakkal mutatkozott be: „Ha a vörösök már itt lesznek a hegyek mögött (és mutatott a távoli hegyek mögé), maguk akkor is dolgozni fognak, nekünk még mindig lesz annyi erőnk, hogy magukkal elbánjunk.” Tudta az a vérengző gazember, hogy mi mennyire vártuk a felszabadító hadsereget. Ezután a beszéde után, látva a nem valami rózsás jövőnket, megkezdődtek a szökések. Hogy mennyien szöktek meg, és hányan sikerült, azt nem tudom. De elfogtak egy párat, és azok kivégzésénél jelen kellett lennünk.⁴⁶ Nem hagyhatom ki az írásomból, hogy a szökevények kézre kerítésénél, mondhatom, döntő szerepe volt az ott állomásozó fehérorosz ellenforradalmi lovas csapatnak, melynek tisztjei a cári egyenruhában, kezükben a bikacsökkel, a jellegzetes orosz korbáccsal tetszelegtek. Ezek után a lágerünket, amely eddig minden oldalról nyitva volt, szögesdróttal körülkerítették. És kezdetét vette a terror. Jöttek a verések, fenytések, kikötések, a büntetés formáinak egész sorozata. Egy alkalommal én is megkaptam alaposan. Egy reggel munkából fáradtan hazajövet egy keretlegény felszólított, hogy seperjem ki a barakkunkat. Én erre azt válaszoltam, hogy fáradt és álmos vagyok az éjszakai munka után. Erre ki lettem kötve. Ez a magyar hadseregben használt kegyetlen büntetés abból állt, hogy a büntetett két kezét hátul összekötik, és az összekötött kezeinél fogva felhúzzák magasra. Ez borzasztó fájdalmakkal jár, és ha az illető kínjában megmozdul, enyhíteni akarván a fájdalmakon, a fájdalmait csak hatványozza. Mikor leeresztettek, a két kezem csak nagy fájdalmak között és csak bizonyos idő elmúltával tudtam újra előrehozni. Ezek a ma oly gyakran érezhető fájdalmak a vállaimban, lehetséges, hogy talán onnan erednek! És jöttek a különböző bajok. Először jött az úgynevezett hexensluss. Leülni se, állni se, feküdni se tudtam. De dolgozni kellett, hogy tudtam, már nem emlékszem. Azután jött az újabb betegség! Megállapította az orvos, hogy kötőszövet-gyulladás[om van], ami abból állt, hogy az egyik lábfejemem megrepedt és szétnyílt a hús, és gennyezett. Orvosság természetesen nem volt, de dolgoznom kellett. Az egyik német Vorarbeiter látva szörnyű kínjaimat, azt tanácsolta nekem, hogy vizeljek a gennyes sebemre. Megtettem, és a seb eltűnt, a hús újra összeforrt egész rövid időn belül.

Minél közelebb jött a szovjet hadsereg, annál rosszabb lett a helyzetünk. Napirenden voltak a verések, kínzások, sőt halállal végződő kínzások. Éjjel nem mertünk kimenni a mellékhelyiségre, mert egy ilyen út rendszeren veréssel végződött. Én ezt úgy oldottam meg, hogy a fekvőhelyemen elrejtettem egy

---

45 A bori táborcsoport első, 1943 tavaszán kinevezett parancsnoka Balogh András alezredes. A második bori táborparancsnok 1944 januárjától Marányi Ede alezredes volt. Bővebben lásd Csapody Tamás: *Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal” – bori táborparancsnok élete.* Népszabadság, Hétféve, 2008. június 7., 6–7. oldal.

46 Reisset és Friedmann kivégzésére került sor 1944. április 2-án vagy július 22-én. „Friedmannra emlékszem, akinek a Teleki téren volt üzlete. Meg akart lógni, próbálkozott. Marányi kivégeztette, halálra ítélte. Friedmann annyit tudott mondani, ‘hogy éljen a ...’. Ezek voltak az utolsó szavai.” Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés. Kassa, 2006. február 4.

üres üveget, amit minden reggel kiürítettem, kimostam, előkészítve a következő éjszakára.

1944. szeptember 17-én hagytuk el Bort. Evakuáltak a németek és a magyarok is, mert jött a szovjet hadsereg feltartóztathatatlanul. Elindultunk ismeretlen úti célunk felé, dolgainkat a hátunkon cipelve, majd lassan-lassan, erőnk fogytán, mindent eldobálva... Ami esetleg még megmaradt, azt elvették ott, ahová megérkeztünk, ahol megfosztottak még a hajunktól és a szőrzetünktől is. Az úton eleinte avval hitegettek, hogy hazamegyünk, és nem is bántottak. De abban a pillanatban, mikor átkelve a hídon⁴⁷ a másik oldalra, Magyarországra kerültünk, kezdetét vette a nyomorúságunk. Veszett düh lett úrrá a kereten. Ilyen körülmények között jutottunk el, egész nap menetelve, étlen, szomjan, Cservenkára⁴⁸, a téglagyárba, ahol pihenőt tartottunk.

Már nem emlékszem, hogy hány százan vagy ezren lettünk ott összetömörítve. Enni nem kaptunk, de volt ott egy gémeskút, ahol órákat kellett állni sorban vízéért. Ezt úgy igyekeztünk megoldani, hogy minden alkalommal egy ember összeszedett annyi kulacsot, amennyit elbírt, és beállt a sorba. Énrám késő délután került sor, beálltam, és türelmesen vártam a soromra. Egyszerre hirtelen lódobogásra lettem figyelmes, közvetlen közelemben megállt a ló, rajta pedig egy SS-tiszt, és hallom a következőket: „Die ungarische Mannschaft muss entfernt werden, damit frei geschossen werden kann!”⁴⁹ Rosszat sejtve kiléptem a sorból, visszamentem víz nélkül a szűkebb bajtársaimhoz és elmondtam nekik, amit hallottam, megijedtek ők is, és mentünk valamilyen rejtekhelyet keresni. Találtunk egy üres disznóolat, ahová egymás után négykézláb (mint a disznók) bemásztunk egynéhányan, én utolsónak. Egymáshoz lapulva, ülve, guggolva, térdelve vártuk hogy mi lesz. De reggelig még nem történt semmi, csupán az ungarische Mannschaft (a magyar legénység) már le lett váltva. Lehetséges, hogy én voltam az az első „szerencsés”, aki a saját bőrén megérezhette, hogy a leváltás megtörtént. Tudniillik, kora reggel óriási lárma és ordítózás lett, így én, aki utolsónak másztam be, elsőnek kellett, hogy kibújjak az ólból, megnézni, hogy mi a helyzet. Megindultam tehát lassan négykézláb, először kidugva a fejemet, majd a két kezemet, és így, ebben a pozitúrában, kaptam egy hatalmas ütést a jobb oldali vesém irányában, gumibottal, doronggal vagy vasrúddal, nem tudom, nem sikerült megállapítanom, mert elsötétült előttem a világ... Az ütés nyoma még ma is, annyi év után könnyen kitapintható. Amitől féltünk, az a következő éjszakán megvalósult, ez volt a hírhedt cservenkai vérengzés.⁵⁰ De én már akkor nem voltam ott, a mi kis társaságunk már úton volt, azon az úton, amelyik Cservenkától, végig Magyarországon át, az osztrák határig vezetett, ez

47 A Tiszán átívelő híd Titelnél.

48 Cservenka a Bácskában lévő falú, Újvidék és Zombor között.

49 „Die ungarische Mannschaft muss entfernt werden, damit frei geschossen werden kann!": A magyar keretet (magyar katonai legénységet) el kell távolítani, hogy szabadon lehessen lőni!

50 A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-én, éjjel mintegy 700 magyar, Borból jött zsidó munkaszolgálatost végeztek ki a németek, magyar katonák közreműködésével.

volt a mi „Via Dolorosánk”⁵¹. Cservenkától megmenekültünk, de az úton sokat lőttek ki, és sokan fagytak meg stb., stb.⁵² A határon végre a németek jóvoltából, személykocsiba kerültünk, kenyeret és sajtot kaptunk, víz helyett pedig nyaltuk a novemberi havat a vonat ablakáról, így kerültünk másnap Oranienburgba⁵³. Kezdődött tehát ez a „séta” szeptember 17-én, és november 12-én érkeztünk átázva, átfagyva, étlen-szomjan, nyomorultul Ausztriába. Onnan 13-án vonattal Oranienburgba. Megkezdődött deportálásunk második, legnehezebb része, amely 1945. május elejéig tartott, illetve a háború befejeztéig.⁵⁴

Oranienburgban csak pár napot töltöttünk, átvittek a közeli Sachsenhausenbe⁵⁵, majd rövidesen újra vissza Oranienburgba, ahol éppen szakembereket, technikusokat kerestek egy repülőgépgyár részére. Jelentkeztünk egy páran, vállalva a kockázatot, hisz melyikünk volt a repülőgépgyártás terén szakember – és rövidesen útnak indították ezt a szakemberekből álló kis csoportot munkahelyünk felé. Jól választottunk, mert ott átvészeltük a háborút, megmaradtunk, igaz, erősen letörve, legyengülve, de mégis élve.

Oranienburgban nem akartunk maradni, mert nem tetszett nekünk a tétlenség, tudtuk, éreztük, hogy nem fognak minket sokáig etetni, vagy megölnék, vagy ki tudja, hová visznek. Sajnos így is történt, akik ott maradtak, elpusztultak, nem tudom, hol és mikor.

Oranienburgban tehát megérkezésünkkel mindenünket elvették, nekem még a szemüvegemet is. Ez a tény majdnem az életembe került, mihelyt dolgozni kezdtem. Hajtalanítottak, szórtelenítettek – már jóformán meg sem ismertük egymást; következett a fürdő, majd beöltöztettek a szörnyű stráfós⁵⁶ rongyokba. Aznap este „pompás” vacsorát kaptunk, jaj, de nagyon ízlett, ami nem is csoda, hisz mióta nem ettünk. Valami seízű hallevesféle lehetett. Elszállásoltak a IX. vagy XI. blokkba. Egy óriási félkörben, egymástól kisebb távolságokban sorakoztak a blokkok. A mi blokkunk a félkör közepén volt, pontosan a láger bejáratával szemben, ahol egy emeletes épület volt, egy erkéllyel és rajta a gépfegyver, mely-

---

51 A mi „Via Dolorosánk”: a mi keresztutunk.

52 Halper Nándor Ferdinánd Zomborból gyalogmenettel Mohácsra, innen vonattal Szentkirályszabadjára került, ahonnan gyalogmenetben hajtották Győrön át Hegyeshalomra, ahol átadták a németeknek. Innen pullman kocsikban szállították őket tovább. Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés, Kassa, 2006. február 4. Radnóti Miklós ugyanebben a gyalogmenetben volt.

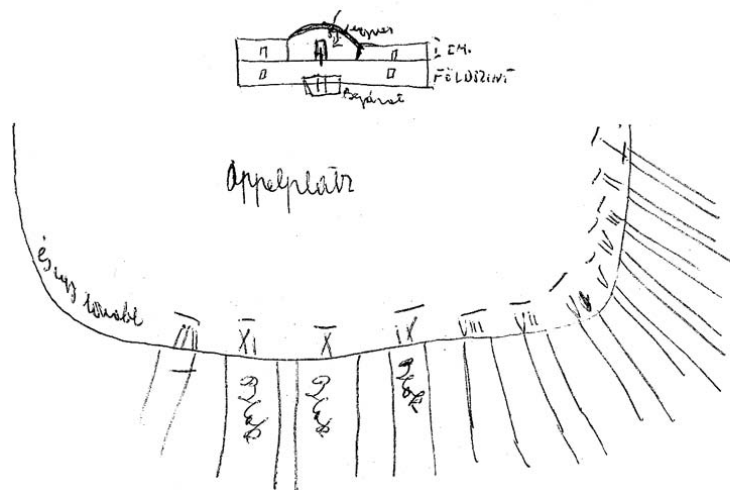
53 Oranienburg: Berlintől 35 km-re északra fekvő település, ahol német koncentrációs táborok voltak (1936–1945).

54 Halper Nándor Ferdinánd német nyilvántartó lapja és annak forrásai: ZUR PERSON: Familienname: Halper/Vorname: Nander; Lesart: Nandor/Nationalität: Ungar. ZUR HAFTZEIT IM KZ SACHSENHAUSEN: Häftlingskategorie: Jud/Ungar. Meldung: überstellt. am: 22.11.1944. Überführung nach: Arbeitslager Barth. ANGABEN ZUR QUELLE: Quellenart: Transportliste. Erstellungsort: [Oranienburg]. Institution: [Konzentrationslager Sachsenhausen]. PROVENIENZ DES ORIGINALS: BStU Berlin. ZUV 4/A. 20, Bl. 089 PROVENIENZ DER KOPIE: SIGNATUR IM ARCHIV SACHSENHAUSEN: JDDR 1/20, Bl. 089.

55 Sachsenhausen: Oranienburg település közvetlen közelében lévő német koncentrációs tábor. (1936–1945).

56 Stráfós: csíkos rabruha.

nek élesre töltött csöve pontosan felénk volt irányítva. Nagyjában így emlékszem Oranienburgra:

A mi blokkunk után következett a szovjet hadifoglyok blokkja. Míg a többi blokkba szabadon lehetett bejutni, a miénkbe és a szovjetekébe nem, ezek vasrácsokkal voltak körülzárva. De ennek viszont az volt az (egyetlen) előnye, hogy nem kellett kimennünk az Appelhez,⁵⁷ a nagy Platzra⁵⁸, ahol nem tudom, hány ezren ácsorogtak a hidegben, ázva, fázva, míg végre stimmelt a létszám. A mi kis Platzunkon ez percek alatt lezajlott.

Itt Oranienburgban láttam először a lágeri büntetések egyik enyhébb formáját. Egy lengyel csoport (vagy csoportok) menetelt [*meneteltek*], valamilyen teherrel a hátán [*hátukon*], éjjel-nappal, hangosan énekelve: „In der Heimat, in der Heimat”.⁵⁹

A blokkunk tiszta volt, mosakodási lehetőséggel stb., stb., mindez természetesen azért, mert Oranienburg kirakatláger volt Berlin közelében. De annál szörnyűbb volt Sachsenhausen, ahol szerencsénkre csak pár napot időztünk. Egy óriási elhagyott, illetve kiürített gyárterem (Halle⁶⁰) lett a szállásunk, ahol meg kellett fagyni. WC helyett valami hordófélek lettek odaállítva. Éheztünk, fáztunk és megindult a felfázások következtében a hasmenés. Itt voltunk először részesei egy bombatámadásnak. Minden recsegett-ropogott körülöttünk, az ablakok csörmpölve hullottak. Mi pedig összebújva, mint a juhok a mezőn, vártuk, hogy mi lesz. Nem is bántuk volna, ha vége lett volna mindennek. De nem történt semmi baj, ahogy később megtudtuk, Berlint érte támadás, és ahogy mondták, Berlin kb. 20 km-re van. Rövidesen elkerültünk innen vissza Oranienburgba, ahonnan

⁵⁷ Appel: létszámenőrzés.

⁵⁸ Platz: tér. Ebben az esetben: a létszámenőrzés tere, helyszíne (Appelplatz).

⁵⁹ Német induló: „Hazába, hazába.”

⁶⁰ Halle: csarnok, nagy terem.

azután mint szakembereket Barthba⁶¹ irányítottak. Barthban szükség volt a szakemberekre, ezért aránylag emberséges körülmények közé kerültünk. Ez a láger csupán 3 kétemeletes kőházból állt, mosdókkal, villanyvilágítással, központi fűtéssel. Igaz, nagyon gyengén fűtöttek, de fűtöttek; bizony nagyon jólesett 12 órai munka után átölelni a langyos radiátort.

Itt működött a Heinkel Flugwerke repülőgépgyár, ahol én szegecselőnek lettem beosztva.⁶² Ezt a munkát két embernek kellett elvégeznie. Sajnos a partneremmel pechem volt. Egy fiatal, elkeseredett ukrán gyerek volt, akiben borzasztó gyűlölet izzott, gyűlölte elsősorban a németeket, de ezt nem merete se kimutatni, se hangoztatni. Rólam annyit tudott, hogy most jöttem a magyar csoporttal, ezek szerint tehát magyar kell, hogy legyek. Velem szemben rögtön érezte gyűlöletét, ahol csak lehetett, bántott, sőt meg is ütött. Egy alkalommal megkérdeztem tőle, hogy miért ez a nagy gyűlölet. Erre azt felelte: „Mit csináltatok ti, magyarok otthon a mi lányainkkal, testvéreinkkel?” Ebben igaza is volt, a magyar hadsereg alaposan kivette a részét az effajta disznóságokból. Erre megmagyaráztam neki, hogy én nem voltam katona, nem jártam orosz földön, én zsidó munkaszolgálatos voltam. Egyáltalán nem hatódott meg, sőt... és egy másfajta kapcsolat kezdődött köztünk. Oranienburgban elvették a szemüvegemet, nagyon rosszul láttam, a szegecselésnél pedig jó szemre volt szükség. Ez a munkánk abból állt, hogy egyikünk kezében egy légkalapács volt, jelen esetben a partnerem kezében, az enyémben pedig egy erre a célra szolgáló eléggé nehéz vasdarab, mellyel a kalapács ütéseit részben mérsékeltem, és a szegecseken az ütésektől alakuló „fejeket” formáltam. Egy hosszú vasvázába, azt hiszem a készülő repülőgép oldalfalai lehettek, mely sok helyen át volt fúrva, beillesztettük az ugyancsak már előre befúrt pléhlemezeket, pontosan bepásztatva úgy, hogy lyuk lyukon legyen, ezekbe beillesztettük a szegecseket, és megindult a tulajdonképpeni munkánk. Ő ütötte a kalapáccsal az egyik oldalon, én tartottam a vasat a másíkról. Ilyen munkát a múltban én sohasem végeztem, kezembe adták a vasat és gyerünk: „Los! Los!” Egyszóval, ha a vasat lazán tartottam, átszakadt a szegecs, a vékony pléhlemezt átszakítva, az én oldalamra, ha meg erősen fogtam, a másik oldalon maradt összenyomorítva. Ráadásul rosszul láttam, ha nem tartottam a vasat egyenesen, akkor a szegecs feje mindig abba az irányba görbült, amelyik irányban tartottam. Nagy bajban voltam! Mi lehet ennek a vége? Egy alkalommal azután a kalapáccsal jó nagyot ütött a fejemre, ezekkel a kísértő szavakkal: „Te úgyis gázba fogsz menni!” (De nem én mentem, ő ment rövidesen.) Fel akart jelteni, ha ez megtörténik, a németek szabotázs címen rögtön végeztek volna velem. De megegyeztünk, én neki adtam mindennapi kenyér- vagy krumpliadagomat. Ez volt az új kapcsolatunk. És végeztük a munkánkat tovább, de nyugtalan voltam, félttem, mert a szegecsek csak nem akartak nekem engedelmeskedni. És akkor valóban az

61 Barth: Északnémet kisváros az Északi-tenger partján, ahol német koncentrációs tábor volt (1943–1945).

62 A német mérnök, Ernst Heinkel által alapított katonai repülőgépgyártó vállalat, az Ernst Heinkel-Flugzeugwerke.

utolsó órában beavatkozott a sors. Meghalt egy öreg német Vorarbeiter⁶³, aki egyébként nagyon rendes ember volt. A fiúk levették az orráról a szemüvegét és elhozták nekem. Újjászülettem, láttam! Igaz, ezúttal a napi kenyéradagomat a szemüveghezónak kellett odaadnom. (Boldogan adtam...) Az ukrán gyerek elesett a kenyereimtől, elvesztette hatalmát felettem, nem zsákmányolhatott ki többé, hisz láttam rendesen. A szegecseles már ment jobban és jobban (hisz időközben mégiscsak megtanultam a fogásokat), mire azután már egész jól ment. Egy szép napon az én ukrán barátom nem jelent meg a munkahelyen, nem láttam többé. Más beosztást kaptam, sokkal könnyebbet, de fáztam sokat és nagyon, különösen, ha éjeles voltam, és persze éheztem.

Egy napon valami dolgom volt az udvaron, egy parancsnok leküldött a pincébe, ott már várt rám egy Häftling egy zárt koporsó mellett. Megragadtuk ketten (még bírtam), felhoztuk és kivittük a láger elé a rakodóra. Így búcsúztam el szegény ukrán barátomtól.

A lágerünk, mint említettem, három házból állt, őrszoba és valami raktárhelyiség. Volt „szervizünk” is, csupán orvosság nem létezett, és szabóműhely, de boldog volt, aki ide bejuthatott. Az ételt a női lágerből hozták, ami tőlünk kerítéssel volt elkülönítve, de közvetlen mellettünk volt. Az én szobám ablakai oda nyíltak, de kihajolni, illetve kinézni szigorúan tilos volt, akit elkaptak, csúnya verést kapott. Itt is voltak fenyegetések, dacára, hogy szükség volt az épkezláb dolgozóra. Egyszer láttam, amint egy olaszt meztelen felsőtesttel télen kikötöttek egy cölöphöz az udvaron, hogy élve vagy megfagyva szedték onnan le, azt nem tudom. Én ilyen vagy ehhez hasonló fenyegetésben szerencsémre nem részesültem, de többször én is kaptam. Tömeges fenyegetésekben volt szerencsém elég sokszor részt venni.

A munkahelyünk nem volt messze, nem kellett sokat gyalognunk a lágeren kívül. Egy éjjeli szieszta után álmosan, fáradtan hazafelé menet, természetesen katonai alakulatban, ötös sorokban, lecsúszott valahogy a lábamról az egyik facipóm, kiléptem a sorból, ami tiltva volt. Hátramentem a cipómért, felhúztam, és szaladtam vissza a helyemre. Persze, hogy elkaptak, ütöttek agyba-főbe, a szemeim csak úgy hányták a szikrákat. Hogy hogyan érkeztem haza, azt én nem tudom, de a szemüvegemet megmentettem, erősen tartva a kezemben.

Azután egy éjjel már nagyon álmos lehettem, ugyanis kifogyott a sóm. Volt egy zacskóval, már nem emlékszem, hol [olvashatatlan] vagy kaptam persze valamiért, a nyakamban lógott, hogy ne lopják el. Valahányszor úgy éreztem, hogy elalszom, nyaltam egyet, és valóban egy kicsit összeszedtem magamat. Szóval kifogyott, nem volt többé mit nyalnom, elálmosodtam, megállt a kezemben a reszelő, pechemre a reszelendő vason. Lecsukódott a szemem és elaludhattam, állva, talán 2–3 másodpercre. Egyszerre csak egy irtózatos ütést kaptam hátulról, a jobb halántékom irányában, a szikrák újra repültek szemeim előtt, én pedig automatikusan reszeltem tovább. A szemüvegemnek ezúttal se történt semmi baja. Talán azért, mert nem voltak normális szárjai, hanem

---

63 Vorarbeiter a német koncentrációs táborban: maga is fogoly státusban lévő előmunkás, munkavezető.

madzaggal volt a fülemhez erősítve, és így az ütések következtében nem repült le az orromról.

Áprilisban a front közeledtével megszűnt a gyárban a termelés, de minket továbbra is foglalkoztatni kellett mindenáron. Kijártunk a városba az ottani folyó medrét mélyíteni. Gondolom, ezáltal is vélték meggátolni a közeledő felszabadító hadsereg tankjai átkelését a nem nagy folyón, vagy inkább patakon. Ostoba, neveltséges elképzelés! A mi részünkre azonban ez a munka valóságos pokol volt, annak minden kínjával. A hideg vízben állva, lapáttal merítgetve a folyó medrében ki tudja hány éve vagy évtizede lerakódott iszapot, szemetet. Minden egyes lapát tartalmát magasan feldobva a partra, miközben a lapátról a folyóvíz a kabátjaink nyakába folyt, és onnan vissza a medrébe. Borzasztóan kimerítő munka volt, amit tetetözött a menetelés oda, majd holtfáradtan vissza. Ekkor kezdtünk erősen legyengülni, és ez a szomorú tény rövidesen megmutatkozott többféleképpen. Egyet a sok közül megemlítenék. Az ebédnek csúfolt langyos lötyöt naponként kocsival hozták ki, de nem várták meg, míg a kondérok kiürülnek, hanem rögtön visszafordultak. Nekünk kellett hazamenetelve, a napi nehéz munka után alig vánszorogva a nehéz kondérokot hazacipelni. Ebből is kivettem a részem. Ketten fogtuk meg a fülénél és vittük, de annyira nehéz volt legyöngült szervezetünknek, hogy néhány lépés után helyet cserélve egy-két másodpercig megpihentünk. Így mentünk nagy keservesen, hol a jobb, hol a bal kezünkkel cipelve, a szívünket pedig a torkunkban éreztük. Minden egyes helycsere ütlegekkel, szitkokkal járt. Ezt is kibírtam, holtfáradtan, a végkimerülés határán, lerogytam az ágyamba. Az egyik sorstársam, egy fiatal cigány gyerek, egy alkalommal, hazaérve, holtan rogyott össze.

Eljött az idő, mikor, szerencsénkre, ezt a munkát is leállítani kényszerültek, közeledett erősen a front. A lágérben lődörögtünk egy ideig, itt-ott valami fölösleges munkát végezve, néha bevittek a gyárba, dolgokat csomagolni, a koszt pedig nemcsak leromlott, hanem össze is zsugorodott erősen. Ekkor kezdtünk felpuffadni, köztük én is. Megdagadtak a lábaim, a fejem annyira, hogy a szemem valósággal eltűntek. Már nem bírtam, csak nagy erőfeszítéssel, felmenni a szobába az első emeletre. Ekkor megfogadtam, hogy nem veszek magamhoz többé semminemű folyadékot, az ételleink erősen fel voltak hígítva, csak a nagyon kevés sűrűjét ettem meg. Inkább éhezem, így talán még megmaradok, hisz tudtuk, hogy már nem tarthat soká. De az SS-ek és segítőitársaik, a kápók⁶⁴ megtették minden tőlük telhetőt, hogy ezeket a semmittevő napjainkat megkeserítsék. Én ezeket a napokat többnyire tetvezéssel töltöttem. Hogy mennyit öltem meg a körmeim között, ki tudja? Gyakran csináltak rajtaütésszerűen kontrollt, és akinél találtak – és kinél nem találtak? –, azt azonnal levitték a pincébe egy sötét lyukba, ahol csak állni lehetett, és ott tartották ebéd utánig. Mire kiengedték, az ebédjét már valamelyik kápo rég bekebelezte. Tulajdonképpen erre ment a játék, megszerezni a mások falatját. Így történt velem is egyszer. Április vége felé lehetett, midőn egy német Häftling a városból visszatérve becsempészett egy

---

64 Kápo: a hitleri kényszermunkatáborokban kisegítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményben részesülő fogoly.

újságot. Én is rövidesen kézhez kaptam. Rögtön az első oldalon szemembe került egy ismerős kép, éspedig a kassai dóm, illetve annak északi fala, a II. Rákóczi Ferenc-emléktáblával. A szemem könnybe borult, a kép alatt lévő „epés” sorokat csak nagy nehezen tudtam elolvasni. A szöveg tartalma kb. ez volt: „Az »ügynevezett« csehszlovák kormány Benessel az élén megalakult Kassán.”⁶⁵ *Kassa tehát már szabad volt!* Boldogságomban sírni kezdtem, és sírtam napokig. Már nem hittem abban, hogy én hazakerülök. Így történt, hogy az örömhír hallatára elhanyagoltam a tetvezést, és bekerültem én is a sötét lyukba, és aznap ebéd nélkül maradtam. Ezt is kibírtam, de már ez is csoda volt, hisz már „muzulmán”⁶⁶ voltam, semmire se használható emberi roncs, ezeket rendszeresen elszállították valahova, a gázba.

Egy nap váratlanul sorakozót rendeltek el, idegen SS-tisztek lépkedtek el előttünk, vizsgálgatva és válogatva ezt a rakás emberi roncsot. Akkor azt hittem, hogy elérkezett a vég. Engem – tekintettel erősen letört állapotomra – biztosan kiszelektálnak. De nem így történt, éppen ellenkezőleg, a munkára még képeket válogatták ki. Mikor erre rájöttem, egy keveset színészkedni kezdtem, azzal a szándékkal, hogy félrevezetem őket, habár, ha visszagondolok akkori állapotomra, erre már nemigen volt szükségem. Egyszerűen, még jobban összehörnyedtem, lehorgasztottam a fejem, a szemüvegemet a spárgával leeresztettem az orrom végére. Ebben a pózban vártam, míg elém érkeznek. Ezt is megúsztam tehát! Hogy mi történt a kiválasztottakkal, nem tudom. Nemsokára parancs jött, a zsidókat el kell vinni. Ez újra aggasztó gondolatoknak adott tápot. Hová visznek minket és minek? Felsorakoztunk, és indulás előtt az egyik német kápó még odasúgta nekünk útravalóul: „Es wird eine schwarze Fahrheit werden...”⁶⁷ Tehát evvel a lelkesítő útravalóval indult el kis csoportunk ismeretlen, nem sok jót ígérő célja felé. Átlépve a láger kapuját, miután a „Mützen ab!”⁶⁸ elhangzott, pár lépés után, az út szélén egy káposztával megrakott szekeret vettem észre. „Schwarze Fahrt”⁶⁹ ide vagy oda – gondoltam –, mindegy, és kiugorva a sorból egy nagy káposztafej eltűnt a kabátom alatt. Ezt a nyers káposztát lukulluszi élvezettel rágtam az egész úton, ezáltal újra egy kis erőre kaptam, akkor mit sem sejtve a káposzta C-vitamin-tartalmáról. Ennek a káposztának a csodás ízét, nem is szólva a „torzsáról”, míg élek, nem fogom elfelejteni. A vasúthoz gyalogoltunk, majd onnan vonattal egy városba (a nevét elfelejtettem), onnan pedig ismét gyalogolva étlen-szomjan Ravensbrückbe⁷⁰ jutottunk. Még meg szeretném említeni, hogy abban az előbb említett ismeretlen városban, ahová besötétedés után érkezünk, egy kaszárnyába vittek, egy sötét helyiségbe tereltek, és ránk zárták az ajtót. Végignyújtózkodtunk a hideg kő-, illetve betonpadlón, egymást melegítve pró-

65 Kassán 1945. április 4-én alakult meg a csehszlovák kormány, és ugyancsak Kassán május 4-én választják Csehszlovákia ideiglenes elnökévé Edvard Benest (1884. május 28 – 1948. szeptember 3.).

66 Teljesen lesóványodott ember: a halál előtti stádiumba került foglyok elnevezése.

67 „Es wird eine schwarze Fahrheit werden...”: „Ez egy fekete utazás lesz...”

68 „Mützen ab!”: „Sapkákat levenni!”

69 „Schwarze Fahrt”: Fekete utazás.

70 A Berlintől 80 km-re északra lévő Ravensbrückben női koncentrációs tábor volt (1939–1945).

báltunk pihenni, illetve aludni. Suttogva kérdeztük egymástól: „mit gondolsz, mi lesz? Ezek itt bizonyosan kicsinálnak minket.” De nem bántottak, csupán az történt, hogy reggel, mikor ránk nyitottak és felkeltünk, észrevettük, hogy tele van a padló félig kiszáradt víztócsákkal...

[*Ravensbrückben*] nem akartunk hinni szemeinknek, hallucinációnak véltük, ami rögtön megérkezésünkkor történt. Mindegyikünk kapott egy elég súlyos csomagot, a svéd vöröskereszt ajándékát a Häftlingeek részére, megrakva minden földi jóval, margarin, keksz, csokoládé, tejpor, szárított gyümölcs, és cigarettával. Hozzáláttunk azonnal az evéshez (érthető, napok óta nem ettünk): mindent összevissza, pl. margarint keksszel. Kenyerünk sajnos nem volt, ezáltal a nagy zsírtartalmú margarin sokaknál különböző zavarokat okozott, de ha jól emlékszem, többnyire erős hasmenést, ami újabb áldozatokat követelt. Egy éjszakát töltve csak ott, másnap bevagoníroztak, avval a biztató mesével, hogy a határra, bizonyosan a közeli [*olvashatatlan*] határra gondoltak, ahol átadnak minket a svédeknek, cserébe német hadifoglyokért... Ez az út is örökké emlékezetemben marad! Először történt, hogy nyitott vagonban utazhattunk, igaz, két már nem egészen fiatal SS-szel, akik nem nagyon törődtek velünk, sőt elfogadták cigarettáinkat. Ez is már jó jel volt!

Április vége lehetett már, és valóban úgy nézett ki a dolog, hogy a front felé megyünk, mert az ellenkező irányból katonai szerelvények jöttek, és ahol a két szerelvény valamelyik állomáson vagy nyílt pályán vesztegelt hosszabb-rövidebb ideig, a német katonák átdobálták hozzánk kenyereiket – pedig még háború volt – mi pedig dobáltuk nekik cigarettáinkat. És mindez a két SS jelenlétében! De csak ezek után jött a meglepetések java. Egy ilyen veszteglés alkalmából feljött a vagonunkba egy volt kápo, zsidó lehetett. Rövid beszédet tartott, majd felszólított, hogy adjunk a kapott dolgainkból a két SS-nek, és énekeljük együtt a Heilige Nacht-ot⁷¹. Énekelünk sírva, a közelgő felszabadulás boldogító reményében. Elképzelhetetlen a Heilige Nacht-ot [*énekelni*] 1945 áprilisában, a még mindig náci Németországban, két fegyveres SS jelenlétében, kilátásba helyezve a közelgő felszabadulásunkat. Ezek után a kápo átszállt a következő vagonba. Sohasem láttuk többé a csavargóját, eltűnt nyomtalanul, miután felébresztett valamennyiünket. Nem tudom, vajon őt is félrevezették-e, vagy talán kénytelen volt ezt tenni? Megérkeztünk németországi kálváriánk utolsó állomására, Wöbbelin lágerbe⁷². Ez lenne tehát az a hely – gondoltuk magunkban –, ahol a csere le fog zajlani... Hamarosan rádöbrentünk, hogy cseréről szó sincs. Lehetséges, hogy volt valamilyen alapja a dolognak, lehet, hogy tárgyaltak erről, de az is lehet, hogy csak humbug volt.

Förtelmes hely volt! Rengeteg ember, éhség, piszok, alvás a piszokkal teli csupasz földön. Igaz, megengedték, hogy a közeli mezőn füvet, gyomot téphessünk magunk alá, nekem akkor már annyi erőm sem volt, hogy füvet szakíthassak

71 Stille Nacht (Franz Xaver Gruber, 1818): *Csendes éj* című népszerű karácsonyi ének. Ennek egyik visszatérő sora: Stille Nacht Nacht, Heilige Nacht (Csendes éj, szentséges éj).

72 Wöbbelin: A náci uralom legvégén létrehozott koncentrációs tábor Schwerintől kb. 30 km-re délre.

a földről. Itt még meg kell jegyezni, hogy a magunkkal hozott svéd csomagjainktól a láger régebbi lakói vérszemet kaptak, nem tudtunk eléggé vigyázni, ahhoz már túl gyengék voltunk, így hát könnyen elszedték tőlünk. Az enyémet is kitepték a kezeim közül. Ma már meg tudom őket érteni, hisz az éhségtől már állattá fajultak. És itt, ebben a szörnyű lágerben hallottam először kannibalizmus előfordulását. Lehetségesnek tartom!

Sohasem fogom tudni elfelejteni azokat a szörnyű jeleneteket, amikor valamilyen betegségtől vagy éhségtől elhunyt szörnyű csontvázakat két kezüknél fogva húzták végig az udvaron – már akik bírták – és bedobták a latrinába. Ezt csinálta az emberekből a faszizmus!

Közben május eleje lett. Egy délután bevagoníroztak minket, mert már innen is menekülni kellett. Hogy hányunkat préseltek egy vagonba, azt ki tudná megmondani. De arra emlékszem – és van még élő tanú is rá –, hogy másnap reggelig álltam egy helyben a lábaimon, a többiek közé préselve, hol aludva, hol már aléltan. Arra is emlékszem, hogy egy francia bajtárs megszánt engem, és a számba tett valamilyen orvosságot („medicament” – mondta, és németül hozzátette: „Du kommst recht!”⁷³). Hálával emlékszem rá vissza, igaza volt. Lehetséges, hogy az a pasztilla, amit adott nekem, megmentett. Ki tudja? Mindenesetre másnap reggel, mikor kizavartak a vagonból, élve másztam ki, bajtársaim segítségével, és meneteltünk vissza abba a borzalmas lágerbe. Mint utólag megtudtuk, a szerelvényt, természetesen velünk együtt, a levegőbe repíteni volt a szándékuk. Miért nem tették, nem tudom. Ahogy nagyon lassan vonszoltam magam, a barátomra támaszkodva, vissza a lágerbe, észrevettem egy előttem vánszorgó Häftling hátán egy nyitott hátizsákot és benne egy pár karalábét. Mit tesz az éhség, az élni akarás...! Belenyúltam és kivettem egyet, és úgy, ahogy volt, piszkosan, héjastól rágni kezdtem. Kedves ismeretlen bajtársam, ha élsz még, vagy ha már ott vagy, Jenseis von Gut und Böse⁷⁴, bocsáss meg nekem...

Még egy pár napig időztünk ezen a borzalmas helyen, mikor ránk köszöntött a felszabadulás napja, ha jól emlékszem, május 5-e.⁷⁵

De addigra én már teljesen legyengültem, éreztem, hogy itt a vég. Gondolatban elbúcsúztam mindenkitől és megbocsátottam mindenkinek. Megbékélve vártam a megváltó halált. Egyik bajtársammal egy közös bögrében kaptuk az utolsó vagy utolsó előtti nap a Zupe-t⁷⁶. Egy kanál neki, egy nekem. De én már akkor nem fogadtam be semmit, ahogy lenyeltem, abban a másodpercben végigfolyva a szervezetemben, hátul kifolyt. Úgy látszott, végem van! Ilyen állapotban, a saját és mások piszkában csendesen fekvő, szabadultam fel. De én már ennek nem tudtam örülni, fel sem fogtam ésszel ezt az eseményt. A barátaim otthagytak, szétszéledtek, csak néhány még élő és a halottak maradtak a hodályban. Így fekvő békésen, irtózatos büdösen, míg egy közeledő tank dübörgése – hogy úgy mondjam – felébresztett. Azután láttam egy síró amerikai katonát felém

73 Medicament: gyógyszer. „Du kommst recht!”: „Rendbe fogsz jönni!”

74 Jenseit von Gut und Böse: Túl jön s rosszon.

75 A wöbbelini koncentrációs tábor az amerikai csapatok 1945. május 2-án szabadították fel.

76 Suppe: leves.

hajolni... Gondolom, hogy az ő utasítására kaptam egy Holtling felcsertől egy injekciót, és éltem tovább. Azután hallottam, hogy egy jármű áll meg a blokk előtt, és a fiúk felszállnak vagy leszállnak és a jármű elment. Nagy keservesen feltámaszkodtam, négykézláb kivonszoltam magam az udvarra, ülve maradtam a blokk bejárata közelében, hátamat nekitámasztva a blokk falának. Újra talpra állni, vagy legalább továbbvonszolni magam, már nem voltam képes. Hogy mennyi ideig ültem így, nem emlékszem. Egyszerre csak autódübörgésre lettem megint figyelmes. Pillanatok múlva egy nagy teherkocsi állt meg a blokk előtt, és előttem termett egy apró növésű szovjet katona, szó nélkül, és nem törődve pestist árasztó bűzömmel, felemelt és vitt az autó felé. Menet közben megkérdeztem tőle szlovák nyelven – látva ferde vágású szemeit –, milyen nemzetiségű vagy? Büszkén válaszolt: „Ja Tatar”. Köszönet, amit értem tettél, távbarát!⁷⁷ Egyébként ő sem volt a legjobb állapotban, a ruhája csupa sár és vérfolt volt, bizonyosan röviddel azelőtt még harcolhatott valahol a közelben. Wöbbelin abban a zónában volt, ahol a két győztes felszabadító hadsereg találkozott. Ahogy már említettem, magát a lágert az amerikaiak szabadították fel, de ez a tatár katona valahonnan a közelből jöhetett, hogy segítsen. Amellett szól az a tény is, hogy Ludwigslust, ahova az autó vitt, az amerikaiak kezén volt, de egy idő múlva átadták a szovjet megszállóknak.

Ludwigslust egy kisváros valahol Németországban.⁷⁸ Itt az amerikai megszálló hatóságok rendelkezése a németek egy elhagyott kaszárnyában kórházat rendeztetett be a részünkre. Végre szalmazsákon fekhettünk. Megvolt a kórház, volt személyzet, ápolónők, csupán orvos és orvosság hiányzott. Lassan az is megoldódott, mindenhez időre volt szükség. És kaptunk újra enni, de sajnos többet a kelleténél, ez újabb tragédiához vezetett, de ez már a mi hibánk is volt, nem lehettünk normálisak, nem tudtuk felfogni, hogy agyonesszük magunkat. Hiába figyelmeztettek erre, nem használt, zabáltunk tovább. Nagyon sokan pusztultak így módon el. Jómagam is nagyon közel voltam ahhoz, hogy jóllakottan felforduljak. Borzasztó hasmenésem lett, ilyenkor mindig fogadalmat tettem magamnak, hogy nem eszem többé sokat, vigyázni fogok. És másnap kezdődött a dolog előlről!

Egyik barátom, aki gyakran hangoztatta, hogy bosszút fog állni a történe-
kért, ha hazakerül, nem került haza, egyike volt az elsőknak, akik agyonették
magukat. Talált egy hordó ruszlit és ette, illetve nyelte őket, előtünk halt meg
az ágytálon ülve. Szegény barátom, már csak egy targoncán láttalak fekvve, lefelé
lógó lábakkal. Még egy hasonló esetről szeretnék megemlékezni: mintha tegnap
történt volna. Megindultak a kórházon kívüli juttatások a részünkre: az első ilyen
szeretetsomagokat a franciák kapták. Az egyik mellettem feküdt és a kapott
csokoládéját ette állandóan. Én kissé irigykedve és abban a reményben, hogy egy
darabkát abból a csokoládéből nekem is juttat, de őt őszintén féltve is, rossz fran-
ciasággal mondtam neki, hogy ne egyen annyit. Erre csupán azt felelte: égal⁷⁹.

77 Távbarát: távbarát.

78 Ludwigslust az északnémet Schwerintől és egyben Wöbbelintől kb. 10 km-re délre lévő város.

79 Égalité: egyenlőség; égal: egyenlő.

Röviddel azután meghalt, kezében egy darab csokoládéval, a szájából pedig folyt valami barna lé...

Itt újra kaptunk csomagokat, ezúttal az amerikai vöröskereszt adományát. A háborúnak győzedelmesen vége lett, és az amerikai hadsereg részére küldött csomagokat miközöttünk osztották szét. Ezekben a kofferszerű csomagokban azután minden földi jó volt: pizsama, szappan, fésű, harisnya stb., stb. Csupa luxuscikk!

Lassan kezdtem magamhoz térni, összeszedtem magam mérsékelten. Mondhatnám, normálisan étkeztem. Az állandó hasmenés egy csodás amerikai gyógyszer hatására megszűnt. Le tudtam már ülni, sőt guggolni is, és minden segítség nélkül újra talpra állni, ami azelőtt lehetetlen volt. Kaptam két infúziót, melynek az összetétele – így mondták – vér és narancs volt. Valóban szinte éreztem, hogy tér vissza belém az élet. Kisebb sétákat tettem botra támaszkodva, elmerészkedtem egy közeli kertbe, egy pár hagymát kihúzni a földből. Nem volt megtiltva! Már érdekelt, mi történik a kórházunkon kívül. Nézegettem az amerikai katonaság különböző sportszerű játékait az udvaron. Kimentem szedegetni a játék közben alig érintett, eldobott cigarettáikat. Érdeklődni kezdtünk, hogy miért néz az őrséget álló katona állandóan felfelé. Német lányok és asszonyok mosták az emeleti ablakokat.

És egyszerre csak nagyon rosszul lettem, borzasztó fejfájdalmak gyötörtek, magas lázam lett, étvágytalanság. Így feküdtem napokig anélkül, hogy tudtam volna, hogy tifuszom van. Ez a tény csak a későbbiek folyamán lett megállapítva. Ludwigslustot az amerikaiak átadták a szovjet hatóságoknak. Ezt az átadást pontosan akkor bonyolították le, mikor ilyen állapotban feküdtem. Feloszlatták a kórházat, engem egy hordágyra fektettek, és egy vöröskeresztes betegszállító járművel elszállítottak [*olvashatatlan*]⁸⁰. Itt egy nagy, ugyancsak improvizált kórházba kerültem, ahol alaposabb kivizsgálás után, mint tifuszgyanúsát áthelyeztek egy a tifusz és hasonló betegségekben levők részére berendezett kórházfélébe, egy nagy park félreeső zugában. Itt végre meg lett állapítva a pusztá tény: tifusz. De hogy paratífusz-e vagy hastífusz, az nyitva maradt a mai napig. Tudniillik az elmúlt időben bevett különböző porok következtében állítólag ez már lehetetlen.

De hát szerencsésen ebből a bajból is kimásztam. Itt azonban még meg szeretnék emlékezni szeretettel teli hálával, arról az asszony[*ról*], aki egy napon megjelent, az egyik kórházban – talán már Ludwigslustban –, belga uniformisban, mint ápolónő, és látta, hogy milyen állapotban vagyok, hogy egyáltalán nem eszem semmit. Megitatott egy nagy pohár kesernyés folyadékkal, és látva, hogy ízlik nekem, milyen mohón iszom, sűrűn itatott. Mint később megtudtam, grépfrút volt az a csodás folyadék, amelyik – merem állítani – segített visszahozni az életbe. Néha, ha ideje engedte, elbeszélgetett velem, tanítónő volt valahol Belgiumban. De hogy beszélget két ember, két a náciakat gyűlölő ember, egy belga és egy magyar ajkú csehszlovák állampolgár? Németül! Tudniillik már említet-

80 Minden bizonnyal a Ludwigslusttól kb. 60 km-re nyugatra lévő Lüneburg városba szállították.

tem, hogy Kassa felszabadult, sőt közben egész Csehszlovákia felszabadult, és így Kassa újra Košice lett, és én csehszlovák állampolgár [lettem].

Ebből a járványkórházból „gyógyultan post typhus”⁸¹ diagnózissal áthelyeztek egy újabb kórházba, ahol utókezelésben részesültem. Innen augusztusban elbocsátottak: „Er hat Typhus durchgemacht, fühlte sich gut, hat leichte Kopfschmerzen”⁸² – átadták a hatóságoknak, kivittek a pályaudvarra, ahol már várt a „repatriánsokra”⁸³ egy hosszú szerelvény. És a szerelvény előtt rengeteg hazaszállítandó. Itt újra szelekció volt. De ne használjuk többé ezt a szót, hanem [helyette mondjuk azt, hogy] kiválasztás. Erre azért volt szükség, mert nagyon sok német is „haza” akart jutni Csehszlovákiába. Már elfelejtették a nem is olyan régen ordítóaszt, erőszakosságot és követelték: „Heim ins Ruckol!”⁸⁴ Letessékelték őket a vonatról, ott maradtak. Hozzám is intéztek egy-két kérdést, kicsit feltűnő volt tiroli zakóm és rövidre vágott hajam, a német frizura. E külsőség miatt még két esetben keveredtem gyanúba, de már csehszlovák földön, Peredben.⁸⁵ Először a postán igazoltattak, abban a hiszemben, hogy megszöktem a kitelepítés elől. Másodszor egy tüzeset alkalmából lettem gyanús, mert azt mondogatták, hogy a németek okozták a tüzet, engem pedig hallottak előzőleg valakivel beszélgetni németül.

Utunk hazafelé nagyon kellemes volt, minden tekintetben. Kb. egy hétig tarthatott, míg eljutottunk Peredbe. Hálókocsiban, ha nem is I–II–III., de feltétlen IV. osztályú hálókocsiban, kényelmesen, ágyban fekvé, konyhával, orvosi szolgálattal, német személyzettel, kik az örömtől, hogy hazamegyünk végre, lelkesen, egész úton kiszolgáltak minket. Rövid peredi tartózkodás után elindítottak vonattal, de ezúttal már csak fapadokon ülve az ismeretlen [olvashatatlan: helységbe]. Mi itt rekedtünk, mert Košicéra még nem volt rendes járat, a hidak fel voltak robbantva. Egy üres, elhagyott lakás padlóján aludtam és a népkonyhán étkeztem.

Egy napon összefutottam egy gyerekkori barátommal, aki hivatalos ügyben ott járt, egy akkor még csak „faszénnel” üzemeltetett autóval. Nagyon megörültünk egymásnak, feltett a megrakott kocsi tetejére és elindultunk Košice felé. Még felvett két košicei kislányt is, akik szintén Németországból jöttek, ezek a gyerekek egész nap, úton hazafelé [olvashatatlan] nótákat énekeltek. Én többnyire a kályhával voltam elfoglalva, gyakran kellett ráraaknom a fadarabokat, hogy a kocsi fennakadás nélkül gördülhessen. Nagyon sokat töprengtem egész úton, vajon ki lesz otthon? Ki jött vissza? Mihez kell kezdeni az életemmel, ha már életre lettem ítélve?

81 Post typhus: tífusz utáni.

82 „Er hat Typhus durchgemacht, fühlte sich gut, hat leichte Kopfschmerzen”: Túlélte a tífuszt, jobban érzi magát, könnyebb fejfájása van.

83 Repatriálás: hadifoglyok és polgári foglyok, menekültek, áttelepültek visszatérése, visszaszállítása hazájukba.

84 Heim ins Ruckol! Lefordíthatatlan, ill. értelmetlen. Jelentése: haza „valahova”.

85 Pered (Tešedikovo) a szlovákiai Nyitra kerületben található helység.

A véletlen mit tesz? Aznap, mikor a kocsink egy Košice előtti faluban átro- bogott, a jövődő feleségem is, akivel már a háború előtt együtt jártunk, éppen ott tartózkodott egy rokonánál. Délután, dolgukat végezve, falusi szokás szerint kiültek a ház előtti kispadkára. Hirtelen átrobogott egy teherkocsi, a tetején egy ülő alakkal, Košice irányába mozogva... Azt mondja a jövődő feleségem: „Te, én láttam Nándit az autó tetején.” Mire a válasz: „Bolond vagy te!” – Másnap találkoztunk, már nem véletlenül... Összeházasodtunk. Ennek már 50 éve.

Košice, 1981

1945. május elején tartották elölve a lakóit befogást. 197
Ő-ban csak pár napot töltöttünk, elvitték a közeli Sachnenbaurondba, majd rövidesen újra vissza Ő-ba, ahol éppen szakembereket, technikusokat kerestek egy repülőgéppel kapcsolatos feladatokra, egy részben véletlen a kockázatot, hisz melyikünk volt a repülőgéppel foglalkozás terén szakember – is rövidesen utunk elcsúszott az a szakemberekből az a kis csoportot munkára helyezték felé. Jól emlékszem, mert ott éltünk a lakóit, megmaradtunk, igaz erősen letörve, lezengülve, de mégis élve. De a feladatunk elvégzése érdekében kellett egy újabb fel- dezés a megmaradtaknak. Erre még vissza térünk. Ő-ban nem akartunk maradni, mert nem történt nekünk a kelletésig, tudtuk, leszünk, hogy nem fogunk minél tovább élni, vagy megélni, vagy kitalálni, hogy visszatér. Sajnos így is történt, akik ott maradtak, elpusztultak, nem tudom, hol és mikor. Ő-ban tehát megmaradásunkra mindenünket elvitték, nekem még a szem- sínyemem is, ez a könyv megmarad az emlémeim körül melyekről Holgóni ker- tem. Hagytalakítottak, elvitték őket – már jóformán meg sem ismertük egy- mást, kőveket a földet, majd elvitték őket a szörnyű sötét rongyosok. Amikor este „pompás” vacsora került, jó de nagyon volt, ami nem is rossz, hisz mióta nem ettünk. Valami sűrű hallevő jellel készült. Elvitték a 14- vagy 15-ik blokkba. Egy órási felkötésben egymástól kisebb távolságokban so- rakoztunk a blokkok. A mi blokkunk a felkötés közepén volt, pontosan a lényeg elvégzésével szemben, ahol egy ~~egy~~ emeletes épület volt, egy akasztó is rajta a gépfejevel, melynek aljára került erőre pontosan felénk volt irányít- va. Nagyjában így emlékszem Ő-ra.

Az emlékirat egyik kézírásos oldala

Lackfi János

Kizárás

*Ez itt az özönvíz.
Sodor magával engem.
Sodor magával téged.
Csak kis ideig bírom a víz alatt,
mert odalenn hiányzol.
A műanyag kiskacsa szerencsére
a víz alatt is kap levegőt,
fel-alá cipeli fenekét
a zománcozott tengerfenéken.
Sima arcomon,
sima arcodon
vicces fehér bajusz,
vicces fehér szakáll,
hónaljdban szakáll,
mellkasodon szakáll,
ott alul is van egy szakáll.
Most rosszat mondtam?
Miért fürödjek inkább egyedül?
Olyankor miért nem szabad rád nyitni?
Olyankor miért nem nyitsz rám?
Miért zártál ki?
Miért zártalak ki?*

A kezed, a lábad

*Nahát, kisfiam, a kezed, tiszta apád!
Férfinek kicsi, de fiúnak pont jó.
Nahát, kisfiam, a lábad, tiszta apád!
Mindig ilyen kacsázva járt.
Nahát, kisfiam, az arcod, tiszta apád!
Ha kiszedném a szemed,
el se hinném, hogy nem ő az.*

*Nahát, apa, a kezed milyen foltos!
A régi kezed most már az én kezem.
Nahát, apa, a lábad, mint a kopasztott csirke!
A régi lábad most már az én lábam!
Nahát, apa, az arcod, túl nagy rá a bőr!
A régi arcod most már az én arcom.
Csak a szemünket kellene kicserélni,
el se hinnék, hogy nem te vagyok.*

Etető

*Felvágom a húst,
és összetöröm a krumplit.
Uborkát nem adok,
tudom, hogy nem szereted.
Á, nyisd ki szépen a szád.
Nem nyitom!
De ez egy méhecske, be akar szállni a kaptárba.
Nem nyitom!
De ez egy kismadár, le akar szállni a fészkére.
Nem nyitom!
De ez egy repülő, bzzz, be akar szállni a garázsba.
Ugye, hogy finom mézet hoztam,
ugye, hogy finom kukacot,
ugye, hogy finom kerozint?*

*Felvágom a húst,
és összetöröm a krumplit.
Kukoricát nem adok,
tudom, hogy nem szereted.
Á, nyisd ki szépen a szád!
Evés előtt
betesszük szépen a fogsort!*

Nagy Koppány Zsolt

Amelyben Ekler Ágostra

– emlékezünk –

Aki emlékezik: Ekler Aurélia (34): Ekler Ágost csapongó fantáziájú özvegye. Művelt, olykor cinikus, máskor érzelmes, sőt érzelmős nő. Állását tekintve korrektor egy vezető napilapnál. Vékony, szemüveges. Hibrid személyiség.

Abbahagyja a munkát és félretolja az éppen javított kéziratot
(*Allókép: vérrel és arannyal ékes korrektúrapéldányok*)

Köszönöm, hogy eljött, igazán kedves. Nehezen tudtam volna elszakadni a munkámtól, és felkeresni önt. Persze, beszélni sem lesz könnyű. Hadd acélozzam meg magam egy helyzetképpel az Ágosttal való közös múltunkból. Ne tartson ezért szívtelennek vagy gonosznak, de azt hiszem, minden szónál ékebben fejezi ki a kettőnk között meglévő különbséget, és némi magyarázattal szolgál tipikusan házastársi vitáink eredetét illetően is.

Ágost a díványon ül (akkor még, mint minden rendes értelmiségi, egy lakótelepi panelban laktunk), körülbelül kétfélméternyire a tévétől, amelyben éppen a Forrest Gump című film szereposztása fut felfelé, és hangosan zokog. Én ott ülök mellette, és egy kis édeskés undoron kívül semmit sem érzek. Feszengek, mert szégyellem magam előtt, hogy ez a nagydarab ember, aki – ha a művészete kerül szóba – verekedni is képes, így bógjön.

Ágost hüppög vagy kettőt, majd a nagy, barna szemeivel rám néz, az arckifejezésemet látva elhűl, és szemrehányástól remegő hangon megszólal:

– Neked kőből van a szíved!

Tudom, hogy meg kéne állnom, mégsem teszem, ezért így válaszolok:

– Neked meg nyálból.

Ezután egy hétköz nem beszéltünk, de aztán kibékültünk. Én bocsánatot kértem, ő is, és keményen fogadkozott, hogy erősebb lesz.

– Szóval a sarkadra fogsz állni? Jól van, fiam. De csak finoman, hintázva!

– Úgy legyen, kicsi lekváros kenyérem.

Így szólított mindig... mert az volt a véleménye, hogy pont olyan finom vagyok... (*elérzékenyül, szemét dörzsöli*).

– regényrészlet –

Szóval vitatkoztunk éppen eleget, mégis szeretttük egymást, ahogy az már vagy tízezer éve történik a párkapcsolatokban. És minél több idő telik el, annál rosszabb nélküle. Az egyedül maradásban a hétköznapok a legborzalmasabbak: hadd meséljem el, mi történt a minap.

A fülem mögé nőtt valamilyen kis bigyó, alighanem egy pattanás. Azért mondom, hogy alighanem, mert nem tudtam megállapítani, mi az: mindenesetre egy dudor. Annak idején, mikor még élt Ágost, biztosan megkérem, hogy nézze meg, és ha mondjuk pattanás, nyomja ki, de rögtön – aztán öt perc múlva elfelejtjük az egészet, és a napok szép egyformaságban telnek tovább. Ám a múlt héten nem volt ott Ágost, és most már nem is lesz, soha többé. Mikor ebbe egy kicsit jobban belegondoltam, döbenten értettem meg: nincs immár a világon egyetlen ember sem, aki megnézné, mi nőtt a fülem mögé – ilyen intim dolgot ugyanis senkitől sem kérhetünk anélkül, hogy undort ne váltanánk ki: esetleg a szerelmünkől vagy az anyukánktól. De férjemet buta és érthetetlen baleset érte, anyám gyerekkoromban meghalt – talán az is engedett egy kis enyvét házasságunk eresztékei közé, hogy mindketten normálisan felnevelt, de mégiscsak árva gyermekek voltunk. Rengeteget sírtam emiatt, és napokig próbálgattam megnézni én magamnak: tükrökben tükröződő tükrökkel próbáltam becserkészni testemnek ezt az eldugott területét, mégsem sikerült. Lám, a tükrök is hiába vannak, siránkoztam tovább.

Boldog, ki nem próbálta még... ezt az állapotot. Én még fiatalnak tartom magam, és nem tudom, hogy viselem el a következő esztendőket egyedül. Hallgassa csak, mint mond az enyhén fogyatékos prédikátornő, Bessie, Erskine Caldwell zseniális Tobacco Roadjában: *„Az Úr szándéka, hogy mindannyian társra találjunk. Ilyennek teremtett minket. Ezt mondogatta a volt férjem is. Én azt mondtam neki, hogy egy férfinak asszonyra van szüksége, mire ő azt mondta nekem, hogy az asszonynak meg férfira. Megboldogult férjem ebben a tekintetben ugyanolyan volt, mint az Úr. Ami a párosodást illeti, mindketten ugyanúgy vélekedtek.”* Hát így. Igaza van az Úrnak és a megboldogult férjnek egyaránt. *(elbógi magát)* Nem akarok egyedül lenni!... *(hüppögés, majd)* Elnézést.

Tudja, pár évvel ezelőtt megállított egy nénike az utcán. Eléggé rozoga volt szegény, koszosak voltak a ruhái és enyhe hűgyszag lengte körül. A tekintete zavaros volt, de jóindulatú. Már amennyiben egy öreg, szinte magatehetetlen néninek lehet jóindulatú a tekintete – a jóindulatú tekintetben ugyanis benne rejlik valami mögöttes tartalom: erőt, pénzt, előnyt, erényt és fölényt sejtet, melyeknek ellenére viselőjük lehet jóindulatú. Azt kérdezte tőlem:

– Mondja csak, aranyoskám, milyen nap van ma?

Megütközve néztem vissza rá, és mondtam, hogy csütörtök.

– Jaj, lelkem, csillagom, nagyon szépen köszönöm. Ne haragudjon, hogy megszólítottam, tudja, egyedül élek, és egy kicsit össze vagyok zavarodva a napokkal.

Szeretett volna egy kicsit beszédbe elegyedni, de én gyorsan továbbálltam. Azt hiszem, ez volt a letragikusabb történet, amelyet valaha tapasztaltam. Tudom, hogy az én életem is errefelé tart, és rettegek tőle. Ugyanakkor még gondolni sem akarok egyelőre más férfira. Szegény Józsi gyakran jár ide, de vele kapcsolatban

nagyon furcsa érzéseim vannak. Ha megpróbálnám definiálni őket, azt hiszem, az undor szó lenne a legmegfelelőbb. De valamilyen szánalommal vegyes undor...

Ágost mesélte, hogy fiatalokorukban, amikor még nem ismertük egymást, Józsi egyszer annyira berúgott valami kiállítás megnyitón, hogy az asztal alatt összehúgyozta magát. Nemsokára azonban felébredt, s mivel időközben nagyon fickós lett a kedve, odatántorgott Ágosthoz, és azt mondta neki:

– Hallod... én azt hiszem, megyek. Adj egy rágót, mert hazafelé beugrom a ribanchoz – akkor még nem rettegett ennyire a nejétől, és ezzel a keresetlen szóval illette, valahányszor az nem volt jelen.

Szerencsére azonban eltévedt, beleesett egy árokba, és ott aludt reggelig, így a ribanc nem látta meg a húgyos Józsit. Talán ezért lett később a felesége, és persze sem ezt a történetet, sem a ribanc-dolgot nem ismeri. Nekem viszont, ahányszor Józsival találkozom, mindig eszembe jut, és undorral vegyes röhöghetnékem támad. Meg hát, ha túl is tudnám tenni magam szolid alkoholizmusán és ezen a durva történeten, akkor sem volna túl erkölcsös dolog elvenni a feleségétől. Persze, most úgy beszélek, mintha csak rajtam múlna Józsit magamhoz édesgetni: az is lehet, hogy nem érdeklek őt, és nem is kellenék neki. (*felzokog*) Még neki sem kellek! (*szipogva önt lelket magába*) Igaz, már a temetés napján meg akart dugni, ha jól értettem az apropózását. De visszatérve Ágostra.

Képzeld, mi történt a temetés előtti estén... Itt ravataloztuk fel a szomszéd szobában (rendes, hagyományos temetése volt, amilyent mindig is akart), az első házban, ahogy errefelé mondják. Tisztességesen felöltöztettük, ami nem volt könnyű dolog, mert a teherautó alaposan szétroncsolta a testét. A feje szerencsére épségben maradt, az öregasszonyok csodát emlegettek. Én persze tudtam, hogy csupán a véletlennek köszönhető az egész, de buzgón helyeseltem: a siratóasszonyoknak nem szabad ellentmondani.

Éjfél felé járt az idő, mikor elmentek a nénik, a szomszédok és az összes látogató. Utáltam ezt a virrasztásdolgot, de tudtam, hogy én ezek után is itt, ebben a faluban fogok élni, úgy kell tehát csinálnom mindent, ahogy a helybéli emberek elvárják. Nem akartam ideköltözni soha, de Ágost ragaszkodott hozzá, és mivel az utóbbi időben elég jól kezdett keresni, idejöttünk: főleg azért, hogy majd nyugdíjaskorában a hegyeket festegethesse, pipával a szájában, és közben, hahaha, tejet kortyolgasson.

Elmentek tehát a virrasztók, és csak én maradtam ott Ágosttal. Leültem kicsit, és néztem a fejét: olyan volt az egész jelenet, mint a filmekben – tudja, hajlamos vagyok ilyen gesztusokra, még akkor is, ha nem látnak mások. Elkezdtem a közös imáinkat mormolni, praesente cadavere, azokat, amelyeket korábban együtt írtunk meg arra az esetre, ha valamelyikünk előbb halna meg. A harmadik és egyben utolsó ima közepén tűnt fel, hogy nincs rajta nyakkendő. Nem fért a fejembe, hogyan történhetett, hiszen a nénikkel minden részletre ügyeltünk, és az sem, hogy miért csak akkor vettem észre. No se baj, gondoltam, biztosan valahová elkeveredett, úgyhogy elindultam megkeresni.

De nem elkeveredett, hanem elő sem vettük: a nyakkendőket abban (*mutatja*) a szekrényben tartjuk, vagyis most már csak tartom, az ajtó belső oldalán, és amikor kinyitottam, láttam, hogy a temetési öltönyhöz illő nyakkendő ott lóg a

többi között. Leakasztottam, Ágost fölé hajoltam, és elkezdtem átrángatni a fején, hogy szépen a nyakára tudjam illeszteni. Elég nehezen bújt át, de átbújt, megigazítottam a gallérja alatt, és kötni kezdtem, ehhez ugyanis nagyon értek. Micsoda hülyeség így kiöltözni a temetéshez, ezen az egyáltalán nem odaillő gondolaton töprengtem, amikor Ágost kinyitotta a szemét, rám nézett és így szólt:

– Látod, fiam, megint neked kell megkötnöd a nyakkendőmet, mint eddig is mindig.

Mert soha nem tudta megkötni szegény a nyakkendőjét, soha, de soha, az istennek sem.

Orcsik Roland

Napló, kiállítás-törmelékkel

Szintiszta kiáltás

*Sokáig nem mozdul semmi. Se odakinn, se idebenn.
Mégsem teljes a csend. Susogást hallani. Egészen apró
zörejeket, távoli reccsenéseket. A vastag, fekete erek
fokozatos dagadását. Sötétjükből kiolvad, s szétfolyik a
mélylila lehelet. Hirtelen vörös kiáltás sebzi fel az anyaméh
falát. De még nincs hová, még nem áll készen az idő
a fogadására. Hagynám így, felejtve a remény tolakodó
zöldjét. Mert előbb-utóbb minden szintiszta
várakozássá szelídül.*

Finoman átszűrjük

*Törékeny szögek tartják fogva a nyomokat, a találkozások
túlélő tanúit. Mindenki itt van, aki számít. Aki mégsem, az
másik magánvilágban tárolódik. Nincs olyan vonal, vonás,
mely ne hordana magában valamilyen titkos értelmet valaki
gyűjteményében. Ezért mindenki maga folytatja a rajzolatok
sorát, saját emlékezete szerint. Nem kell hozzá más, csak
egy pici, törékeny szög, amivel finoman átszűrjük az
elröppenő idő lepkeszárnyait. A találkozások néma nyomait.
Ahol senki sem fölösleg. Mindenki számít.*

Útközben

Másnak rejtőzik e tájék. Milyen ország, milyen betűtörmelék az agyagtáblán. Néha kiviláglik egy-egy szó, előtűnnek a tenyérbe rótt sorsvájatok. Aztán megint csak repedések. Egymásban folytatódó határvonalak, hajszálgökök. Szabálytalan, de pontos történetdarabok, útközben.

Vörös és sárga

Óda a tűzoltócsaphoz

Vörös akváriumban alszik a vörös, tűzoltó kígyó. Egészen magába tekeredve emésztgeti álmát. Észre se veszed, lépésről lépésre követi mozdulatod. Elég egy sercenés, kinyílik a szeme. A legapróbb lángra már reszket a vágtyól a teste. És észre sem veszed, csupa lángban állsz. Ne habozz, legyél Te a hős, szabadítsd ki a hosszú testű barátot, s gyönyörködj: a vörös felfalja a sárgát.

A félresikerültek

Torz gölemek, a félresikerültek. Akiknek fütyije vígan danolászik. Akiknek csupa száj az arcuk. Szőrösebbek, mint a kutyájuk. Olykor ránk vicсорítanak, lakmározónának belőlünk. Csak néhány falat, semmi több. Ne fukarkodjunk, van húszunk, csontunk, szívünk is elég. Igazán adhatnánk magunkból egy harapásnyit. S miután csámcsogva elszopogatnák valamelyik ujjpercünk, elégedett mosollyal hálálkodnának. Apa és fia. Kedves kis mutánsok. A letagadottak. Nem tudnak zongorázni, festeni, szépen köszönni. Nem okosak. Nézzünk csak körbe, itt bujkálnak. Ne vegyük tőlük zokon, ha nyáluk véletlen a kivaszt nadrágunkra csöppen. Csupán boldogságra éhesek. Csupán szörnyszülöttek.

Szeged, 2007. szeptember

Egressy Zoltán

A város ilyenkor már részeg

Majdnem éjfél van, amikor felszállok a centrum felé haladó buszra. Kékek, sárgák a fények a parton, pirosak meg zöldek, folyik össze a sok szín a szemem előtt, hunyorgok, világítanak a sötétben, nem tudom pontosan mik, áttörnek az ablaküvegen, bejönnek a fejembe. Egész nap a parton voltam, feküdtem és sétáltam a napsütésben, a forró homokon. Próbáltam vigyázni, nehogy belekössek valakibe. Délután bementem egy kocsmába, egész eddig ott ültem. A poharaim alján jég csillogott, sok pohár, sok jég, ott csillogtál, az arcodat láttam a jégben, azt néztem délután óta. Majdnem éjfél van.

– Emberek, mindannyian örülni fogtok – mondta egy lángoló tekintetű dzseki baszkul, büszkén mutogatott a kocsmá tévéjére, nagyokat nyelt, feszülten várt valamit, nem tudom, meccs következett, vagy beszámoló egy robbantásról, amit ő követett el, nem érdekelt annyira, hogy ott maradjak. Fizettem, fájt már a szemem. Meredt mindenki a képernyőre, néha odasandítottak a dzsekihez, egyelőre nem történt semmi, a tévében másról beszéltek. Kijöttem, az emberek akkor még nem örültek.

Szomorúan ingattad a fejedet, nem bírtam, inkább abbahagytuk. Nem most gondolom át először az egészet, csak most belém harap megint egy kanyar után hirtelen minden, pörgetem vissza az eseményeket. Az ablakon túl feketedik a Vizcayai-öböl, szénfekete, összemosódik az éggel, ahogy napközben összefolyt a víz képe meg az arcodé, az arcod ott volt a tengeren, benne volt, ringatózott rajta. Nagyon sötét van, félek ilyenkor a víztől, még hallgatni se szeretem a zúgását éjszaka, nemhogy nézni vagy belemenni, most viszont bámulom a buszból, a biztonságból. Nekem még ehhez is erő kell, a rátekintéshez, az ital tesz vakmerővé, én attól felbátorodom, mint az igazi hülyék. Úgy tudok csak berúgni, hogy éber maradok, jár az agyam. Abba kellett hagynunk az egészet, nem bírtuk, aztán mégis újrakezdtük, mert úgy se bírtuk, de nem a boldog arcod van előttem, hanem ahogy ingatod szomorúan a fejedet.

Mi mást csinálnék a centrumban, bemegyek mindjárt egy másik kocsmába. Távolodom a helytől, ahol alszom néhány napja, távolít a busz, ma is ott kéne töltenem az éjszakát, majd meglátjuk, így lesz-e. Elfelejttem egy pillanatra, mit akarok, hová megyek, észlelem, hogy elhagytuk a megállót, ahol le szoktam szállni, felpattanok, ki akarok ugrani, aztán magamhoz térek, visszaülök. Maradok. Maradok szépen. Széztavarodtam, forró volt a nap, fáj a szemem a jégcsillogástól,

borzalmas volt a vádló arcodat látni órákon át, mert valahogy kiszállt a tengerből, berepült a kocsmába, a pohárba, ott úszott az italaiban. Amikor elfogytak, áttelepült a jégre. Vádló, pedig tudom, hogy nem haragszol rám. Nézek ki az ablakon, most megint ott látlak a feketeség közepén, vagy inkább csak odaképzellek, hullámozol valami elszánt vízre simulással. Gyorsan keresek egy almaborozót, amikor majd leszállok, egy sidrariát, tovább iszom, nincs semmi más dolgom a város központjában, mit csinálhatnék mást.

Idegesen fészkelődöm majd, úgy szoktam rendelés előtt, most majd olyat kérek, amibe nem kell jég. Txakolit, gyümölcsös fehérbort. Elő kellett volna léptetnem a rajzoló, ki kellett volna neveznem a helyettesemnek, vagy legalább fizetésemelést adni neki, ehelyett megharagudtam rá. Nem akart rosszat, így sikerült a rajz, nem tehet róla. Eszembe jut az idő, mielőtt még szalvéták gyártásába kezdtem, milyen jól kitaláltam, hogy különleges falinaptárakkal foglalkozom majd. Terveztem egy kivégzési módokat bemutatót, a májusé volt a guillotine, a júliusé keréketörés, kapott volna minden hónap egy képet. A nyitólapra, még a január elé extrát akartam, félig tréfának szántam, de csak félig, cirkuszi késdobáló szerepelt volna a képen, ahogy dobja a késeket a nőjébe. Akkor ment el a kedvem az egészsőtől, amikor olvastam, hogy Angliában megjelentek börtönös, körfogalmas, parkolóházas falinaptárak. Ideges lettem, olyankor is fészkelődni kezdek általában.

Lelépek a buszról, szerintem megkönnyebbült a sofőr, viszlát, mondja baszkul, jólesik leszállni, megúsztam hányás nélkül, már nehéz volt tartani, igazából ő úszta meg, a busza. Nem tudja, hogy ez volt a tét az utolsó pár száz méteren, bár talán érzi, néz rám sunyin a szeme sarkából, látott már részeg turistát, vigyorgó barmot eleget. Viszlát, magyarul kiabálok rá, aztán már az utcán vagyok, előre-görnyedek, hányok. Elveszettebb vagyok, mint valaha. Az utca közepére megy az egész, nem törődik velem senki, pedig vannak elegen. Jobban vagyok, nézem a kirakatokat, melyikbe menjek, mit igyak, ja, bort, már kitaláltam, hemzsegnek itt a helyek, telítettek a tavernák, meg szoktam érezni, melyikbe menjek, ahonnan rossz majd az eljövés, de azért meg is könnyebbülök, ha lelépek.

Nagyon jó kreatívjaim vannak a szalvétás üzletben, túl jók, csupa képzőművész, a legfaszább mintákat tolják elé, uraljuk a piacot, a növény-sorozatot szeretem a legjobban, de erős a védett madaras meg a bohócos széria is. Viszik szépen. Igazi meserajzok, a legszebb színekkel, igazi színek, olyan gyönyörűek, remélem, rossz érzés beletörölni a mocskos, zsíros szájakat, remélem, fáj azoknak, akik erre használják. Amikor megláttam az arcodat a terven, azt hittem, elájulok. A lány-sorozat már készen volt, sürgettem a fiúmat, nem volt elképzelésem, hogy milyen legyen, csak annyi, hogy ne gyerekarcot ábrázoljon, a lány legyen fiatal lány, a fiú fiatal fiú, de ne gyerek, az illetékesekre bízom a pontos kidolgozást. Hullámos haj, kék szemek, a legjobb emberem mutatta, amit rajzolt, néztem, bámultam, nem hiányzott sok ahhoz, hogy elveszítsem az eszméletemet. Túl jó kreatív, az se jó, ha valaki túl jó.

Kijelölöm a kocsmát, bemegyek, végül inkább sört kérek, kezdek megboldulni ettől a várostól, nem lennék meglepve, ha belátható időn belül bajom esne, vagy valakivel történne valami a közvetlen környezetemben, felgyulladna

például mellettem valaki. Leülök a pulthoz, az embereket kezdem figyelni, sötét tekintetek, alulról néznek fölfelé, leigázhatatlan, vastag szemöldökű népség, határozottan szembenéznek azzal, aki felém fordul, mindjárt lebuuzznak; vannak nők is, nem is kevesen, helyesek, mindenre elszánt a tekintetük, mellbimbóik ki akarják lyukasztani pólóikat, néznek rám bizalmatlanul, bármire nyitottan. Sört kérek, rosszkedvűen morog a csapos, ahogy odatolja elém. Kérek máris még egyet, majd felváltva iszom. Nem jön be a hely igazán, ahogy kikérem a második korsót, érzem, hogy tovább kéne állnom, de most már maradok, lesz ami lesz, nincs még fél egy se, hosszú még az éjszaka, innen majd átmegek valahova, aztán stoppal visszajutok valahogy a szállásomra. Ez legyen a következő órák gondja, most iszom a sört, valamit muszáj csinálnom, nem megy semmi, semmi, nem tudok szabadulni tőled. Nem érzem itt jól magam, nem passzol a hely a hangulatomhoz, nem jó az íze, nem tetszik a berendezés, stílustalan, a szomszédos kocsmába kellett volna mennem, bordó-kék fényei vannak, majd átnézek, de már most is ott kéne lennem, eleve oda kellett volna mennem, mindegy, most már ez van, ezt jelöltem ki.

Lép egy bizonytalanul felém egy fiatal, borostás fiú, nem nézek rá, a poharamat bámulom, megtorpan, nem jön oda. Hálás vagyok érte, azonnal elküldeném a piczába, baj lenne belőle, itt vannak a barátai. Rólad gondolkodom, most nem látalak a sörben, ezért is hálás vagyok, azon tűnődöm, miért kezdtük újra. Nem történt volna semmi baj, ha nem futunk neki még egyszer. Túl nagy volt a fájdalom, hogy mással lehetsz, arra gondoltam, hogy éljem túl, ha mással mész a tengerhez, mindig vízhez mentünk, mert szereted. Ne légy mással, velem légy. Önzőség, hiúság, büszkeség, ezek ostobaságok, mégis fontosak mindenkinek, de mindegy, nem ez volt a lényeg, hanem hogy szerelmes vagyok beléd. Most ugyanúgy, mint az elején. A jobb szemed tárgyilagos volt mindig, normális, praktikus, de a bal nem, a bal nagyon nézett. Az tudott mindent, benne volt minden, tudta a végét is a történetünknek, ezzel együtt szerelmesen nézett rám. A mesekönyvemben pont ilyen volt a rajz bal szeme, mint a tiéd, a jobb is, a szív alakú arcforma, a szemöldök, az orr íve, a haj esése, színe, minden, minden. Ötéves lehettem, de egy életre megjegyeztem, szerelmes lettem a grafikába, ezt az arcot kerestem ötéves koromtól. Akkor még nem zavart, hogy egy fiú arca tetszik, nem tudtam, hogy ezzel bármi baj lehet, később lett büntudatom, tíz évvel később, aztán újabb tíz év telt el, mire túlléptem rajta, mire nehezen, lassan, bizonytalanul túlléptem az egészen.

Amikor találkoztunk, még csak ismerős voltál, nem ugrott be, hogy láttalak húsz éve egy mesekönyvben, később jutott eszembe. Telepakoltam magam mindenféle érzéssel, előjött minden, ami rád várt, már húsz éve vártalak, félttem, hogy a lányokat szereted, nekik biztos tetszel, ezeknek itt nagyon tetszenél, a hegyes mellűeknek, egyébként tudom, hogy tetszettél a szép lányoknak. Fiúra sosem voltam féltékeny, csak lányokra, ha egy lány vett volna el tőlem, dupla árulásként éltem volna meg. Tele vagyok lánybaráttal, nem tudom ezt megmagyarázni. A szalvétán akkor láttam meg az arcodat, amikor már majdnem egy év eltelt. És nem jutott eszembe, hogy aki rajzolta, talán a könyvből másolta le az arcod, ez nem jutott eszembe akkor, csak az őrjöngő rohamomra emlékszem, majdnem

meggyanúsítottam, hogy ismert téged, a szeretője voltál, aztán az jutott eszembe, hogy a történetekre akar utalni, tud valamit róla, zsarolni akar esetleg. Az egyik sört már megittam, muszáj sietni veled, mert nem elég hideg. Itt van velem az a pillanat, az az érzés, ami akkor volt, amikor először találkoztunk.

A két legerősebb gyerekkori élményem egyike ez a rajz. A másik egy késes rémálom, azóta rettegek minden szúró- és vágóeszköztől. Fodrásznál becsukom a szememet. Nagyon félek a kenyérszeleteléstől, ezt mondtam is neked. Valami végzetes félelem ez, nem tudok szabadulni tőle, ugyanolyan végzetes, mint a szerelmem irántad. Ki fogom rúgni a kreatívomat, nem azért, mert haragszom rá, hanem mert mindig te jutnál eszembe róla. A terveiből próbasorozatot csináltattam, de csak azért, hogy itt legyél velem, hurcolok magammal pár darabot, van nálam most is. De megvalósulni nem hagyom, forgalomba nem kerülhet. Asztalokra nem kerülhet. Nem tudom, miért hordom magamnál, az ilyen füledt éjszakák egyébként is meggyötörnek, hozzá jön még az ital, úgy látszik, nem elég ennyi, beteszlek a zsebembe, veled is kínzom magam. Nemsokára megint rosszul leszek, sok volt a whisky, sok lesz a sör, hánynom kell megint, jön föl valami, próbálom lenyomni egy korty sörrel, nem akarok feltűnést. Szeretnék eljutni a WC-ig, de nem esik jól megmozdulni, ráadásul a bejáratánál ott áll a hely két kidobója, gúnyosan néznek rám, közben cigiznek, pedig biztos nem szabad, úgy látszik, nekik lehet. Ki szólna rájuk, a helyiség két legerősebb emberére?

Bántottak téged a szerelmünk miatt, tudom. Én voltam a fickó, aki miatt hörögve sírsz a telefonban. Ez voltam én a barátaidnak. Keresem a bajt magamnak egy ideje, de neked nem akartam semmi rosszat. Gyáva vagyok, viszont szívesen verekszem, főleg, ha a pofámba bámulnak olyan képpel, ami felbosszant. Néz ez a két ember egy ideje, néz négy másik is, terveznek valamit, vagy csak üldözési mániám van. Ha felhúzom magam, könnyen kötekedni kezdek, de látom a végét a dolgoknak, tudom, hogy nincs értelme. Minden miattad van, és semmiről se tehetsz. Így marad ez már. Azért nem hétköznapi, ahogy befejeződött, kaptam magam, és elhúztam akkor onnan, csúnyán otthagytalak, ez tűnt a legemberibbnek, nemcsak magam miatt, hanem azért is, mert nem akartam, hogy a szükségesnél többen tudjanak a kapcsolatunkról, nem akartam rosszat neked, úgylis eleget bántottak.

– Durva dolgok történnek ma éjjel – mondja a társaság egyik tagja a másiknak, baszkul persze, de megértem, közben mintha rám sandítana, lehet, hogy ez túlzás, de nagyon úgy tűnik. Fegyelmезem magam, nem akarok semmiféle felfordulást előidézni. Talán nem velem foglalkoznak. Ebben a kocsmában nincs tévé, mire gondolhat a durva dolgok emlegetésével, valami van a levegőben, kintről üvöltés hallatszik időről időre, gyakori a fékcsikorgás is, káromkodnak és röhögnek felváltva. Mindenki részeg, az egész város részeg. Családokat nem látni az utcán, ez szokatlan, éjszaka van, de éjjél után itt kisgyerekekkel szoktak sétálni a szülők kézen fogva, most valamiért nem, most mindenki vad, mindenki felnőtt, lázasan akar élni, biztos telihold van. Túláradnak az érzelmek, erősebbek a hangok, viszonylag hosszú idő után most jelensz meg előttem, nem a pohárban, nem a sörben, nem is a korsót nézem, csukva van a szemem, mert megint megfájdul, egyszerűen itt vagy előttem a szemhéjam mögött, mosolyogsz, nagyon szép vagy.

Lüktet a torkomban valami, nem az alkohol, a szemfájást leszámítva kifejezetten jól vagyok. Nem kéne már, most már nem kéne beléd roppanni, de valamit mint-ha akarna tőlem ez az éjszaka, valamit akar, nagyon durván ver a szívem.

Méregetek jó ideje, mégis muszáj lesz bemennem a WC-re, lehet, hogy utánam jönnek és megvernek, valószínűbb, mint az, hogy nem. Felállok, lassan, tényleg nem akarok bajt, elindulok, visszatér a rosszullét, ha a padlóra hányok, azonnal megsoroznak, ezt pontosan érzem, még az lenne a legkevesebb, ha csak kirabolnának, de az se jó, megtalálnák a szalvétákat, kinevetnének, és akkor téged is kinevetnek, azt nem bírnám. Ugye megbocsátottad, ami történt, te? Ugye meg? Lassan lépek, mint amikor nedves gőzből haladok kifelé, olyankor is fáj minden mozdulat, égeti az arcomat a forróság, számolom a centimétereket. Soha nem a testek miatt mentem fürdőbe, soha. Nem is figyeltem senkire. Nem a fiúkba vagyok szerelmes, hanem beléd. Pisálni akartam, de sikerül hánynom is, biztos kihallatszik, bár nagy a zsongás, elég hangosan öklendezem, most már vége van, kiürültem teljesen, jól vagyok, tiszta vagyok. Lehet töltekeztem megint. Vissza kéne térnem a whiskyre, csak félek a jégtől, a sör jó, abban nem kísértesz. Emlékszem a napra, amikor elkezdtelek látni mindenben, minden-kiben, amikor elkezdted mindenféle testben, archban járkálni körülöttem, jöttél szembe az utcákon, rettenetes volt, nem tudom, hogy bírtam hozzászokni. Egy ideig vártam, hogy elmúljon, de hiába figyeltem, méregettem magam, így maradt minden.

Nem tudtam soha senkivel megbeszélni a dolgokat úgy, mint veled. Ez az egyik. A másik te vagy. Ahogy kinézel. Látod, jelen időben mesélem, mert itt vagy velem, hozzád beszélek, gondolkodom, minden miattad van, hogy mit szólsz hozzá, ugye ügyes vagyok, jókat csinálók, te is úgy gondold, neked készül minden mozdulat és pillanat, nagyon hiányzol, biztos azért keresem a bajt egy ideje, hogy vége legyen a szenvedésemnek. Nem tudom, te mennyit szenvedtél, nem lehet gyors az ilyesmi, hebegve esküdöztem, hogy nem láttalak, beszéltem összevissza, kitaláltam valamit, mikor láttalak utoljára, nem faggattak túl sokat, letagadtalak, de nem éreztem, hogy elárultalak volna, nincs jelentősége, hogy szerintük bűnhődöm-e, bűnhődöm, hogy tudnának annál nagyobb büntetést kiszabni rám, mint hogy nem vagy, ennél nagyobb büntetést soha senki nem tudna adni nekem.

Megiszom még ezt a sört, fizetek, nem kérek többet, most, hogy kiürültem, már könnyen le tudom tolni, aztán kimegyek, sétálok pár órát, visszagyalogolok a szállásomra. Nem stoppolok. Hajnalra ott leszek. Lehet, hogy ma rászánom magam, és megpróbálok megszabadulni a szalvétáktól, hülyeség ez, gyerekiség, itt hordozlak, teljesen felesleges, úgyis itt vagy bennem, nem kell ahhoz képmás. Intek a csaposnak, kelletlenkedik, aztán számol, nyilvánvaló, hogy nem vagyok szimpatikus a csávónak, kifizetem az összeget, nem először mér végig, mindjárt beszólok neki, talán kiverik belőlem a fájdalmat. Jobb lenne, de aztán mindössze egy fitymáló grimaszt vágok, ha akartok, ugorjatok rám, provokációnak megteszi a grimasz, de nem akarnak bántani, csak néznek, ahogy a kijárat felé haladok, eldöntöm, hogy a séta előtt még bemegyek a bordó-kék almaborozóba, mégis megiszom egy txakolít.

Kijövök az utcára, picit hűvösebb van, mint mikor bementem, vagy csak fáradok, azért fázom. Le kéne vennem a ruhámat, ki kéne rázogatom belőle a part homokját, viszketek egy ideje, az is igaz, hogy nem annyira a ruhám van tele, inkább a bőröm. Ki kéne izzadnom a sok mérget, az emlékeket, bele kéne merülnöm valami tisztító zagyvalékba, vagy egyszerűen sokkal brutálisabban kéne szétinnom magam, innom kellene eszméletvesztésig, de nem megy, ez soha nem ment, az agyam mindig dolgozik, részegen is világosan gondolkodom, csak a gátlásaim gyengülnek vagy tűnnek el jó esetben teljesen. Végeztem a mai nappal, a következőnek sem lesz más a koreográfiája, mint ennek volt, mindegy, hogy csomaggal, szatyorral vagy üveggel a kezemben indulok, valamit fogok majd és elindulok reggel, megyek a forró napon, sétálok, nézem a vizet, félek tőle, de vonz, ott leszel benne holnap is. Nem akarok most még erre gondolni, a hűvösödésnek örülök, elég ennyi kis érzés arra a pár pillanatra, míg az utcára érek.

Magamnál vagyok teljesen, nagyon is, túlságosan is, mégis megtántorodom, nem esek el, nem tudok, reflexszerűen lépek mindig jó helyre. Felfigyel rám egy hangos társaság, ők azok, a helyiek, kijöttek ők is, talán utánam, nem tudom. Röhögni kezdenek, nem akarnak segíteni, körbeállnak és mulatnak rajtam, nézik a részeg faszt, tapsolni kezdenek, mintha erősödne a hangjuk, de lehet, hogy az utcazaj dübörög a fülemben, közvetlenül az agyamban lüktet ez a valami, tompa, félelmetes, megvan, persze, már tudom, a vízzúgás, azt hallom, lebuktam a víz alá, hogy boldoggá tegyelek, nem sikerült, nem volt elég levegőm, feljöttem, neveltünk, aztán te mentél le, bevettél a szádba, fogtam a fejedet, egy idő után gyanús lett, mintha fel akarnál jönni, de nem engedtelek, ennyit kibírsz, nem hiányzott már sok, jó volt, pár másodperc kellett még, nyomtam le a fejedet, a hajadat markoltam, lent tartottalak, talán abban a pillanatban fulladhattál meg, amikor szétspricceltem a szádban, keményen, szorosan tartottalak, a közelben senki nem volt, senki, azonnal tudtam, hogy meghaltál, felrántottalak, kétségbeesetten rángattalak, de már késő volt, zihálni kezdtem, mint ahogy most, amikor elesek végre, röhögnek körülöttem, „baszki”, kiáltok ösztönösen és köpök egyet feléjük, zokon veszik, már nem röhögnek, csöndben vannak, kurta mondat harsan, lépnek egyet felém, kés éle villan az arcomnál, még egy, a hasam alján érzem az első dőfést, gyorsan dolgoznak, szaporán jár a kezük, alig fáj, esküszöm, alig fáj, fények villanását látom, megcsillannak a késeken, kékek, sárgák, pirosak meg zöldek, folyik össze a sok szín a szemem előtt, hunyorgok, világítanak a sötétben, nem tudom pontosan, mik, áttörnek a szememen, bejönnek a fejembe, még egy kicsit figyelem, mi történik, jár az agyam, egy kicsit még magamnál vagyok.

Szöllősi Mátyás

Gyulladás

*A záróizmok összehúzódásának hiánya.
Az izzadás. Fosás, nyílvános helyen.
S a közízlés számára furcsa pillanat
látni, testedből mi maradt
fogyás után.
Megbetegedtem.
A görcseimet értelmezni kellett
az orvosoknak.
Engem csak dühített az egyre lassulás,
s hogy nem az élvezettől nyúlok el
puhán. A bódulatban fájdalom zavart.
Az ismeretlen kór
régí vágású félelmet okoz:
félt, hogy elrabolja
fiatal életét.*

*Tudtára adni egy magányos
érdeklődőnek problémáimat;
viszontagságos élvezet –
határidőre tisztázni helyzeted.
Emlékszem, kávét rendeltem, talán
rá is gyújtottam mellé.
Igen, és csak azért tudom, mert
az első hányás íze megmaradt.
A mellékhelyiségekbe költözöm
fölélni minden készletem.
Ujjam nyugalmi állapotban –
Gyomrom magától visszaad ma mindent.*

*A görcs merev üvegszilánkjai.
S velük határozni irányokat.*

Nehéz volt. Nehéz.

Kötelező gyász

*A gyászok ideje következett.
Ahogy halál dorombol mindenütt.
S mindig anyámra néztem, hogyha metszett
játéka csapdosott fejünk fölött.*

*És zaklatottan vizsgáltam a testet;
a formában bujkáltak szemeim –
S a koncentrációban megzavartak
elhasználnak túnt lélegzeteim.*

*E vizsgálódás a tetszés jele,
egy egyszerű, kimondatlan kis bók volt,
ahogy a kisgyermek csillám-szeme
egy újnak látott mozdulatra csókol.*

*Így űztük egymást, én, a lehetőség
s ahhoz az ágyhoz szögezett anyag.
Úgy hittem, hogyha megérintenék,
csukott szeme nyílna, nem lenne vak.*

*Megszólítana még az az idő;
a sokat hallott és talán tapasztalt.
A most sápadtan elhúzódo teknő
tán annyit mondana: „Nézz rám, s magasztalj!”*

*Már akkor is csak kényszer szülte bennem
e konok-zivatarnyi áthatást –
S a rettegés a belső zsebeimben
az élet ünnepélye, semmi más.*

*Félelmünk néha szentnek hirdeti,
ahogy a vérsejtek kiszáradt ágya
még visszaszól s szándéka lüktetni:
muszáj, hogy rázokogjunk vánkosára.*

Sárándi József

Haladék **Lillának nem Csokonaiul**

*Mint kivel
egy önuralmát-vesztett lift
zuhantában szép lassan megáll*

*Ocsúdás kábulata
a kegyelem pillanatában*

*Haladékot kaptál megint
s bizonyosságát annak
hogy LÉTEZIK*

*Nem érzel hálát
Semmit nem érzel
Egy kedves női arc
jótékony tekintetében élsz
Ő a szeretet megtestesülése
Vele akarsz azonosulni
Szeretetté alakzanál te is*

*Isten majdnem olyan szomorú
mint ti
egymást általa megválthatók*

(1981)

Magasles

avagy egy kultúrdarwinista följegyzése

„A kultúra úgy hull le rólam,
mint boldog szeretőkről a ruha.”

József Attila

*Más vette el szüzességem
más vette el tiédet is
Másokat szerettünk
és mások szerettek minket
mielőtt
egymás boldogtalan ölebe taszított
a bor
s a külön-külön elhagyattatás*

*Szépségem kicsi ringyóm
professzornője a szerelemnek
ágytól ágyig tántorgunk
vályog-palotám szobáiban
Padlóról zongoratótőre hágunk
s miközben szentséges jónid dúlom
lábaiddal klimpírozol*

*Rothadó rózsaszirmok almák
emlékét mossa buggyanó nedvünk*

*Gyönyörű a billéd – suttogod
a páncélkazettás
ébenszín hangszeren elomolva*

*A Magaslesre gondolsz
hol a Nagy Vadász tekintetétől
félszegen dugócskáztunk
hogy aztán a földszagú ibolyaszagú
gerinclázító tavasz-alkonyatban
legfelső fokon beléd élvezzek*

*A vadak érezhetnek akkora gyönyört
intellektustalan áldott ösztönükkel*

(1981)

Áldozat

*Hasonlítottok ti mind olyankor
legyen bár tágra nyílt
vagy befelé-tündöklő arcotok
Mintha egy ismeretlen Isten
mindig elsarcolná
kiküzdött legszebb pillanatunk
S én a teremtés balekja
szerelemnek képzeltem
testünk lelkes mechanikáját*

*A gyönyör
magányos előjátéka csupán
egy Nagy Kozmikus kielégülésnek?*

*A dolog azért is elgondolkodtató
mert kín- és kérézeteket kifejezni
(nyelvi nonszensz)
egyazon jajszóval tudunk*

(1981)

(Ön)vádirat

*Ne mérj rám több csapást Uram
Látod mily elszántan pusztítom magam
Hagytál volna munkásnak egyszerűnek
asszonyhoz gyermekhez húnek
ki családba simulva-ágyazódva
talán csak sejtí mire lenne módja
De te valamit elrontottál bennem
kik szerettek mind elhagytam hessegettem
Az asszonyból magzatot kapartattam
Fáradt szomorú és üres vagyok – én akartam
Színes pokol az életem
mikor a bor vörös fényébe nézek
de ha a jövőre gondolok: félek félek*

(1986)

Idegenség

*Ne térj sehová vissza hol boldognak hitted magad
Egykori jelenléted mára emlék üres forma
Hűlt helyedre lelsz a kiégett sivár városokban
Lehangolt díszlet a szeretkezések parkja háza
A régi szobák kicserélt tapétái s a posztterek
idegen izzásokat zárnak körül*

*Kihalsz mielőtt végleg eltávoznál
s miként a korosztályuk túlélő öregek
megnyugszol betöltvén küldetésed*

(1982)

Bipoláris poétika*

*Írj meg mindent
s az ellenkezőjét is.*

**Harmadik lehetőség:
a megvilágosodás
pillanataiban
ne írj le semmit
a titkok sugallataiból.*

(2000)

Bónis Ferenc

Erkel alakja Kodály írásaiban

Új korszakok újat mondó képviselői többnyire elhatárolják magukat az őket közvetlenül megelőző időszak nagyjaitól. Ez természetes magatartás, hiszen valamilyen formában deklarálniuk kell, hogy ők más akarnak, mint amit az előttük járók akartak és tettek.

Mint életének és munkásságának oly sok megnyilvánulásában: Kodály Zoltán itt is eltért a szokványtól, a közvélemény elvárásától. Zeneszerzői, tudományos és nemzetnevelői mukássága mindenképp új fejezetet nyitott a magyar művészet, tudomány és pedagógia történetében. De új jelenség volt az is, hogy irodalmi-publicisztikai műveiben nem az elhatárolódás kimondására törekedett, épp ellenkezőleg: annak vizsgálatára, hogy melyek azok a szálak, melyek egybefűzik őt és törekvéseit a múlt neves vagy névtelen mestereivel és azok tetteivel. Más szóval: tudatosan kereste szellemi őseit. *Magyarság a zenében* című, 1939-ben írt alapvető tanulmányát e szavakkal fejezte be: „Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják, cseremisiz fogja, másikat Bach és Palestrina. Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Azsia kultúrája közt nem ide-oda hanyódo komp lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld? Feladatnak elég volna újabb ezer évre.”¹ A megállapítás, több tekintetben is, figyelemre méltó. 1939-ben, a II. világháború kitörésének esztendejében korok és kultúrák oszthatatlan egységéről szól, hivatkozva a „kompország” vízióját elsőként megörökítő Ady Endrére.

De Bachnál és Palestrinánál, a votjakoknál és cseremiszeknél közelebbi felmenőkre is utal, a magyar ősök galériájában mindenekelőtt Erkel Ferencre. Kodály összes írása, a *Visszatekintés* legújabb kiadásának tanúsága szerint, 1921-ben tartott először előadást Erkelről, utoljára pedig 1966-ban, a halála előtti esztendőben szólt róla. Negyvenöt év alatt, az érintőleges említéseket figyelmen kívül hagyva, huszonegy alkalommal foglalkozott írásaiban Erkelrel, három ízben teljes előadást vagy cikket szentelve munkásságának.

Első Erkel-előadását 1921. április 3-án, Gyulán tartotta Kodály. Ezen a napon vándorgyűlést rendezett itt a Magyar Néprajzi Társaság, ennek egyik előadója a zeneszerző volt. „...önként kínálkozott a gondolat – mondotta bevezetésül –, hogy a város híres szülöttének, Erkelnek a népzenevel való kapcsolatát vizsgáljuk.”²

Majd így folytatta:

„Ezt a kérdést két oldalról lehet nézni:

1. Hatott-e a népzene Erkelre?
2. Hatott-e Erkel a népzeneire? Elterjedtek-e egyes dallamai? Az első inkább zenetörténeti kérdés, Erkel egyéniségére fontos, a második inkább a folklórt érdekli. Természetes, hogy ezt választottam.”³

Az idő és a kutatószerencse, három évtizeddel később, lehetővé tette Kodály számára, hogy válaszoljon az első kérdésre is – vagyis, hogy hatott-e a népzene Erkelre. Erre még visszatérünk. Először azonban lássuk: milyen bizonyítékokat vonultatott fel 1921-ben a második kérdésben: hogy hatott-e Erkel a népzeneire? Mert az, hogy Erkel egyes hazai zeneszerző kortársainak – Simonffynak, Szentirmaynak, Dankónak – számos dala elterjedt a nép körében, az műfajuk természetéből adódott. „Nem így Erkel művei – fejtegeti Kodály

–, amelyek közt afféle könnyed dalok nincsenek... Útjuk a néphez nagyon meg van nehezítve, nem utolsó sorban azért is, mert ízlésben is az emelkedettebb stílusra való törekvés és az olasz zene hatása meglehetősen távol tartja őket a néptől. – Nem csoda, hogy mindössze két melódiáját ismerjük, melyek a nép közé lejutottak.”⁴

Kodály itt elsőnek egy Hont megyei dudás játékát idézte, aki a Hunyadi-opera *Meghalt a cselszövő*-kórusát így fújta el hangszerén, anélkül, hogy Erkel nevét, a dallam származását ismerte volna:

II/141

Erkel témájának fennmaradt énekelt népi változata is, ezt Bartók gyűjtötte 1918-ban summás lányoktól, Szolnok megyében:

Jánoshida, Szolnok m. 1918. VIII.
Bartók B. gy. summás lányoktól

1. Kasz-nár u - ram ma - gá - ról is meg - em - lé - ke - zünk,
2. De mi már azt el - fe - lejt - jük, most már el - me - gyünk,
A - zért, hogy a liszt - mé - rés - nél ki - bab - rált ve - lünk.
Le - het, hogy a jö - vő nyá - ron visz - sza se jö - vünk.

II/142

Egy másik népdalban, melyet Kodály 1906-ban gyűjtött a Nyitra megyei Zsérén, a Hunyadi-indulóra ismerünk. Az induló nem része az operának, hanem annak két témájára épült önálló mű. Íme, a hatására született zsérei népdal:

Zsére, Nyitra m. 1906. Kodály Z. gy.
kislányok éneklik

Allegretto

Szé - lés a Ti - sza, ma - gas a part - ja,
Nincs az a le - gény, ki át - u - gor - ja.
Ez a Já - nos át - u - gor - ja, még a lá - bát se sá - rit - ja,
Az csak a le - gény, az csak a le - gény!

II/143

Hogyan kerültek Erkel dallamai a néphez? Kodály így válaszol a kérdésre: „Valószínűnek tartom, hogy a városi hatás egyik fő csatornáján, a katonaeleten keresztül jutottak efféle dallamok a faluba. Katonazenekarok állandóan játsszák [mármint az indulót] s a sok zenés kirukkolás beleplántálhatta őket a nép fiainak fülébe.”⁵

Ezekből az egyezésekből fontos tanulságokat von le Kodály. „Egy falusi plébános erősen vitatta, hogy a nép dalaiban semmi eredeti nincs, minduntalan ráismerünk városi szerzők dalainak elrontott töredékeire.”⁶ Kodály véleménye: „...az a változás, ami rajta végbement, nem véletlen, nem szeszély, hanem a nép fantáziájának, ízlésének, gondolkodásának egészen határozott irányú munkája...”⁷ Ez azonban csak egyik rétege népzeneinknek: „egy mesés gazdagságú eredeti dallamkincs él még a nép közt. Egy régi magyar zene meg nem szakadt tradíciójának utolsó állomása ez, melyet sikerült még életben találjunk.”⁸

Ez a Kodály-előadás nem jelent meg elmondása idején. Hogy miért nem? Mert senki nem kérte el közlésre a kéziratot. Csaknem négy évtizeddel később, 1960-ban, emlékkönyvet jelentetett meg Erkel születésének 150. évfordulójára a gyulai múzeum. Igazgatója, Dankó Imre, Kodályhoz is fordult kéziratért, és megkapta tőle az 1921-es előadást, utóhanggal kiegészítve. Így az első közlés érdeme Gyula városáé. Utóbb három alkalommal is visszatért Kodály *Erkel és a népzene* témájára – erről a továbbiakban szólok még.

Hadd térjek rá Kodály olyan írásaira, melyekben Erkel zenetörténeti jelentőségével foglalkozott. Részlet *Magyarság a zenében* című nagy tanulmányából, mely 1939-ben jelent meg:

„...a keleti zene többszólamúsítása lassan, de biztosan bekövetkezik... A mi első symphonetáink, néhány elszigetelt kísérletet nem számítva, mintegy száz éve tűnnek fel. Eleinte alig tehettek mást, mint készen átvett európai sablonokat alkalmaztak akár régebbi, akár maguk szerzette magyaros dallamokhoz... Talán csak Erkel operáitól fogva lehet már a többszólamúság stílusában is nemzeti vonásokat keresnünk. – Ha például a német többszólamúságot jellemzi a kísérlet bizonyos túltengése, Erkelnél észrevehető, mennyire őrizkedik ettől, mennyire vigyáz, hogy a dallam szárnyalását a kísérő apparátus meg ne kösse. Dallamstílusa eklektikus, az olasz stílussal való közössége nemzeti önállósága rovására esik. De vertikalizmusa latin mérsékletével olyan útra lépett, melyről a magyar többszólamú zene később sem igen fog letérni.”⁹

Erkel olaszos dallam-orientációját részletesebben fejti ki ugyanez a tanulmány, az akkoriban divatos fajelméletek idején feltűnően nagy hangsúllyal mondván ki, hogy Erkel, családjának idegen (német-holland) származása ellenére is, közel jutott a magyar stílusideálhoz.

„Amiben oly különböző egyéniségek, mint Erkel és Liszt megegyeznek: – írta Kodály – a dallam uralkodó szerepe, gazdag, beszédes ritmusok, világos formák, tiszta színek, mind kedves a magyar ízlésnek. Amiben különböznek egymástól: egyiknél olasz, másiknál magyar elhajlás.

Hogy Liszt műveinek nem elég magyar a levegője, természetes: nem élte eléggé a magyarság életét, nem ismerte kultúráját. Ifjúkori halványult emlékekre és írott-nyomatott forrásokra volt utalva, ha magyarul akart zenélni... Mégis: nem egy régi, törzsökös családból származó zeneszerzőnk műveiben magyar jellegnek nyomát sem találni. Liszt, Erkel, Mosonyi régi családja híján is közelebb jutottak egy magyar stílusideálhoz, mint korukban bárki más. Lelki magyarságuk többet tett, mint a vér. Ami gátat vetett törekvéseiknek: a magyar zenei önismeret akkori fejletlen állapota. A hagyományt nem ismerték, hogyan kapcsolódhattak volna bele? Meg közönségük sem volt elég, hogy bátorító visszhanggal kísérje útjukat.”¹⁰

A XIX. század végének hazai zeneéletét Kodály úgy jellemezte, hogy az három, teljesen elkülönült részre oszlott. A városban a zenei műveltek idegen remekműveknek hódoltak, a középosztály zenei bibliája a népies műzene volt, a harmadik réteg pedig a parasztok által fenntartott népzene. A zeneileg műveltek viszonyát a magyar kezdeményezésekhez így írta le Kodály: ez a szerfőlött vékony réteg „magyar jelleget a magasabb zenében, némi

leereszkedéssel, Erkel operáiban és Liszt rapszódiaiban látott. Más elszigetelt kísérletek sikertelenségéből leginkább azt a meggyőződést szűrte le, hogy a magasabb művészi magyar jellegű zene csak álom. A cigányzenében előadásra kerülő népies műzeneirodalmat ez a réteg nem tekintette művészi zenének...¹¹

Az alulról felfelé érvényesülő kulturális hatást – fejtegette Kodály – „csak a felsőbb réteg aktivitása hozhatja létre. A felső réteg akkor kezd érdeklődni a népművészet iránt, mikor a művészi technikai fejlődés kezdőfokán túl van... Ezt a fokot nem értük el a XIX. század előtt és az 1830 táján felbukkanó népdallamok egyre jobban érzetik hatásukat a műzenében.”¹² Ezt a periódust „Erkel–Egressy–Mosonyi-korszaknak”-nak nevezi Kodály.¹³ Megállapítja azonban: kezdeményezésük „még alig fejthette ki hatását, mikor végét szakította egy nagy idegen áramlat, mely a századvégi Wagner-kultuszban ért el tetőpontjára.”¹⁴

A *Meghalt a cselszövőt játszó honti dudás történetét* – a nép közé került, folklorizálódott műzene példajaként – Kodály beleszötte alapvető összefoglalásába, az 1937-ben megjelent *Magyar népzene*be is, kottapéldás bizonyítékkal.

1940-ben az Operaház felújította a *Bánk bánt*. A színházvezetés úgy döntött, hogy a címszerepet ezúttal, Palló Imre magyar operahőseinek kiválóságát elismerve, bariton énekes-sel énekelte. Ez a döntés csak a partitúrán végzett átalakítás után volt lehetséges, hiszen Erkel eredetileg tenoristának szánta Bánk szólamát, melyet a bariton hang adottságainak megfelelően mélyebb regiszterbe, más hangnembe kellett helyezni. Ez Bánk bán áriáiban és az őt is szerepeltető duettekben és más együttesekben, a régi és új anyag közötti átmenetekben is, új partitúrát igényelt. A sajtó és a közvélemény vegyes érzésekkel fogadta az átdolgozás tervét. A vitához hozzászólt Kodály is, aki – legkedvesebb énekese, a *Háry János* címszerepét és a *Székely fonó* férfi főszerepét éneklő Palló Imre miatt – nem szemlélte közömbösen az érvek és ellenérvek csatáját. Rövid nyilatkozata tökéletes helyzetképet adott és tárgyilagos ítéletet mondott. Szövege ennyi:

„Mindazok, akik előtt Katona József Bánk bánjának alakja lebegett, alighanem már annak idején is meglepetéssel fogadhatták, hogy az Operaházban tenoristára bízták ezt a főszerepet, amely sokkal inkább komor, mélyhangú énekest kívánna. Lehetséges, hogy Erkel Ferencet az akkori közfelfogás indíthatta erre, amely szerint főszerepet csakis tenoristának tudtak elképzelni. Az is lehetséges, hogy olyan rendkívüli tehetségű tenoristája volt, akiről úgy találta: éppen ő benne kelt teljes illúziót az alak. A magam részéről nagy érdeklődéssel várom az Operaház mostani kísérletét, és lehetségesnek tartom, hogy Bánk bán valódi karaktere ezzel a választással még csak szembetűnőbb lesz.”¹⁵

Kodály szavainak igazságát hangzó bizonyíték is megerősíti. A *Bánk bán* bariton-változatának fennmaradt ugyanis néhány részlete hangfelvételen – hatása nem csekélyebb ebben a formában sem. E bariton-változat 1953-ig maradt az Operaház műsorán, akkor ismét felújították, és Simándy József „visszavette” a szerepet a tenoristák számára.

1953. május 28-án Szabolcsi Bence előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián, *Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben* címmel. Az előadáson jelen volt és ahhoz hozzászólt Kodály Zoltán. Ebben Erkelt is szóba hozta; tulajdonképpen itt válaszolt 1921-es gyulai előadásának nyitva maradt kérdésére, hogy ti. hatott-e a népi (és népies) zene Erkelre.

E válasz előzménye, hogy egykori tanítványa, Dávid Gyula, a Nemzeti Színház későbbi zenei vezetője, az intézmény kottatárában ráakadt azokra a népszínmű-zenékre, melyeknek többségét Erkel az 1840-es években, tehát a *Hunyadi László* évtizedében komponálta. Ezek: *A kalandor* (Ney Ferenc színműve, 1844), *Két pisztoly* (Szigligeti Ede színműve, 1844), *Zsidó* (Szigligeti, 1844), *Debreczeni rüpők* (Szigligeti, 1845), *A rab* (Szigligeti, 1845), *Egy szekrény rejtelve* (Szigligeti, 1846), továbbá egy dallam Tóth Ede népszínművéhez, *A tolonchoz* (1876). Ezek felfedezéséhez az alábbi kommentárt fűzte Kodály 1953-ban:

„...kevesen tudják, és sohasem emlegetik, hogy már Erkel Ferenc elindult azon az úton, amelyen a zenét a nép felé, a népet a zene felé közelíteni lehet. Egész sor népszínmű zenéjét írta meg, népdalok

felhasználásával.” *„Kár, hogy nem ment tovább. Túlságosan nagyra látta a távolságot népdal és opera között, hogysem áthidalására döntő kísérletet tett volna. Pedig e nélkül nem remélhető, hogy a nép és a magasabb zene valaha összekerüljön.*

Hogy a nép hangját megszólaltassuk, előbb meg kellett ismerni, a falusi rezervációból, ahova az idegen befolyás nyomása elől menekült, újra a nemzet színe elé kellett hozni, az egész nemzetet ráismertetni. Ez hosszú időt kívánt és ma sincs befejezve. Újra ott kellett kezdeni, ahol Erkel abba hagyta. Így lett a Székely fonó igazi kollektív mű, amelyben a symphoneta csak társszerző, afféle Homérosz. Ezen a korszakon keresztül fejlődhetünk csak – ha minden kedvez – olyan nagyobb egyéni művekig, amelyekben a nép majd magára ismer, mert úgy érzi, köze van hozzá, része van benne, olyan, mintha maga írta volna.”¹⁶

Ugyancsak oda kell figyelni, hogy Kodály megállapításai között mi az a fenti szövegben, ami Erkelre, és mi az, ami önmagára vonatkozik. Ám mindenképpen tény, hogy Erkel elismerte szellemi ősei egyikének. Amikor pedig 1921-es előadását 1960-ban elküldte közlésre Gyulára Dankó Imrénének: a régi kéziratot kiegészítette *Utóhang* címen 1953-as hozzászólásának idevágó részletével.

1965-ben rádió-előadást tartott ugyanerről a témáról. Kívánságára abban elhangzott Erkel népszínműzenéinek több dala.

Gyermekkarok című 1929-es cikkében – négy évvel a *Villő* és a *Túrót eszik a cigány*, tehát az első Kodály-gyermekkarok bemutatása után – Erkelnek is jut egy bekezdés: *„Ha Erkel Ferenc csak egy-két kis kart írt volna gyermekeknek: ma többen hallgatnák operáit. Senki se túlságosan nagy arra, hogy a kicsinyeknek írjon, sőt igyekeznie kell, hogy elég nagy legyen rá.”¹⁷* Olyan szavak ezek, melyeknél megint csak nehéz eldönteni, hogy a romantikus operaszerzőre vagy önmagára vonatkoznak-e.

1960-ban Erkel-emlékülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémia. Az ülés Kodály megemlékezésével kezdődött: ennek keretébe foglalta legrészletesebb, leggazdagabb Erkel-portróját. Ezt mondta:

„Százötven éve született Erkel Ferenc, olyan korban, amely vulkanikus kitöréshez hasonlóan ontotta a nagy embereket, olyan atmoszférában, melynek melegét ma is érezzük, jóformán abból élünk. Százötven éve született, de máig él, mert maradt olyan műve, amely nélkül nem teljes az Opera műsora.” *„Erkel tehát nem kell exhumálni, megvan és meglesz a közönsége még soká. Más kérdés, hogy zenetudományunk megtett-e mindent egyénisége, műve, pályája jobb megértésére.”* *„Most került elő egy ismeretlen kézírata, Bánk bánt elemzi benne, jelenetről jelenetre meghatározza, hogy itt olasz, ott francia, másutt kontrapunktos, azaz német stílust tartott alkalmasnak az illető drámai helyzet aláfestésére. Ezzel szegült szembe Mosonyi, mikor ezt a követményt állította föl...: Hogy egy magyar dalmű e nagy jelentőségű melléknevet valódi megérdemelje, szükséges, hogy annak minden szellemi mozzanata magyar legyen; mit leginkább nemzeti zenénk lénye, jelleme s sajátságainak művészi tanulmányosság s öntudatossággal leendő föl-fölhasználása s kiaknázása által lehet csak elérni.”¹⁸*

„A magyar opera fejlődésének egy másik akadálya volt a drámai érzék és hagyomány hiánya irodalmunkban, mert ha Bánk sikere fele részben Katona érdeme, más darabjainak a szövegek könyv legalább annyit ártott, mint a halványabb zene. Fialat zenetudományunk feladata Erkel előzményeit, pályája akadályait, fordulatait új szempontok szerint megvilágítani, tanulságait a jövőre levonni.”¹⁹

Kodály tehát, bár világosan szólt kettejük különbözőségéről: soha nem határolta el magát Erkeltől. Munkásságát a magyar zene fejlődésének ugyanabban a folyamatában látta és láttatta, melynek későbbi állomását Bartók és önmaga zenéje alkotta. Érdemeit tehetségéből és tudásából vezette le, hiányosságait kora magyar műveltségének általános helyzetéből. Ennél nagyobb megértést és méltánylást egy másik alkotótól aligha kaphatott volna Erkel.

Jegyzetek

Valamennyi szövegidézet forrása Kodály írásainak, beszédeinek és hiteles nyilatkozatainak háromkötetes gyűjteményes kiadása, a *Visszatekintés*, szerkesztette Bónis Ferenc. I–II. kötet: Budapest ¹/1964, ²/1975, ³/1982, ⁴/2008. III. kötet: Budapest 1/1989, ²/2008.

- 1 II: 260. lap
- 2 II: 91.
- 3 Ugyanott
- 4 Ugyanott
- 5 II: 92.
- 6 II: 94.
- 7 Ugyanott
- 8 Ugyanott
- 9 II. 239.
- 10 II: 250.
- 11 II: 262.
- 12 II: 267.
- 13 Ugyanott
- 14 Ugyanott
- 15 II: 394.
- 16 III: 421.
- 17 I: 44.
- 18 II: 412–413.
- 19 II: 413.

Ittzés Mihály

Egy előrenéző Visszatekintései

Kodály Zoltán írásai új kiadásban

„Visszanézni megtett útra, akár hegyek közt, akár az életben, nem szerettem soha. Mindig csak arra néztem, ami előttem volt.” – Így kezdődik a nyolcvanéves Kodály Zoltán előszónak szánt rövid, önarcképszerű elmélkedése a Bónis Ferenc által *Visszatekintés* cím alatt összegyűjtött írásainak első kötetében. Kodály – bár hátrahagyott vázlataiból tudhatjuk: foglalkoztatta az önéletrajz-írás gondolata – fontosabbnak tartotta, hogy személyes emlékeire való visszatekintés helyett korábban megjelent, szétszórva található zenetudományi, sőt első helyen a zenei művelődésnek minden társadalmi réteget érintő kérdésével foglalkozó munkái jelenjenek meg gyűjteményes kötetben. A jövőbe ő sem láthatott, nem láthatta, merre fordul a világ sora. De ő épp azért dolgozott, hogy – bármit hoz is a jövő – legalább szellemileg-lelkileg mennél kevésbé legyünk kiszolgáltatva a világ cselvetéseinek. Bár realisan látta meg kora problémáit, a megoldást mindig az ideálisban kereste eszményi maximalizmussal. A tudományban pedig a tetszetős elméletek helyett mindig a megbízható tárgyszerűség elvét követte. Visszatekintése nemcsak „az élet útján elhullott babszemekre”, saját munkásságára vonatkoztatható, hiszen írásainak jelentős része már eleve a nemzet és az európai kultúra korábbi századait kutatva keresi a maga korának kérdéseire a válaszokat. Ha Kodály Zoltán mindig csak előre tekintett, akkor feljogosítva érezhetjük magunkat arra, hogy szembesítsük gondolatait, útmutatásait azzal, amit az ő időszámítása után megéltünk és ma is tapasztalunk. Vajon érvényesek-e meglátásai, javaslatai évtizedek múltán is; okulhatunk-e írásaiból ma és a jövőben?

A budapesti Argumentum Kiadó – nevéhez méltóan – amellet érvel Kodály Zoltán prózai műveinek új, némiképp bővített kiadásával, hogy a három terjedelmes kötet ma is érvényes gondolatok tárháza. A változatos műfajú írások nemcsak történeti összefüggésükben, keletkezésük korának dokumentumaiként, hanem a 21. század eleji mának, sőt a jövőnek szólóan is érvényesek. A népzenei, zenetörténeti, nyelvészeti és irodalomtudományi tanulmányok, dolgozatok, illetve a maga zeneműveire vonatkozó és más személyesebb jellegű vallomások elsősorban a szakemberek számára teszik nélkülözhetetlen forrássá a könyvet. Persze a zene iránt érdeklődő közönségnek általában is sok ismerettel, tanulással szolgálhatnak e fejezetek. Leginkább széles körű érdeklődésre azonban a szerzőnek a zenei nevelés és a művelődéspolitikai tárgykörébe sorolható megnyilvánulásai tarthatnak számot. A művelődés és oktatás nem muzsikás szakembereinek és hivatalosságainak, a „*taniügyi bácsiknak és néniknek*” is jó szívvel, sőt különösen ajánlhatók ezek a fejezetek: igen sok, ma is megszívlelendő és (újra) megvalósítandó gondolatot olvashatnának ki Kodály könyvéből, ha megvennék és forgatnák. De ugyan ki szánna a mai ínséges időkben, ha még szerencsésebb esztendőkből sem, közel tízezer forintot arra, hogy gondolkodásra késztető, a felelősségünket is firtató eszme-futtatásokat vásároljon magának? Pedig régóta nélkülözött munkáról, hiánypótló kiadványról van szó. Az első két kötet, melyeknek szerkesztését még maga a szerző „irányíthatta”, először 1965-ben jelent meg 1964-es dátummal, majd még kétszer: 1975-ben és a Kodály centenáriumi évében, 1982-ben.

A terjedelmesre duzzadt harmadik, már posztumusz kötet csak 1989-ben látott napvilágot, s hamar az első-második sorsára jutott: már antikváriumban is hiába kereste, aki hozzá akart jutni. Ennek tematikája természetesen az előző kötetekben meghatározottakhoz csatlakozik. Jórészt az eredeti két kötet anyagának lezárása után keletkezett írásokat, nyilatkozatokat kínál, de akadnak benne szép számmal korábban lappangó dolgok is. A Kodály születésének 125. évfordulójára, 2007-re tervezett új kiadás 2008 őszére valósult meg. Megkésve, de nem elkésve, és – pénzszüke meg értékválság ellenére – remélhetően így sem irányul feléje kevesebb figyelem, mintha ünnepi kiadvány lett volna...

Az *Így láttuk Kodályt* című visszaemlékezés-gyűjteményben hasonlóan olvasható Kodály Zoltánnak a szerkesztő munkáját nyugtázó ajánlása: *Bónis Ferencnek szorgalma gyümölcse meg ne fekiüdje gyomrát!* A több éves anyaggyűjtő és szerkesztői munkától nemhogy megcsömörlött volna Bónis Ferenc, hanem csak növekedett az étvágya a Kodály-termés teljességre törekvő begyűjtésére. Nem elégedett meg a húsz évvel ezelőttre összeállt pótlólagos anyag közzétételével sem, hanem folytatta a munkát. Ennek eredményeként a mások és saját maga által fellelt anyagokkal a 2008-as Függelékben négy tárgykörbe tartozóan 18, a *Visszatekintés*ben korábban nem szereplő dokumentum található. Jobbára mindeddig újságok sárguló lapjain vagy rádiós hangtárak mélyén szunnyadó nyilatkozatok adnak egy-egy új szint, új árnyalatot az egyébként jól ismert Kodály-képhez.

De vajon tényleg olyan jól ismert ez a Kodály-kép? Milyen portré bontakozik ki előttünk a *Visszatekintés* kötetéből? Az nagyon is jellemző, hogy a Mester az 1952-ben, 70. születésnapjára Szöllősy András szerkesztésében megjelent, *A zene mindenkié* című cikkválogatás gondolatkörét, vagyis a zenei nevelés és művelődés ügyével foglalkozó megnyilvánulásait állította az első helyre, a nyitó kötetbe. Itt és a posztumusz harmadik kötet első részében – Bónis Ferenc javaslatára – már *Legyen a zene mindenkié!* tettekre sarkalló felszólító módban fogalmazott címmel. Így még jellemzőbb Kodály Zoltán törekvéseire. Így lett igazán annak a művésznek a megnyilvánulása ez a címválasztás, aki a közművelődés érdekében végzendő munkát fontosabbnak tartotta, mint a maga hírnevét növelő további nagyszabású alkotások létrehozását. Pedig alkotómunkájának a háttérben is hasonló szándékú munkáltak: mindig a közösség hangját, népe hangját akarta megszólaltatni – róla, érte és hozzá szólt a zene és a szavak hangján is. Ma, amikor a „*valóítsd meg önmagadat*” szubjektív-egoista elve uralja a világ nagy részét, a kodályi gondolkodás szinte korszerűtlennek tűnik fel sokak szemében. Úgy gondolják talán, hogy egy letűnt korszak, a kudarcba fulladt szocializmus kultúrában is jelen lévő népboldogító törekvései visszhangoznak áttételesen Kodály szavaiban is. Olyan korszaké, amelynek köszönhetően a zenei nevelés területén viszonylagos uralkodó szerephez juthattak az ő eszméi és az azok nyomán kibontakozó pedagógiai gyakorlat; például a Kecskemétről elindult énekes iskola típusában. Holott Kodály éppoly kritikusan viszonyult az 1950–60-as évek nevelésügyéhez, mint a korábbihoz.

Ha elég sokat olvasunk el Kodálynak a zenei művelődés érdekében kifejtett gondolataiból, akkor világosan láthatjuk, hogy nála az egyén boldogulása, tehetségének kibontakoztatása és a közösség szolgálata harmonikus egyensúlyban van jelen.

Komoly elvárásokat fogalmazott meg az állammal szemben már az 1920-as években meginduló zenepedagógiai reformmozgalom idején, de szakemberek és tanulók, művelők és művelődők személyes felelősségérzetét is mindig ébresztgette. Már 1929-ben írott *Gyermekkarok* című programadó cikkében a „*bomlott kultúrájú és művészetlen élet*” izlésromboló, vagyis a lelki egészséget semmibe vevő jelenlététől féltette az ifjúságot. Számára egészen más értelemben volt (kellett volna, hogy legyen) „szolgáltató intézmény” az iskola, mint ahogy azt ma értelmezik.

Szigorúan a zenei nevelés témájánál maradván is kihallszuk szavaiból a politika és a kontraszelekció bírálata. Megállapítja (I. kötet, 43. oldal), „*hogy állások betöltésénél sohasem a legjobb erőket választják ki, hanem »összeköttetés«, vagy mint legújabbban a fővárosnál: »pártközi megegyezés« dönt. Így csak természetes, hogy sok fontos helyen arra teljesen alkalmatlan emberek ülnek, és szinte véletlen a »right man at right place«.*

Nem ismerős ez a helyzet a történelmi félműltből és ma is? Legfeljebb a megegyezés „metódusát” behelyettesíthetjük az uralkodó pártbeli vagy párt közeli helyzettel... Igaz, az ének-zenei nevelés, általában a művészetpedagógia olyannyira mostohagyerek manapság, hogy szinte teljesen mindegy, hogy „ki az énektanár Kisvárdán”... (ugyanott)

A szakma restségét is ostromozta rendre. Ugyancsak e nevezetes 1929-es cikkben olvashatjuk: „Nálunk minden baj gyógyítására egyetlen szert szokás ajánlani: az állam adjon pénzt.” Kodály szándéka az volt cikkével, hogy rámutasson néhány dologra, amely „nagyot lendítene az iskola zeneművelésén, és sem az államnak, sem másnak egy fillérjébe nem kerülne. Nem kell hozzá más – írta –, mint néhány énektanár, aki déli harangszókor nem dobja vissza a maltert a vakolóládába. Akinek lelki szükséglete az a kis munkatöbblet, amire hivatala nem kötelezi, de ami éppen a hivatalos munka ízét, lelkét, értelmét adja meg. Szerencsére vannak ilyenek is.” (S ha még művészetkedvelő, munkájukat támogató igazgatójuk is van, bizonyára eredményesebben dolgozhatnak...)

Tudom, ma veszélyes ilyen vélekedésre hivatkozni, mert éppen az állam hajlamos rá, hogy áthárítsa a felelősséget. De a cikkíró szerencsére azt is hozzátette, hogy „az államra tartozik [...] a tanítás rendszeres kiépítése.” Nyolcvan évvel ezelőtt így folytatta: „Ez elől soká már úgysem térhet ki.” Ma meg úgy kellene folytatni, hogy fel kellene hagyni azzal, hogy a zenei közoktatás kiépült rendszerét romlani hagyják, sőt rombolják...

A felelősségvállalásra buzdítás sok-sok kínálózó példája közül csak még egyet idézünk egy 1944-es keltezésű írásból. A diákságnak ajánlja figyelmébe gondolatait a *Mire való a zenei önképzőkör?* című cikkben (I. kötet, 154–157. old.):

„Ne várjunk mindent az iskolától. Az iskola nem taníthat meg mindenre, ami az élethez szükséges. Lássunk magunk is dologhoz.” A folytatásból legalább a szlogenként használható első mondatot talán már gyakrabban idézik: „Kultúrát nem lehet örökölni. Az elődök kultúrája egy-kettőre elpárolog, ha minden nemzedék újra meg újra nem szerzi meg magának. Csak az a mienk igazán, amiért megdolgoztunk, esetleg megszenvedtünk.”

Végül egy kései, 1960-ból való nyilatkozatra hivatkozunk, hogy az oktatás és nevelés egyensúlyát, illetve a zene más területekre is átsugárzó hatásáról vallott – tapasztalat szülte – nézeteket bemutassuk Kodály művelődési koncepciójában. A zenei általános iskolákról szólva állapíthatja meg, hogy „ezekben az iskolákban minden tárgyból jobban haladnak. [...] Mindez a zenére megy vissza.” (Éppen a Kodály inspirálta kecskeméti pszichológiai kutatások igazolták az 1960-as, 70-es évek fordulóján, hogy az intenzív zenei nevelés – bár az intelligencia szerkezetét nem változtatja meg – feladathelyzetben és kreativitásban kinek-kinek megadja a jobb, hatékonyabb teljesítmény lehetőségét.) A kóruséneklésről reformjai legelején is úgy beszélt, mint a társadalmi szolidaritás iskolájáról. 1960-ban pedig így végezte nyilatkozatát: „Az együttes éneklés fegyelemre és felelősségérzetre szoktatja őket [ti. a gyerekeket]. Tehát ennyiben jellemképző ereje is van.” Mindez a kórusban megszerezhető művészi élményeken túl. Reménykedjünk, mint Kodály Zoltán tette, hogy egyszer majd visszatérünk ezekhez a közhasznú gondolatokhoz, és szélesebb körben teret enged nekik a ma túlságosan közvetlenül haszonelvű oktatáspolitikai.

A karének mellett a népdal is, mint művészi és lelki táplálék jelenik meg e fejezetek cikkeiben. A lehangsúlyozottabban a *Mit akarok a régi széky dalokkal?* című 1927-es rövid írásban (I. kötet, 29. oldal) mutat rá milyen, a zenén túlmutató erőt tulajdonított a népdalnak. A szinte költői emelkedettséggű mondatokból elég talán egyet, egy ma is megszívlelendőt kiemelni: „Az utcán állítanám meg vele az embereket, mikor dült arccal loholnak a haszon vagy a falat kenyér után, hogy vigasztalást merítsenek a csodakútból.” Mintha csak a mai helyzet ihlette volna e sorokat...

A III. kötet kifelé és befelé is gazdagítja a képet. A hazai vonatkozásokat többek között egész csokorra való fontos kecskeméti beszéd teljes szövege bővíti. A szerző utolsó éveiben megszaporodott külföldi utazásai pedig fontos interjúkra és előadásokra adtak alkalmat. Jobbára magyarul másutt nem is hozzáférhetőek ezek a dokumentumok. Érdeme még, hogy néhány korábbi cikk fontos variánsát is közli. Ilyen például az 1925-ös durva kritikusi támadásra tanítványai védelmében írott felelet változata *Tizenhárom fiatal muzsikusként* címmel (III. kötet, 447. oldal).

A *Visszatekintés* új kiadása a modern nyomdatechnika jóvoltából nem csupán takarékoság-
ból, hanem gyakorlati megfontolásból, reprintben hozza a korábban megjelent részeket. Így
változatlanok maradtak a II. kötet, illetve az azt kiegészítő 1989-es III. kötet megfelelő fejezetei
is. Itt, a *Népzene, néprajz* fejezetekben kaptak helyet a zenefolklorista dolgozatai. E szaktudo-
mány alpműveiről van szó, *A magyar népdal strófászerkezete* című, nem túl terjedelmes, de a
maga korában úttörő jelentőségű doktori disszertációtól az 1937-es összefoglaló áttekintésig a
magyar népzeneről. A kétségtelenül elsősorban szakkérdésekkel foglalkozó írásokat azért nem
csak szaktudósok, zenetanárok, népdalkörvezetők forgathatják haszonnal, például a népdal-
közléseket, a hozzájuk fűzött megjegyzéseket. Hasonló a helyzet a *Magyar zenetörténet* címmel
egyberendezett dolgozatokkal. A szerző stílusa, világos fogalmazása a szaknyelvben járatlan
olvasó számára is megközelíthetővé teszi a zenei múltunkból tallózó írásokat. A kultúra ügye
iránt érdeklődők igen sokat profitálhatnak ma is, hetven évvel megírása után is, *Magyarság a
zenében* című nagy dolgozatából.

A mai nyelvtudomány sok képviselőjének szemében Kodály nyelv művelő írásai bizonyára
korszerűtlenek. (*Irodalomtörténet, magyar nyelv és tudománytörténet* a II. és a III. kötetben.) Irtani a
dudvának ítelt nyelvi jelenségeket, mint ő a „szóval” elharapózott használatát, meg a „kultúr”
csökevényes formáját? Mily anakronizmus... De az az ember, aki mindenben a jobbításra eskü-
dött fel, tanult szakmájának ezen a területén sem tehetett mást, mint hogy az „érted haragszom”
erkölcsi parancsa szerint cselekedjen. Ez a szemlélet és a magyar nyelv és kultúra egységének
gondolata tükröződik az emigrációban élő nemzettársakhoz írott sorokban is.

Az egyetlen cikksorozat, amely nem gazdagodott hátrahagyott írásokkal, a *Budapest zenei
életéről* címet viseli a II. kötetben. Tanulságos azonban olvasni a harmincas évei végén járó
zeneszerző sokszor meglepően szűkszavú, de igen találó megállapításait előadóművészekről
éppúgy, mint zeneművekről, köztük az akkori újdonságokról.

Elődökről, kortársakról fejezetcímmel természetesen Kodálynak főleg muzikusokról írott
gondolatait olvashatjuk. Ezekből a valamilyen alkalom szülte írásokból, köztük nekrológokból
megtudhatjuk, kiket érzett Kodály Zoltán szellemi-zenei rokonainak. Kitüntetett hely illeti meg
e sorban Bartók Bélát, ezért külön csoportba rendezte a szerkesztő mind a II., mind pedig a III.
kötetben a nagy pályatársról még életében, majd halála után született Kodály-dolgozatokat.
Fodor András szavával élve: a barátjáért is pártot álló tudós zeneszerző megnyilvánulásai mind
e hosszabb-rövidebb, alkalom szülten is távlatos érvényű írások, beszédek.

Legnagyobb gazdagodást az újabb gyűjtés a *Vallomás* címen egybefogott, Kodálynak a saját
munkásságát, műveit érintő dokumentumokban hozott a zárókötet már első megjelenésekor,
s most a Függelékkel bővítve is. Itt is érvényesül természetesen a „variáns-elv” egy-egy témát
illetően. Mégis, ha más helyzetben, más kérdésre kellett a zeneszerzőnek válaszolnia a *Háry
Jánosról*, a *Psalms Hungaricusról*, vagy éppen pályafutásáról általában, valamelyest új megvi-
lágításba kerültek a szóban forgó művek, események. Ezek révén bizonyára zenehallgatóként
is közelebb kerülhetünk az egyes darabokhoz és az életmű egészéhez is. Egy-egy esetben nél-
külözhetetlen információkat kapunk az alkotások keletkezéséről, a zeneszerzői szándékról, a
művek tartalmáról az általában szűkszavú és tárgyyszerű nyilatkozatokból, és a teljes pályaképet
adó *Utam a zenéhez* című interjúsorozatból (III. kötet, 537–572. oldal).

Bónis Ferenc közreadóként és nem egy esetben az eredetileg idegen nyelvű szövegek fordító-
jaként is gondos gazdája Kodály Zoltán összegyűjtött írásainak, beszédeinek, nyilatkozatainak.
Az alapos forrásjegyzék és bibliográfia mellett a III. kötet élén *A szó Kodály életművében* című
esszéje is segíti tájékozódásunkat a zeneszerzői, zenetudományi és pedagógiai életmű e fontos
műfajcsoportjában. Az *Argumentum Kiadóval* közös vállalkozása nagy nyeresége a zenei könyv-
kiadásnak.

Darvasi Ferenc

Belső tájak

Hász Róbert: Sok vizeknek zúgása

A *Sok vizeknek zúgása* jobbára újramesélt történetekből, szentírásbeli, mitológiai, történelmi események, szépirodalmi szövegek átírataiból, kommentár jellegű kisprózákából és a valóságban végbement dolgokon alapuló, ámde cselekményét tekintve fiktív novellákból áll. Hász Róbert célja, mint ahogy azt a könyv hátsó borítóján álló szerzői paratextusból egyébként is megtudhatjuk, mindenekelőtt a mesélés volt, a mesélés, amely a hétköznapi igazságokon túli, saját realitást hoz létre. „A mese teremtette a világot”, mondja itt, s ezt a gondolatot az elbeszélésekben is komolyan veszi. A sztori(zás)t állítja a középpontba, mely alkalmasint felülírhatja a valóság(osság)ot is. A *gileádi csoda* narrátora például több alkalommal is leleplezi magát, hogy nem a realitásokat ismerteti, csupán csak a fantáziájára hagyatkozva ír. De az érzékszerveinkkel megismerhető valóságot olyan módon is megkerüli a szerző, hogy szövegei telis-tele vannak csodákkal, hihetetlen elemekkel, ami persze bibliai és mitológiai történetek újrameselésénél egyáltalán nem meglepő.

A kötet több egységből áll, melyek lazán függenek össze egymással. Az első öt elbeszélés (melyek közül az első négy még az író 1995-ös *Szalmakutyák szigete* című kötetében jelent meg először) barangol be mitológiai-biblikus, valamint kitalált, régmúltbeli tájakat. A közelebről nem meghatározható helyszínen és időpontban (csupán annyit tudunk, hogy valamihez képest délen és valamikor az ókorban) játszódó nyitó elbeszélés, *Az álmok öreg mágusának* címszereplője, Al Mahmatall egy barlangban élő Gondolkodó, álomkutató, aki mágikus tettekre képes. A *bizonyosság* Ezékiel látomásainak a Bibliában foglaltakhoz képest más nézőpontú interpretációját nyújtja. Amolyan képzelte apokrif ez, melynek elbeszélője szerint – aki Ezékiel tanítványa – a mester úgy adta írásba a szavait, hogy azok több helyen is megmásítják, -hamisítják a valóságban lezajlott eseményeket. *Az Elmondom én, Lüsziászom, teneked...* című elbeszélésben Nikiász hadvezér – természetesen fiktív, de lényegében a történelmi tényekre alapozott – leveleit olvashatjuk, melyekben a halál árnyékából kirajzolódik a saját nézőpontjából a vallomások szerzőjének konfliktuskerülő, óvatoskodó figurája és az athéniak egy dicstelen háborúja. A bizonyosságban Ezékiel látomásai, a *Johannanban* János jelenései adják a fő témát. Ez utóbbi történet Domitianus uralkodását a háttérbe állítva Pál apostol és Barnabás alakját is felvonultatja, de főhőse maga János, aki száműzetésében kétségek között vergődik, maga sem tudja már, hogy úgy írja le az eseményeket, „ahogy megtörténtek, vagy inkább csak úgy, ahogy szerette volna, hogy megtörténjenek”. A gileádi csodának beszédes az alcíme: „vagy ami még az apokrifekből is kimaradt”. Az önmagát előtérbe helyező, fontoskodó (lábjegyzeteket is alkalmazó) narrátor annak a fiktív előtörténetét adja elő, hogy Mózes és népe egy csoda folytán hogyan változtatják meg útjukat, és mennek Egyiptomba, ahol majd 40 évig szolgáskorban élnek.

Ez az öt elbeszélés tematikusan (csodák, jelenések) és motivikusan (a kő motívuma négyszer is visszatér) is összekapcsolódnak egymással, ám némi megkötéssel a kötet további írásaival is. A különbségek: az utóbbiak a mához jóval közelebbi időpontokban játszódnak, s míg az első öt textus klasszikus értelemben vett, hamisítatlan elbeszélés, úgy eztán a *Regényklípek* és a *Partitúra-átiratok* kísérletezőbb jellegű novellákat tartalmaznak. Teslár Ákos jegyzi meg kritikájában (*Ihrrgium buhrrgium!* = Élet és Irodalom 2008. 23.), hogy a *Sok vizeknek zúgása* cím „bibliai idézet, meghozza a Biblia több helyét is idézi egyszerre, az istenség hangját írja le, és ebben az utalásban összekapcsolódik az írásokban szereplő Ezékiel (A bizonyosság) és a Jelenések könyvét író János (Johannan).” Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a cím arra is utalhat, hogy az itt egy kötetbe rendezett prózák heterogének, sokféle hatást, műfajt, ábrázolt korszakot olvasztanak egybe.

A *Regényklipek* cselekményre koncentráció, lényegre törő miniszövegei (*A próféta*, *A hasonmás*, *A bűntény*) az egyperces novellákra hajaznak. Sztorijukat tekintve akár regény terjedelműek is lehetnének ezek az egy-két oldalra besűrítt, a humor árnyalatait próbálgató történetek. A *Partitúra-átiratok* (a kiadvány munkacíme *Partitúrák* volt – ez sem lett volna rossz cím, ugyanis majd mindegyik szöveg valamilyen partitúrára, pretextusra játszik rá) is három írást tartalmaz. Az első, a *Festő falun* [sic!] Gárdonyi – *Festő a falun* című – szocionovellájának, a második Hajnóczy Péter a *Jézus menyasszonyában* szereplő, *Kétezer című* kisregény-, az utolsó Lázár Ervin a *Bab Berci kalandjaiban* lévő *Bab Berci jót tesz* című mesebetétének változata. Hász Róbert tehát három egészen különböző alapanyaggal dolgozik, de ugyanazt az eljárást követi mindegyik esetben: mondatról mondatra követi az eredeti verziót, eleinte csupán kis módosításokat ékel be, majd egy-egy ötletbe belekapaszkodva, a fantázia segítségével továbbírja őket, úgy, hogy végeredményében az alapszövegekhez képest is furcsább históriát, különösebb világot teremt meg. A *Sok vizeknek zúgását* két önálló novella (*Aszály*, *Szeptemberi séta*) zárja: két monológ, melyeket az köt össze a leginkább, hogy elbeszélőjük egy-egy láthatatlan személy, ha akarjuk: szellem.

Hász Róbert könyve az időpontok, a helyszínek és a műfajok tekintetében szétartó. Máskülönbön viszont végig a mesélést helyezi a középpontba, és a motívumok, valamint az ismétlődő tematikus elemek összefűzik az elbeszéléseket. A bibliai, mitológikus átiratok, a pretextusok parafrázisai, a fikatív apokrifek mind-mind a hitelesség, az eredetiség, a szerzőség kérdéseire irányítják a figyelmünket. A szerző kísérőként átszövi az a tapasztalat, hogy egy valóságon alapuló történet sem fedheti teljesen az objektív igazságot, hiszen az elbeszélő személye, s az ő interpretációja, narratívája miatt mindig „torzulnak” a tények. De ezek a kérdések nem elméletiesen, hanem az elbeszélői szólamba belesimulva jelennek meg. A *Sok vizeknek zúgása* a realitások keretén belül nem érzékelhető – nem tapintható, nem látható stb. – dolgok, a hétköznapias csodásnak nevezett jelenségek tárháza. Hász Róbertet az foglalkoztatja a leginkább, hogy „*igaz-e a megfoghatatlan is?*”, s – az álmok megszületési helyét kutató Al Mahmatall vagy Ezékiel Isten hangját érzékelő tanítványa és a többiek történetén keresztül – minduntalan a lélek, a szellem rejtett ösvényeire, belső tájakra kalauzol el minket.

(*Kortárs Kiadó*, 2008)

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.